

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Р. Г. СААКЯН

ТУРЕЦКО-ФРАНЦУЗСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ И КИЛИКИЯ
В 1919—1921 гг.

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1970

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՐ

Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԹՈՒՐԿ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՆ
1919—1921 թթ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1970

Մենագրության մեջ լուսարանվում են թուրք-ֆրանսիական դիվանագիտական կապերի զարգացումը 1919 թ. մինչև 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագիրը, այդ նույն ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայի և քեմալական թուրքիայի վարած քաղաքականությունը Կիլիկիայում, Ադանայում, Մարաշում, Հաճընում, Ջեյթունում, Այնթապում և Ուրֆայում ծավալված իրադարձությունները, Ջզալի տեղ է հատկացված Կիլիկիա՝ Նախիջևանի ճակատագրին, նրանք հերոսական ինքնապաշտպանության պատմությանը, վեր է հանվում ֆրանսիական իմպերիալիստների խարդախ և քեմալական ղեկավար շրջանների ազգայնամուլ քաղաքականությունը:

Պատասխանատու խմբագիր-
պրոֆ. Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1919—1922 թթ. Թուրքիայում ծավալված ազգային պատերազմի պատմության ուսումնասիրությունը ունի գիտական ու քաղաքական կարևորություն: Նույնօրինակ կարևոր խնդիր է այդ ժամանակաշրջանում թուրքական կառավարող շրջանների վարած արտաքին քաղաքականության մարտահրավերական վերլուծությունն ու արժեքավորումը:

Թուրքիայի և օտար տերությունների փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է նաև ճիշտ գնահատելու համար Թուրքիայի անկախության պայքարի տեղը Արևելքի ազգային-ազատագրական, հակա-իմպերիալիստական շարժումների պատմության մեջ:

Վերջապես, հարցի համակողմանի, գիտական լուսարանումն անհրաժեշտ է Թուրքիայի հետագա տարիների և, ընդհանրապես, ամբողջ նորագույն շրջանի արտաքին քաղաքականության ուղղությունն ու շարժառիթները խորն ըմբռնելու ու գնահատելու համար, որովհետև քեմալական արտաքին քաղաքականության բոլոր հիմնական սկզբունքները ձևավորվել են հենց 1919—1922 թթ. ազգային պատերազմի ժամանակաշրջանում:

Անտանտի տերությունների և քեմալական Թուրքիայի փոխհարաբերություններում առաջնակարգ տեղ են զբաղում թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները: Հայտնի է, որ 1914—1918 թթ. Թուրքիայի դեմ պատերազմած արևմտյան իմպերիալիստական տերություններից Ֆրանսիան առաջինն

էր, որ հարաբերությունների մեջ մտավ Անկարայի կառավարության հետ, դիվանագիտական կապեր հաստատեց և, իր դաշնակիցներից, առաջին հերթին, Անտանտը ոգեշնչող Անգլիայից անջատ, ֆաղափական պայմանագիր կնքեց նրա հետ:

Սույն հետազոտության առանցքային հարցերը ճիշտ լուսաբանելու համար կողմնորոշող նշանակություն ունեն վ. Ի. Լենինի և կոմունիստական կուսակցության ու սովետական պետության ականավոր գործիչներ Մ. Վ. Ֆրունզեի, Գ. Վ. Չիչերինի, Ա. Ֆ. Մյասնիկյանի, Ս. Հ. Կասյանի ասույթներն ու գնահատականները, ինչպես նաև Կոմիստերնի կոնգրեսների որոշումները:

Վ. Ի. Լենինը մի շարք առիթներով անդրադարձել է Թուրքիայի անկախության պայքարի հարցերին, տվել է այդ պայքարը գլխավորող ուժերի բնութագիրը. «... Թուրքիայում իշխանության գլուխ են կանգնած կադետները, օկտյաբրիստները, նացիոնալիստները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին»¹: Վ. Ի. Լենինի այս բնորոշումը, որն առաջին անգամ հրատարակվեց 1963 թվականին, կարևոր է ոչ միայն այն տեսակետից, որ պարունակում է ֆեմալականների դասակարգային էության գնահատականը, այլև նրանով, որ բացահայտում է Անտանտի իմպերիալիստների հետ գործարքի մեջ մտնելու ֆեմալականների այն հակումները, որոնք ի հայտ եկան ինչպես այդ տարիներին՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ հակասովետական գործարքի մեջ մտնելու մի շարք փորձերում, այնպես էլ հետագայում, երբ Թուրքիան մերձեցավ ու դաշնակցեց Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների այս կամ այն խմբավորմանը՝ բուլոս դեպքերում ի վնաս Սովետական Միության:

Սովետական ականավոր պետական գործիչ ու գորավար Մ. Վ. Ֆրունզեի աշխատություններում կան մի շարք կարևոր

դիտողություններ, որոնք լույս են սփռում Անկարայի կառավարող շրջաններում իշխող տրամադրությունների, նրանց կողմից ձեռնարկված դիվանագիտական քայլերի, այդ թվում 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին կնքված Անկարայի պայմանագրի ստորագրման շարժառիթների վրա²:

Սովետական անվանի պետական գործիչ ու դիվանագետ Գ. Վ. Չիչերինի «Հողվածների ու նաոերի» ժողովածուում³ գետեղված արտաքին ֆաղափական հաշվետվությունները, օտար դիվանագետների ու թղթակիցների հետ ունեցած գրույցները արժեքավոր դիտողություններ են պարունակում ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Ֆրանսիայի արտաքին ֆաղափականության մի շարք կողմերի վերաբերյալ: Գ. Վ. Չիչերինի փայլուն հողվածներն ու ելույթները ֆաղափական լայն ֆոնի վրա գծում են ժամանակի միջազգային հարաբերությունների ճշմարտացի պատկերը, հնարավորություն բնծեռելով ֆենարկվող հարցը հետազոտել բազմակադմաներոեն:

Ուսումնասիրվող թեմայի մի շարք հարցերին անդրադարձել ու իր գնահատականն է տվել սովետական պետական ու կուսակցական ականավոր գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նա մերկացրել է իմպերիալիստական մեծ տերությունների և առաջին հերթին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գիշատիչ ֆաղափականությունը Մերձավոր Արևելքում համաշխարհային առաջին պատերազմից հետո, բացահայտել փոքր ժողովուրդներին, այդ թվում և հայ ժողովրդին, տրված նրանց մեծադորոջ խոստումների ողջ սնունդությունը⁴: 1920-ական թվականների սկզբին սփյուռում գործող հայ ազգայնական կուսակցու-

² Տե՛ս Մ. Վ. Փրունզե, Доклад о поездке в Ангору на объединенном заседании Совнаркома и ЦИКа Украины. Собр. соч., т. 1, М.—Л., 1929; Մ. Վ. Փրունզե, Доклад по ближневосточному вопросу на III сессии ВУЦИК VI созыва. Стенографический отчет, Харьков, 1922.

³ Գ. Վ. Чичерин, Статьи и речи по вопросам международной политики, М., 1961.

⁴ Տե՛ս «Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից», Ալ. Մարտունու առաջաբանով, Երևան, 1922:

¹ В. И. Ленин. Заключительное слово по докладу о концессиях на фракции РКП(б) VIII съезда Советов 21 декабря 1920 г., Полн. собр. соч., т. 42, М., 1964, стр. 125.

թյուններին ու նրանց գործունեությանը տրված Ա. Մյասնիկյանի գնահատականները⁵ օգնում են հետազոտողին խորն բնութենելու ու նիշտ գնահատելու այդ կուսակցությունների ձեռնարկած ֆայլերը կիրիկիայում ֆրանսիական օկուպացիայի ժամանակաշրջանում:

Կոմունիստական կուսակցության ականավոր գործիչ Սարգիս Կասյանի մի շարք հոդվածներ ու ելույթներ առնչվում են հետազոտվող հարցերին: Նա իր աշխատություններում մարքսիստական խորը վերլուծության է ենթարկել Արևմուտքի իմպերիալիստական խոշոր տերությունների ֆաղափականությունը Մերձավոր Արևելքի երկրների նկատմամբ, վերհանել այդ պետությունների միջև ծավալված խուլ կամ բացահայտ մրցակցության բուն շարժառիթները, նրանց հակամարտության իսկական ակունքները: 1919 թ. վերջին գրված «Ռ՝ու էլ էլբը» գրքում հայտնած այն միտքը, թե «ֆրանսիական իմպերիալիստների համար ցանկալի չէ, որ ամերիկական ուժեղ կապիտալը ոտք կոխի Տանկաստան»⁶, շատ շանցած իր լիակատար հաստատումը գտավ. ֆրանսիական կառավարության ֆաղափականությունը, Անկարայի դեկավար շրջանների հետ լեզու գտնելու նրա բազմաթիվ փորձերը վկայում էին հենց այն մասին, որ Ֆրանսիայի նպատակն էր պահպանել ֆրանսիական խոշոր դրամատերերի նախապատերազմյան դիրքերը Թուրքիայում և ձեռք բերել շահագործման ու հարստացման նոր աղբյուրներ: Երեսուրտի արժեքավոր է նաև Ս. Կասյանի կարծիքը ֆեմալական շարժման սկզբնավորման և Անտանտի պետությունների կողմից այն խրախուսվելու պատճառների մասին: «Ազգայնական-փաշայական, ավագակային-տիրապետական այդ շարժումը, գրում էր Կասյանը, -որ առաջ է եկել իշխելու սովորությունից, գերազանցորեն ֆաշիստական է շահագրգռված իմպերիալիստների կողմից: Եթե մի ձեռնով նրանք հրահրում

5 Ալ. Մարտունի (Ա. Մյասնիկյան), *Կուսակցությունները գաղութաշրջան մեջ, Թիֆլիս, 1924*:

6 Սարգիս Կասյան, *Հնարի երկեր, Երևան, 1967, էջ 135*:

են փաշաներին պատրաստ լինել իրենց իրավունքների մաքսիմալ պահանջելու, իսկ մյուս ձեռնով ապտակում են նրանց և բաժինը խլում, ապա դա ոչինչ՝ այդպես է թելադրում իմպերիալիստական ֆաղափականությունը...»⁷: Միաժամանակ, Սարգիս Կասյանը առաջիններից մեկը տվեց ֆեմալական շարժման մարքսիստական գնահատականը. «Մուստաֆա-ֆեմալյան շարժումը, որին ֆեմալականները անվանում են «ազգային»... դա տանիկ պորտաբույծ փաշաների, տգրուկ պաշտոնյաների և զանազան թալանչիների ձգտումն է պահպանել իրենց անբաժան գերիշխանությունը *այսպես կոչված* Տանկաստանում, նրանց շարժումն է դեպի Անդրկովկաս»⁸:

«Դիպլոմատիական պայքարը Թուրքիա շուրջը» հոդվածում Ս. Կասյանը բացահայտում է Անտանտի տերությունների «ներողամիտ» ու «վեհանձն» վարմունքի բուն դրդապատճառը՝ «Թուրքիայի նշանակությունը մահմեդական աշխարհում»⁹, իսկ «Անգլիան ու Ֆրանսիան» հոդվածում նա վեր է հանում իմպերիալիստական այդ երկու գիշատիչների հակամարտությունը 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո¹⁰: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև «Կարմիր աստղ» թերթում 1921—1923 թթ. տպագրված Ս. Կասյանի բազմաթիվ հոդվածները միջազգային հարաբերությունների, եվրոպական առանձին տերությունների ֆաղափականության և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ:

Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական իմպերիալիզմի վարած ֆաղափականությունը իր գնահատականն է ստացել 1922 թ. կայացած Կոմիտեների IV կոնգրեսում, որի փաստաթղթերում իրենց արտացոլումն են գտել նաև Թուրքիայի փոխ-

7 Նույն տեղում, էջ 152:

8 Նույն տեղում, էջ 153:

9 Նույն տեղում, էջ 229:

10 «Կարմիր աստղ», 1922, № 24:

Քարտերությունները Ֆրանսիայի հետ՝ ազգային պատերազմի տարիներին¹¹:

Սույն ուսումնասիրության առանձին հարցեր այս կամ այն չափով իրենց արտացոլումն են գտել սովետական պատմաբանների ու դիվանագետների աշխատություններում ու վավերագրական աղբյուրներում:

Ֆրանսիայի տնտեսական ու դրամական շահերը թուրքիայում, այդ թվում՝ Կիլիկիայում, և դրանցից բխող ֆրանսիական ֆադաֆականությունը հասկանալու համար կարևոր նշանակություն ունի Ա. Ադամովի խմբագրությամբ հրատարակված «Раздел Азиатской Турции» փաստաթղթերի ժողովածուն¹², որտեղ գետնից են Կիլիկիայի ապագա նակատագրի շուրջ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին տեղի ունեցած անգլո-ֆրանս-ռուսական բանակցությունները, դիվանագիտական գրազրույթները և այլն: Գիտական արժեք ունի նաև հիշյալ ժողովածուին կցված Ա. Ադամովի ընդարձակ առաջաբանը¹³, ուր էա ընդհանուր գծերով բնորոշում է եվրոպական մեծ տերությունների տնտեսական ու ֆադաֆական շահերը Օսմանյան կայսրությունում, վերհանում Մերձավոր Արևելքում նրանց միջև ծավալված հակասությունների հիմնական պատճառները: Սակայն, հեղինակը, կոնկրետ փաստերով ու թվական տվյալներով հիմնավորելով Կիլիկիայի դերն ու տեղը ֆրանսիական դրամատերերի ծրագրերում, գերազանցապես է Կիլիկիայի ինֆնուրույն նշանակությունը և անտեսում այն հանգամանք, որ Կիլիկիան Ֆրանսիային հարկավոր էր ամենից առաջ Սիրիայի ստրատեգիական դիրքերը պաշտպանելու և ապահովելու համար:

Թուրքագիտական ընդհանուր բնույթի գրականությունից

¹¹ Տե՛ս «Постановления IV Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала». Петроград-Москва, 1922, էջ 84—92:

¹² «Раздел Азиатской Турции». По секретным документам Б. Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова. М., 1924.

¹³ Նույն տեղում, էջ 5—26:

պետ է նշել սովետական դիվանագետ Ա. Աստախովի¹⁴, Ն. Սոկոլսկու¹⁵, պրոֆ. Վ. Ա. Գուրկո-Կրյաժինի¹⁶, Ի. Բուտաեվի¹⁷, պրոֆ. Ա. Գ. Նովիչևի¹⁸, պրոֆ. Ա. Ֆ. Միլլերի, պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Մ. Շամսուդդինովի աշխատությունները: Հիշյալ և մի շարք այլ սովետական հեղինակներ նշանակալից աշխատանք են կատարել Թուրքիայի նորագույն շրջանի պատմության բազմաթիվ հանգուցային հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ: Սակայն նրանց գործերում առկա են մի շարք սխալներ, միակողմանի ու թերի գնահատականներ, չհիմնավորված տեսակետներ ու կարծիքներ: Որպես ընդհանուր թերություն պետք է նշել այն փաստը, որ գիտականորեն չի բացահայտվել երիտթուրքական ու ֆեմալական ազգային ֆադաֆականության ընդհանրությունը, որը պայմանավորված էր այդ երկու շարժումների միջև գոյություն ունեցող մի շարք ընդհանուր գծերով՝ ծայրահեղ անհանդուրժողականությունն ու բռնամանք բանվորական ու գյուղացիական էլույթների նկատմամբ, ասիմիլյատորական շարդարարական ֆադաֆականություն, ցեղապաշտ ատելություն երկրի ոչթուրք ժողովուրդների նկատմամբ:

Պրոֆ. Վ. Ա. Գուրկո-Կրյաժինը, օրինակ, ֆեմալական շարժման փառաբանումը հասցրել էր այն աստիճանի, որ իր աշխատություններից մեկում ուղղակի հայտարարում է. «մարտնչող Թուրքիան... տվել է ազգային ազատագրական շարժման ամենավառ ու ավարտուն նմուշը»¹⁹ (ընդգծումն իմն է—Ռ. Ս.): Այս և մի շարք այլ հեղինակների նման գնահատականները, հասկանալի է, խանգարել են նրանց հիմնավոր ու

¹⁴ Г. Астахов, От султаната к демократической Турции. Очерки по истории кемализма. М.—Л., 1926.

¹⁵ Н. Сокольский, Очерки современной Турции, Тифлис, 1923:

¹⁶ В. А. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923:

¹⁷ И. Бутаев, Проблемы Турции, Л., 1925.

¹⁸ А. Д. Новичев, Крестьянство Турции в новейшее время, М., 1959.

¹⁹ В. А. Гурко-Кряжин, Ближний Восток и Державы, М., 1925, стр. 3.

նշմարտացի խոսք ասելու ֆեմալական կառավարության ազգային ֆաղափականության մասին, որն առաջին հերթին դրսևվորվեց 1919 թ. վերջին՝ Կիլիկիայում: Այսպես, Ա. Մ. Շամսուտդինովը, «Ազգային ազատագրական պայքարը Թուրքիայում» խորագրով գրում լուսաբանելով իրադարձությունները Կիլիկիայում 1920-1921 թթ., լուրջան է մատնում Անկարայի կառավարող շրջանների շարդարարական գործողությունները: Խոսելով 1920 թ. հունվարին ծագած Մարաշի ապստամբության մասին, նա ոչ մի խոսք չի ասում ֆաղափ հայ ազգաբնակչության կառուրածի մասին: Ավելին, պատմական իրականությանը հակառակ, նա պնդում է, որ Կիլիկիայում «ոչնչացվեցին հարյուրավոր թուրքական գյուղեր և գեղակահարվեցին Թուրքիայի անկախության հազարավոր մարտիկներ»²⁰:

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններին անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Ֆ. Միլլերը «Թուրքիայի նորագույն պատմության ուրվագծերում»: Սակայն, շարադրելով ֆրանսիական կառավարության հատուկ լիազոր Ֆրանկլեն-Ֆույոնի բանակցությունները Մուստաֆա Քեմալի հետ և, այնուհետև, Անկարայի պայմանագրի ստորագրումը 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին, նա չի մատնանշում, որ այդ պայմանագրի կնքման գլխավոր շարժառիթներից մեկը ֆրանսիական իմպերիալիստների ձգտումն էր՝ ֆեմալական Թուրքիան հակադրել Սովետական Ռուսաստանին և դուրս բերել նրա դեմ²¹:

Կիլիկիայում ֆրանսիական կառավարության վարած ֆաղափականությանը անդրադարձել է լենինգրադցի թուրքագետ Ա. Դ. Ժելտյակովը «Թուրք գյուղացիության ազգային-ազատագրական պայքարը Հարավ-Արևելյան Անատոլիայում

²⁰ А. М. Шамсутдинов, Национально-освободительная борьба в Турции. 1918—1923 гг. М., 1966, стр. 126—127. *Այս գրքի մասին տե՛ս պրոֆ. Ե. Սարգսյանի ծավալուն գրախոսականը. «Ֆաների Հայաստանի արևիվները», 1967, № 1, էջ 233—231:*

²¹ А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, стр. 116—117.

1918—1920 թթ.»²² և «Հակաֆրանսիական ապստամբությունը Մարաշում 1920 թվականին»²³ հոդվածներում: Հեղինակը, սակայն, ֆենադատուն չի մոտեցել թուրքական սկզբնաղբյուրներին, դեպքերի ականատեսների ու մասնակիցների հուշերին: Այսպես, առաջին հոդվածում հեղինակը Ուրֆայի 1920—21 թթ. կռիվները շարադրում է ֆաղափ պաշտպանության ռազմական խորհրդի նախագահ Ալի Սաիպի հուշերի հիման վրա, որոնք աչքի են ընկնում մի շարք դեպքերի ակնհայտ խեղաթյուրմամբ: Նույնը պետք է ասել նրա մյուս հոդվածի մասին, որտեղ նա լայնորեն օգտագործել է թուրք հեղինակ Բադդադլլոզլուի աշառու, փաստերը աղավաղող հուշերը 1920 թ. Մարաշի դեպքերի մասին:

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների որոշ հարցեր առավել հանգամանորեն լուսաբանվել են երկու թեկնածուական դիսերտացիաներում: Դրանցից մեկը ուկրաինական պատմաբան Դ. Ն. Ֆիլիպենկոյի «Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները ազգային-ազատագրական պատերազմի ժամանակաշրջանում Թուրքիայում (1918—1922)» դիսերտացիան է, որտեղ այդ տարիների թուրք-ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունները բավարար չափով չեն լուսաբանվել: Հեղինակի տպագրած հոդվածներից մեկը վերաբերում է սովետա-թուրքական հարաբերություններին 1920—1922 թթ., մյուսը՝ «Ֆրանսիական իմպերիալիզմի էֆսպանսիան Թուրքիայում 1918—1922 թթ.», նվիրված է Ֆրանսիայի տնտեսական շահերի լուսաբանմանը Թուրքիայում, վերջինիս հետ նրա դրամական, առևտրական ու այլ կապերին առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ և 1919—1922 թթ.²⁴:

²² А. Д. Желтяков, Национально-освободительная борьба ту-рецкого крестьянства Юго-восточной Анатолии в 1918—1920 гг., Вестник ЛГУ, 1957, № 8. Серия истории, языка и лит., вып. 2, стр. 202—214.

²³ А. Д. Желтяков, Антифранцузское восстание в Мараше в 1920 году. Ученые записки ЛГУ, серия вост. наук, вып. 14, стр. 20—42.

²⁴ Д. М. Филипенко, Экспансия французского империализма в Туречини (1918—1922 гг.). Украинский исторический журнал, 1962, № 1, стр. 74—83.

Ինչպես վերը նշված հոդվածում, այնպես էլ դիսերտացիայի ավտոռեֆերատում²⁵ Գ. Մ. Ֆիլիպենկոն ոչ մի խոսք չի ասում կիլիկիահայերի նկատմամբ կիրառված ֆեմալական ազգայնամոլ ֆաղափականության մասին, կարծես այդ հարցը չի առնչվում հեղինակի ուսումնասիրության հետ:

Մյուսը, դա Ն. Զ. էֆենդիևայի դիսերտացիան է՝ «Թուրք ժողովրդի պայքարը ֆրանսիական զավթիչների դեմ Անատոլիայի հարավում (1919—1921 թթ.)», որը նույն խորագրի տակ լույս տեսավ առանձին գրքով 1966 թվականին²⁶: Աշխատության ներածական բաժնում հեղինակը բնութագրում է թուրք պատմաբանների գործերը, նշում նրանցից շատերի միտումնավոր մոտեցումը հարցերին, սակայն բուն գրքում Ն. էֆենդիևան հանդես չի բերում նույն ֆենադատական վերաբերմունքը, որի հետևանքով մի շարք հարցեր լուսաբանված են միակողմանի ու թերի, երբեմն պարունակում են հակասական ու սխալ գնահատականներ: Այսպես, ներածության մեջ, հեղինակը իրավացիորեն նշում է, որ «Օսմանյան կայսրության ներկայումս ժողովուրդները դարերի ընթացքում ազատագրական պայքար են մղել թուրքական լծի դեմ»²⁷, իսկ էրզրումի համաժողովի մասին խոսելիս, նա որպես *առաջադիմական* ֆալ է ներկայացնում ֆեմալականների պայքարը *հետադիմական* օսմանյան պետության ամբողջականությունը ամեն գնով պահպանելու համար²⁸: Նույն մոտեցումն է հանդես բերում հեղինակը Սրվասի համաժողովի որոշումները ֆենադակելիս²⁹: Այնուհետև, հեղինակը ոչ միայն ֆենադատական խոսք չի ասում 1920 թ. հունվարի 28-ին ընդունված

²⁵ *Տե՛ս Դ. Н. Филипенко, Турецко-французские отношения в период национально-освободительной войны в Турции (1918—1922). Автореферат кандидатской диссертации, Киев, 1964.*

²⁶ *Н. З. Эфендиева, Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии (1919—1921 гг.). Баку, 1966.*

²⁷ *Նույն տեղում, էջ 4:*

²⁸ *Նույն տեղում, էջ 44:*

²⁹ *Նույն տեղում, էջ 45—46:*

«Ազգային ուխտի» մասին, այլև անտեսում է նրանում անկա ազգայնամոլ, հետադիմական կողմերը: «Ազգային ուխտը»,— գրում է Ն. էֆենդիևան,— արտացոլում էր Թուրքիայի առաջադիմական ուժերի կենսական ու հուզող հարցերը: Տերիտորիալ ամբողջականություն, ազգային փոփոխմանությունների իրավունքները, վերաբերմունք իմպերիալիստական գրավման հանդեպ — ահա հիմնականում «Ազգային ուխտի» կվինտէսենցիան»³⁰: Այնուհետև, նա խուսափում է ֆեմալական ազգային ֆաղափականության գնահատականը տալուց, շրջանցում է այն դեպքերը, որոնց լուսաբանումը անխուսափելիորեն կպահանջեր հեղինակի գնահատականը: Ն. էֆենդիևան (ինչպես և Գ. Ֆիլիպենկոն և մյուսները) լուրջան է մատնում, օրինակ, Հանրի հայության ֆուտմենի բնաջնջումը ֆեմալական կանոնավոր գործերի կողմից 1920 թ.: Թերի է 1920 թ. Մարաշի կոլովներին տրված գնահատականը: Հեղինակը ֆաղափի հայերի ոչնչացման մեղքը փորձում է ամբողջովին բարդել ֆրանսիացիների վրա³¹, շղատապարտելով ֆեմալականների ազգայնամոլ հայաչինջ գործողությունները, Կիլիկիան հայերից մաքրելու նրանց ծրագիրը: Մինչդեռ, Թուրքիայի նորագույն պատմության որոշ սկզբունքային հարցեր դժվար է ճիշտ ըմբռնել ու գնահատել առանց երիտթուրքական կառավարողների կողմից առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կիրառված հայերի ցեղասպանության (գենոցիդի) քաղաքականության մերկացման ու դատապարտման, առանց երիտթուրքերի ու քեմալականների ազգային քաղաքականության նույնության վերհանման:

Սովետահայ հեղինակներից Կիլիկիայի 1919—1921 թթ. իրադարձություններին անդրադարձել են Լեոն³², պրոֆ. Գ. Գ. Միխայելյանը «Կիլիկիայի հայկական պետության պատմու-

³⁰ *Նույն տեղում, էջ 50:*

³¹ *Նույն տեղում, էջ 115—116:*

³² Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարախոսությունը, Բ. հատոր, Փարիզ, 1935:

թյունը» արժեքավոր ուսումնասիրության վերջաբանում³³, պրոֆ. Մ. Պ. Աղայանը³⁴, պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանը³⁵:

Սույն մենագրությունում օգտագործվել են թուրքական աղբյուրներն ու գրականությունը: Պետք է ասել, որ թեմայի լուսաբանումը դժվարանում է այն բանով, որ թուրքական, (ինչպես և ֆրանսիական) հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթեր գրեթե չկան: Չկան նաև ամբողջությամբ մեր թեմային վերաբերվող հատուկ ուսումնասիրություններ թուրքերեն: Սակայն վերջին երկու տասնամյակում Թուրքիայում լույս տեսած գրականության մեջ և, հատկապես, դեպքերի ականատեսների հուշերում զգալի փաստական նյութ է պարունակվում այդ շրջանում Թուրքիայի վարած արտաքին և ներքին քաղաքականության, Կիլիկիայի անցքերի վերաբերյալ: Սակայն թուրքական աղբյուրները, վավերագրերը, ականատեսների վկայությունները, հուշերը և այլն, ինչխոսք, չեն կարող բավարար համարվել հարցի լուսաբանման համար, որովհետև, գրեթե առանց բացառության, դրանք հարցերը բնում են միտումնավոր կերպով իրենց հիմքում ունենալով Քեմալ Արաբյուրի ասույթներն ու գնահատականները, որոնք երբեմն ուղղակի խեղաթյուրում են պատմական իրականությունը:

Այսպես, 1920 թ. ապրիլի 24-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում ունեցած իր ելույթում Մուստաֆա Քեմալը, լուսթյան մատնելով թուրքական շեթների վայրագությունները. պնդում էր, որ «Կիլիկիայում... հայկական կանոնավոր ու անկանոն զորքերը հարձակումներ են գործում մեր ցեղակիցների

33 Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 492—493.

34 Մ. Պ. Աղայան, Մեծ Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Հայպետհրատ, Երևան, 1957:

35 Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965:

ու հավատակիցների վրա և հանցագործություններ կատարում»³⁶:

Սույն ոգով են գրված Քեմալի ղեկավարության ու անմիջական հսկողության տակ ստեղծված Թուրքիայի պաշտոնական պատմությունը՝ «Թարիհ»-ը և մի շարք պատմագիտական աշխատություններ, պատմության դասագրքեր և այլն:

Կիլիկիայի իրադարձությունները լուսաբանող թուրք հեղինակները ևս խուսափում են անաչառ կերպով վերլուծել դեպքերը, բոլորն էլ շրջանցում են այն հարցը, թե ինչո՞ւ էր հայերից դատարկվել Կիլիկիան, ե՞րբ նրանք վերադարձան և ինչո՞ւ, ի՞նչ վերաբերմունքի հանդիպեցին տեղական իշխանությունների կողմից և այլն:

Թուրքական մեջլիսի երեսփոխան Ալի Սաիպն, օրինակ. «Կիլիկիայի ողբերգությունը և Ուրֆայի ազատագրման կոնվենցիան» վերնագրով իր գրքում Կիլիկիա վերադարձող հայերին անվանում է «հեռվից եկած թափառականներ, ավազակներ, հանցագործներ, որոնց միակ ցանկությունն էր ավերել, ջարդափշուր անել, ճգմել-սպանել...»³⁷: Չարամտորեն կեղծելով փաստերը, հեղինակը պնդում է, որ «Ամերիկայից, Կովկասից ու Բուլղարիայից եկած հայերը հանցավոր նպատակներ էին հետապնդում»³⁸: Հայերին ներկայացնելով որպես «կեղեփշներ», հեղինակը բնական է համարում նրանց դեմ ձեռնարկված «փոխադարձ» միջոցները, փոխհատուցման իրավունքը վերապահելով բացառապես թուրքերին³⁹: Հեղինակը պնդում է, թե իբր ֆրանսիացիները «թողտվություն» էին հանդես բերում «հայերի կողմից կատարվող հանցագործությունների ու

36 Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления, М., 1966, стр. 81.

37 All Saip, Kilikya faciaları ve Urfanın millî mücadelesi, Ankara, 1924 (արարատառ թուրքերեն): Մենք օգտագործել ենք ֆրանսերեն Թարգմանությունը՝ All Saip, Les atrocités en Cilicie et les luttes pour la délivrance à Ourfa. Traduit du Turc par Ma-Yer, p. 13.

38 Նույն տեղում, էջ 14:

39 Նույն տեղում, էջ 18:

բոնոբյուններին նկատմամբ», որովհետև «թուրքական ոսկին գողացվում էր այս վերջինների կողմից և հոսում ֆրանսիացիների գրպանը»⁴⁰:

Թուրքիայում բնակվող այլազգիների, հատկապես հայերի նկատմամբ ատելությամբ ու թշնամանքով են ներծծված հաև Ադիլ Քաղդաղլորոլուի «Մարաշը անկախության պատերազմում»⁴¹ և Ռեջեպ Գալբրի «Իգիթոբյան օրերը» խորագրով հուշերը⁴², որոնց հեղինակները Կիլիկիայի կոիվների առաջացման մեղքը բարդելով հայերի վրա, անվերապահորեն արդարացնում են վերջիններիս դեմ գործադրված բոնոբյունները:

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններին զգալի տեղ է հատկացրել ռազմական ու ֆաղաֆական հայտնի գործիչ Ալի Ֆուատ Ջեբեսոյը իր «Ազգային-ազատագրական պայքարի հուշերում»: Առանձնապես հետաքրքիր են ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ Ժորժ Պիկոյի և Մուստաֆա Քեմալի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների վերաբերյալ փաստերը. որոնցից հայտնի է դառնում, որ ֆրանսիական դիվանագիտությունը թյուր, խիստ չափազանցված պատկերացում է ունեցել ֆեմալական «ազգային բանակների» թվի մասին և այլն⁴³: Հեղինակը Կիլիկիայի դեպքերին հատկացրել է առանձին բաժին, որտեղ նա աղետում է տեղի ունեցած իրադարձությունների, մղված կոիվների պատկերը, պնդում, թե իբր «հայերը... հրդեհում էին թուրքական գյուղերը, սրի ֆաշում բնակչությանը»⁴⁴:

Իր մի այլ զբնում՝ «Քաղաֆական հուշերում» Ջեբեսոյը,

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

⁴¹ A. Bagdadlioglu, Uzun Oluk. Istiklâl harbinde Maraş. İstanbul, 1942.

⁴² Recep Dalkir, Yigittlik günleri. Millî mücadelede Çukurova. İstanbul, 1961.

⁴³ General Ali Fuat Cebesoy, Millî mücadele hatıraları, İstanbul, 1953, s. 268—270.

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 287—288:

անդրադառնալով Մարաշի կոիվներին, դարձյալ խուսափում է դեպքերի անաչառ վերլուծությունից⁴⁵:

Թուրք պատմաբաններից Կիլիկիայի 1920—1921 թթ. իրադարձություններին և, մասնավորապես, Այնթապում մղված կոիվներին հանգամանորեն անդրադարձել են Ահմեդ Քեդեվի Կուրանը «Հեղափոխական շարժումները Օսմանյան կայսրությունում և ազգային պայքարը» խորագրով իր սովա-րածավալ զբնում⁴⁶, պրոֆ. Էնվեր Քեհնան Շասլոյուն իր «Ազգային ուժերի պատմության»⁴⁷ մեջ: Հայտնի թուրք պատմաբան Ֆուատի Հիֆմեթ Բայուրը⁴⁸, պրոֆ. Յավուզ Աբադանը⁴⁹, պրոֆ. Արմաօղլուն⁵⁰, պրոֆ. Ուլսկը⁵¹ իրենց աշխատություններում զգալի տեղ են հատկացրել 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրի կնքման շարժառիթներին, վերլուծությանն ու գնահատականին:

Ֆրանսիայի ու ֆեմալական Թուրքիայի միջև 1920—1921 թթ. տեղի ունեցած բանակցությունների ու դիվանագիտական կապերի մասին որոշ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում հայտնի պանթուրքիստ կին գրող ու հասարակական գործիչ Հալիդե Էդիպն իր «Թուրքական գողգոթան»⁵² խորագիրը կրող հուշերում և ճանաչված լրագրող-ֆաղաֆական մեկնաբան Ահմետ Շյուքրյու Էսմերը «Դիվանագիտության պատմությունը 1919—1939 թթ.»⁵³ զբնում և «Թուրք դի-

⁴⁵ General Ali Fuat Cebesoy, Siyasi hatıralar, II kısım. İstanbul, 1960, s. 21.

⁴⁶ Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda inkilâp hareketleri ve millî mücadele. İstanbul, 1956, ss. 644—648.

⁴⁷ E. B. Şapolyo, Kuvayı millîye tarihi. İstanbul, 1957.

⁴⁸ Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye devletinin dış siyaseti, Ankara, 1938.

⁴⁹ Prof. Dr. Yavuz Abadan, İnkilâp tarihine giriş. Ankara, 1960.

⁵⁰ Prof. Fahir H. Armaoğlu, Siyasi tarih (1789—1960). Ankara, 1964.

⁵¹ C. Uçok, Siyasi tarih dersleri. Ankara, 1961.

⁵² Halide Edip, The Turkish Ordeal. London, 1928.

⁵³ A. S. Esmer, Siyasi tarih (1919—1939). Ankara, 1953.

վանագիտությունը 1920—1955 թթ.»⁵⁴ ծավալուն հոդվածում:

Անտանտի տերությունների ֆաղափականությունը Թուրքիայի նկատմամբ 1919—1921 թթ. մասամբ ֆենոթյան է առնված «Թուրքիայի պատմության ընկերության» նախկին ղեկավարներից մեկի՝ Թեվֆիկ Բըլբըլթըղլուի երկու աշխատություններում⁵⁵: Թեմայի հետ առնչվող առանձին հարցերին անդրադարձել են իրենց գրքերում կամ հուշերում Քըլըշ Ալին⁵⁶, Ալթեմուր Քըլըշը⁵⁷ և ուրիշներ:

Ուսումնասիրվող թեմայի համար կարևոր աղբյուր են ծառայել ֆրանսիական հեղինակների՝ պատմաբանների, լրագրողների, դիվանագետների ու ռազմական գործիչների հուշերն ու ուսումնասիրությունները: Սակայն սրանց գործերն էլ պետք է ֆենական լուրջ վերլուծության ենթարկել, որովհետև նրանցից շատերը իրադարձությունները լուսաբանում են ֆրանսիական իմպերիալիզմի էֆսպանսիայի և տնտեսական ու դրամական շահերի տեսանկյունից:

«Ֆրանսիայի առաջնակարգ խնդիրը դա Արևելյան Միջերկրականի շրջանում տեղաբաշխված ֆրանսիական կապիտալների ետ ստանալն էր»,—խոստովանում էր իր հուշերում ֆրանսիացի դիվանագետ Ժակ Բարդուն⁵⁸: «Ինչն էլ ենք մենք մոռանում,— գրում էր հայտնի լրագրող Ժերար Տոնգան,— որ հենց Թուրքիայի միջոցով էր Ֆրանսիան մի ֆանի դարերի ընթացքում գերիշխող դեր խաղում կանտում»⁵⁹: Իսկ Ռընե Պյոտոն, անդրադառնալով հույների և հայերի կոտորածին Իզ-

միրում 1922 թ., այն համարում է նաև «ֆրանսիական աղետ», որովհետև, ավելացնում է նա, «մեր միսիաները ավերակների են վերածվել և ներկայումս մեր միսիոներների մեծ մասը հեռացել է Փոֆր Ասիայից»⁶⁰: Հեղինակի լուրջ մտահոգության առարկան դա Ֆրանսիայի հեղինակության անկումն է, իսկ խաղաղ ազգաբնակչության կորուստը նվազ կարևոր է նրա համար:

Ֆրանսիական հեղինակների մի այլ խումբ կողմնակալ մոտեցում է հանդես բերում ֆրանսիական գործերի կողմից Կիլիկիայի գրավման շարժառիթների հարցը ֆենարկելիս: Նրանք փորձում են «ապացուցել», թե իբր հազարավոր ֆրանսիացի զինվորներ զոհվեցին Կիլիկիայում հանուն փոֆր ազգերի, նրանց թուրքական բռնությունից ու կեղեքումից «փրկելու», և ոչ թե ֆրանսիական իմպերիալիստների տնտեսական ու ֆաղափական շահերի համար:

«Անկասկած, մեր պարտականությունը (Կիլիկիայում-Ռ. Ս.) հայերին ամեն մի կոտորածից պաշտպանելն էր»⁶¹,— շեշտում է Կիլիկիայում պաշտոնավարած ֆրանսիացի զինվորական Պոլ Բեռնարը, «մոռանալով» մատնանշել, թե ինչպե՞ս կատարեց Ֆրանսիան իր այդ պարտականությունը: Մի այլ հեղինակ՝ Ժան-Պիեռ Ալեմը պնդում է, թե իբր անգլո-ֆրանսիական գործերի արհեստավոր Ալեքսանդրետում «նպատակ ունեւր Կիլիկիայում ստեղծել հայկական ազգային օջախ՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո»⁶²: Ֆրանսիացի ֆաղափական մեկնաբան Տեստին գրում է, որ Ֆրանսիան կանտում 21 մլն ֆրանկ ծախսեց՝ հայերին պաշտպանելու համար⁶³: Իսկ

⁵⁴ Prof. Ahmet Şakrî Esmer, Türk diplomasisi (1920—1955). Şekir Yeni Türkiye, İstanbul, 1959.

⁵⁵ Tevfik Bıyıklıoğlu, Trakya'da millî mücadele. Ankara, 1956; Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ankara, 1959.

⁵⁶ Kılıç Ali, İstiklâl mahkemesi hatıraları. İstanbul, 1955.

⁵⁷ Attemur Kılıç, Turkey and the World. Washington, 1959.

⁵⁸ J. Bardoux, De Paris à Spa. La bataille diplomatique pour la paix française (février 1919-octobre 1920). Paris, 1921, p. 311.

⁵⁹ Gerard Tongas, Ataturk and the true nature of modern Turkey. Translated from the French by Major F. F. Rynd, London, 1939, p. 13.

⁶⁰ René Puaux, La Question d'Orient devant le Parlement (Séance du 29 octobre 1922), Paris, 1922, p. 5—7.

⁶¹ Paul Bernard, Six mois en Cilicie. Aix-en-Provence, 1929, p. 45.

⁶² Jean-Pierre Alem, L'Arménie, Paris, 1962, p. 66.

⁶³ Testis, L'Oeuvre de la France au Levant (Syrie et Cilicie). Extrait de la Revue des deux mondes du 15 février et 1er mars 1921. Paris, 1921, p. 46.

Ժակ Կայզերը, Կիլիկիայի գրավումը ֆրանսիական զորքերի կողմից համարելով «արկածախնդրություն», նույնպես բնագծում է միայն այն հանգամանքը, որ այդ արկածախնդրությունը «կլանում էր ֆրանսիական զինվորներին ու ֆրանսիական միլիարդները»⁶⁴, ոչինչ չասելով այն մասին, որ ֆրանսիական իմպերիալիստների ֆաղափականությունը կլանեց նաև տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայերի կյանքը:

Մի շարք ֆրանսիական հեղինակներ, նպատակադրվելով արդարացնել Բեիանի ու Միլերանի կառավարության ֆաղափականությունը Մերձավոր Արևելքում և, մասնավորապես, Կիլիկիայում, թույլ տրված դիվանագիտական ձախողումների ու սխալների ամբողջ մեղքը բարդում են Անգլիայի վրա, որն իր ֆաղափականությամբ «ամեն կերպ աշխատում էր խանգարել Ֆրանսիային խաղաղ ճանապարհով լուծելու թուրքական հարցը»⁶⁵: Ոմանք էլ, նույն այդ նպատակով, մեղադրում են հենց Ֆրանսիայի խրախուսանքով Կիլիկիա վերադարձած հայերին: Այսպես, վերը հիշատակված Տեստին գրում է, որ հայերն իրենց գրաված դիրքով պատճառ էին դառնում, որ ֆրանսիացիները վատ կողմից երևան թուրքերի աչքում: «Հայերի ամբարտավանությունը, — գրում է հեղինակը, — հավասարապես օգտագործվեց մեր դեմ. ֆրանսիացիները մեղադրվում էին այն բանում, որ իբր նրանք ցանկանում էին հայերի օգտին թուրքերից խլել Օսմանյան կայսրության մարզերից ամենահարուստը՝ Կիլիկիան»⁶⁶:

Հիշված խմբին իրենց տեսակետներով հակադրվում են մի քանի հեղինակներ, որոնք խիստ ֆննդատության են ենթարկում Անտանտի տերությունների, այդ թվում և Ֆրանսիայի, բանած դիրքը Օսմանյան կայսրության ֆրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: «Ժուռնալ դե դեբա» հայտնի թերթի ֆաղափական մեկնաբան Օգյուստ Գովենը մատնանշում է, որ

⁶⁴ Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, М., 1925, стр. 28.

⁶⁵ St. Ch. Ayoub, Les mandats orientaux. Paris, 1924, էջ 66.

⁶⁶ Testis, op. cit., p. 35.

մինչ դաշնակիցները տատանվում էին կատարել իրենց խոստումները, թշնամական ուժերը համախմբվեցին և հարձակման անցան այն ժողովուրդների դեմ, «որոնց մենք հանդիսավոր կերպով անկախություն էինք խոստացել»⁶⁷: Իսկ հայտնի պատմաբան Էդուար Դրիոն «Արևելյան հարցը 1918—1937 թթ.» իր աշխատության մեջ ֆննելով 1920 թ. Մարաշի աղետի պատճառները, գալիս է այն եզրակացության, որ «Փարիզի կառավարությունը, այդ արյունոտ գործը ինչ-որ ձևով շտկելու փոխարեն, Կիլիկիայից դուրս բերեց բոլոր զորքերը, հայերին բողբոջելով թուրքերի վերժխնդրությանը»⁶⁸: Առավել հանգամանորեն ու հիմնավորված է տրվում Անտանտի և, զլխավորապես, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ֆաղափականությունը է. Նիկոլի «Դաշնակիցները և Արևելյան ճգնժամը» աշխատության մեջ, ուր հեղինակը խիստ ֆննդատության է ենթարկում վերոհիշյալ տերությունների տակտիկան Թուրքիայի նկատմամբ, ցույց է տալիս, որ նրանք շկարողացան լուրջ երաշխիքներ ապահովել Թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնություններին, հատկապես հայերին, որոնք ստիպված եղան հեռանալ Կիլիկիայից⁶⁹: Նույն հեղինակի մյուս գիրքը՝ «Անգորան և Ֆրանսիան» խորագրով, ամբողջովին նվիրված է 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագրի և այն ստորագրած Ֆրանկլեն-Բույոնի ֆեմալսիրական դիրքորոշման ֆննդատությանը⁷⁰:

Ֆրանսիական հեղինակներից հատկապես ֆննդատորեն պետք է մոտենալ այսպես կոչված «թուրքասեր խմբի» ներկայացուցիչների՝ գրողների, լրագրողների ու պատմաբանների

⁶⁷ Auguste Gauvain, L'Europe au jour le jour. Tome XIV. Traité 1919 (Mars 1919-janvier 1920). Paris, 1923, p. 439.

⁶⁸ Edouard Driault, La Question d'Orient 1918—1937. La paix de la Méditerranée. Paris, 1938, p. 102.

⁶⁹ E. Nicol, Les Alliés et la Crise Orientale. Paris, 1922, pp. 27, 56.

⁷⁰ E. Nicol, Angora et la France. Une réponse à M. Franklir-Bouillon. Paris, 1922.

(Պիեռ Լոտի, Կլոդ Ֆարրեր, Բերտա Ժորժ-Գոլի, Ժերար Տոնգա, Մարգարիտ Բուրգուան, Ֆիլիպ դը Զարա և այլն) գործերին: Սրանք արտահայտում էին ֆրանսիական բուրժուազիայի այն թևի շահերը, որը ձգտում էր Երիտթուրքերին վերստին տեսնել իշխանության գլուխ անցած՝ իբր նախապատերազմյան դրամա-տնտեսական դիտքերն ու արտոնությունները պահպանելու համար: Նշված հեղինակների գրվածքներում ակներևորեն չափազանցված ու գունագարդված է ներկայանում թուրքական իրականությունը, իսկ թուրք-ֆրանսիական «ավանդական բարեկամությունը» դասվում է հավիտենական սկզբունքների շարքը⁷¹: Այսպես, ոչ անհայտ գրող Պիեռ Լոտին, որն իր կյանքի մեծ մասը անց է կացրել Արևելքում, գլխավորապես Թուրքիայում, իր գեղարվեստական գործերում և բազմաթիվ հոդվածներում ու գրքերում անվերապահորեն արդարացնում է թուրքական հին ու նոր կարգերի բոլոր բնությունները, թուրքերին ներկայացնելով, որպես այլազգիների, առաջին հերթին ֆրանսուսյանների, կողմից կեղեքված ու հարստահարված մի «խեղճ» ժողովրդի: «Մեր թանկագին Ֆրանսիայի վախճանն Արևելքում» խորագիրը կրող գրքում նա, վերլուծելով Հանրնի, Մարաշի, Ուրֆայի ու Այնթապի կոիվները, եզրակացնում է, որ բոլոր դեպքերում մեղավոր էին հայերը, որոնք Հանրնում իբր հարյուրավոր մահմեդականների «անհավատալի տանջանքների են ենթարկել», խոշտանգել, Այնթապում ու Ուրֆայում «սարսափելի հանցագործություններ են կատարել» և այլն⁷²: Այս բոլորը, իհարկե, պատմական իրականության ամենակոպիտ խեղաթյուրումն է, սակայն, պետք է նշել, որ իր ժամանակին Պիեռ Լոտիի թուրքասիրական ողջ ժառանգությունը ֆիշ դեր չի խաղացել ֆրանսիական հասարակական կարծիքը ապակողմնորոշելու և թուրքական մտայն իրականությունը վառ գույներով ներկայացնելու գործում:

⁷¹ Pierre Loti, de l'Académie française, La mort de notre chère France en Orient. Dix-neuvième édition. Paris, 1926, p. 87—88.

⁷² Նույն տեղում, էջ 105—106.

Վերը նշված խմբի ներկայացուցիչների գործերից իրենց թուրքասիրական ոգով աչքի են ընկնում ճանաչված լրագրող Բերտա Ժորժ-Գոլիի⁷³ և արդեն հիշատակված Ժերար Տոնգայի աշխատությունները: Այս վերջին հեղինակը ֆեմալական Թուրքիայի գովեր հասցնում է այն աստիճանի, որ Թուրքիան, Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ, համարում է «երկու մեծ դեմոկրատիաներից մեկը»⁷⁴:

Պետք է նշել, սակայն, որ վերը թվարկված հեղինակների աշխատություններում բերված է զգալի փաստական նյութ. որն օգնում է համակողմանիորեն լուսաբանելու թեմայի հետ առնչվող մի շարք կարևոր հարցեր:

Հետաքրքիր ու արժեքավոր փաստեր են բերված Մորիս Պեռնոյի «Թուրքական հարցը»⁷⁵, Միշել Պայառեսի «Քեմալիզմը դաշնակիցների դատի առջև»⁷⁶, Գյուստավ Գոթրոյի «Ֆրանսիան Սիրիայում և Կիլիկիայում»⁷⁷, Էդգար Պեշի «Դաշնակիցները և Թուրքիան»⁷⁸, Ռ. դը Գոնտո-Բիրոնի «Ինչպես Ֆրանսիան հաստատվեց Սիրիայում»⁷⁹, Մ. Բելլեի «Կիլիկյան հարցը»⁸⁰ աշխատություններում, թեև այս հեղինակների մոտ էլ առկա են իրարամերժ պնդումներ, կանխակալ կարծիքներ ու հետևություններ:

Փաստական հարուստ և ստույգ տվյալների ընդգրկումով հատկապես աչքի են ընկնում Կիլիկիայում ֆրանսիական

⁷³ Berthe Georges-Gaulis, Le nationalisme turc. Paris, 1921. *Նույնի* Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kemal et la politique anglaise en Orient. Paris, 1922.

⁷⁴ Gerard Tongas, op. cit., p. 15.

⁷⁵ Maurice Pernot, La question turque. Paris, 1923.

⁷⁶ Michel Paillarès, Le Kémalisme devant les Alliés. Paris, 1922.

⁷⁷ Gustave Gautherot, La France en Syrie et en Cilicie. Courbevoie (Seine), 1920.

⁷⁸ Edgar Pech, Les Alliés et la Turquie. Paris, 1925.

⁷⁹ Comte R. de Gontaut-Blon, Comment la France s'est installée en Syrie (1918—1919). Paris, 1923.

⁸⁰ M. Bellet, La question de Cilicie. Extrait du Journal officiel. Paris, 1921.

վարչական վերահսկողության ղեկավար գնդապետ է. Բրեմոնի հուշերը՝ «Կիլիկիան 1919—1920 թթ.»⁸¹ խորագրի տակ, Պիեռ Ռեդանի «Կիլիկիան և օտտոմանյան պրոբլեմը»⁸² և Մարաշի ֆրանցիսկյան վանքի վանահայր Մատերն Մյուրեի «Մարաշի շարդը (1920 թիվ, փետրվար)»⁸³ գրքերը: Նշված հեղինակներն էլ, սակայն, իրենց նպատակակետից ելնելով, փառաբանում են Ֆրանսիայի «ազատարար» ու լուսավորչական դերն Արևելքում ընդհանրապես և սուլթանական Թուրքիայում մասնավորապես, այն տարբերությամբ, սակայն, որ ոմանք ֆրանսիական իմպերիալիստներին ներկայացնում են որպես «Արևելքի բոլոր փրստոնյաների խնամակալների»⁸⁴, իսկ մյուսները՝ որպես մահմեդականների և, առաջին հերթին, օսմանյան բուրժուազիայի «ավանդական բարեկամների»⁸⁵:

Ֆրանսիացի հեղինակների վերը ֆենարկված բոլոր աշխատությունները լույս են տեսել մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, իսկ մի զգալի մասը տակավին 1920-ական թվականների սկզբին:

Ինչ վերաբերում է հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած գործերին, ապա պետք է ասել, որ դրանց թիվը խիստ սահմանափակ է, և մեծ մասը՝ բանափառ ընդհանր, նոր, բարձր նյութեր ու փաստաթղթեր գրեթե չեն բերվում, արված եզրակացություններն էլ նոր երանգներով ու ձևափոխումներով կրկնում են հին կարծիքներն ու տեսակետները, վերստին փորձելով Ֆրանսիան ներկայացնել բուրժուազիայի պաշտպանի դերում: Այսպես, ֆրանսիացի պատմաբան Ժ. Բենու-

Մեշենը պնդում է, թե իբր միայն Ֆրանսիայի գործուն միջամտությունը բուրժուական բախմանը ֆեմալական գործերին փրկեց չախչախումից Սակարիայի ճակատամարտում⁸⁶, իսկ Վ. Սպերկոն զովաբանում է ֆրանսիական դիվանագիտությունը այն բանի համար, որ իբր վերջինիս շանքերի շնորհիվ հաշտվեց վերջ դեռ պատերազմին Թուրքիայում 1922 թվականին⁸⁷:

Ֆրանսիական հեղինակների աշխատությունների շարքում առանձնանում է վերջերս մահացած ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ դյու Վեուի «Կիլիկիայի տառապանքները» խորագրի կրող ծավալուն ուսումնասիրությունը, որը հիմնականում նվիրված է Կիլիկիայի 1919—1922 թթ. իրադարձություններին⁸⁸: Ի տարբերություն ֆրանսիացի մի շարք հեղինակների, դյու Վեուն, հանգամանորեն ֆենելով Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների վարած ֆաղափականությունը Կիլիկիայում և կիլիկիահայերի նկատմամբ, իր ֆենաղատական խոսքն է ասում Ֆրանսիայի կառավարողների հասցեին:

Գրքում հանգամանորեն ու հիմնականում նիշտ են շարադրված 1920—21 թթ. իրադարձությունները՝ Մարաշի նահանջը և հայ ազգաբնակչության զարհուրելի կոտորածը, Ալեքսանդրի պաշտպանությունը և այլն: Գիրքն արժեքավոր է նաև հավելվածում բերված մի շարք կարևոր փաստաթղթերով, որոնք լույս են սփռում Անկարայի ղեկավար շրջանների ազգային ֆաղափականության առանձին կողմերի վրա: Դրանցից են Մուստաֆա Քեմալի հայտարարությունը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում 1921 թ. մարտին, Անկարայի պայմանագրի կնքման կապակցությամբ բրիտանական կառավարությանը ուղղված հայտարարությունը, ֆաղվածքներ Ֆրանսիայի

⁸¹ E. Brémond, La Cilicie en 1919—1920, Paris, 1921.

⁸² Pierre Redan, La Cilicie et le problème ottoman. Préface par René Pinon, Paris, 1921.

⁸³ Materne-Muré, Le massacre de Marache (Février 1920). Extrait du „Flambeau“, revue belge des questions politiques et littéraires, 4 e année, N° 1, janvier 1921.

⁸⁴ E. Brémond, op. cit., p. 19.

⁸⁵ Philippe de Zara, Moustafa Kémal dictateur. Paris, 1936, p. 218.

⁸⁶ J. Bénolst-Méchin. Le loup et le léopard. Moustapha Kémal ou la mort d'un Empire. Paris, 1954, pp. 262, 271.

⁸⁷ Willy Sperco, Moustapha Kémal Ataturk (1882—1938). Paris, 1958, pp. 86—87.

⁸⁸ Paul du Véou, La passion de la Cilicie. 1919—1922. Nouvelle édition revue. Paris, 1954 (առաջին անգամ լույս է տեսել Փարիզում, 1938 թ.):

Սենատի նիստերից և այլն⁸⁹: Պետք է նշել, սակայն, որ այս հեղինակն էլ մի շարք հարցերի լուսաբանման ժամանակ հանդես է բերում աչառու մտեցում, բույլ է տալիս վիրավորական արտահայտություններ թուրքերի հասցեին, որոնք կարող են տպավորություն ստեղծել, թե գիրքն ամբողջությամբ միտումնավոր է: Մինչդեռ, ինչպես ասվեց, «Կիլիկիայի տառապանները» գիրքը որոշակի գիտական արժեք է ներկայացնում և կարևոր է այդ շրջանի ֆրանս-ֆեմալական ֆաղափանությունը Կիլիկիայում նիշտ գնահատելու համար:

Գրական աղբյուրների հետ մեկտեղ, սույն ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են նաև 1920-ական թվականների ֆրանսիական պարբերականներում զետեղված նյութերը՝ թրքականություններ, հաղորդումներ, պաշտոնական հայտարարություններ, պետական ղեկավար գործիչների ելույթներ և այլն:

Առանձնապես հետաքրքիր փաստական նյութ են պարունակում Փարիզում լույս տեսնող «L'Asie française»⁹⁰ և «L'Europe nouvelle»⁹¹ հանդեսները, որտեղ տպագրվում էին ֆրանսիական թղթակիցների հաղորդումները Կիլիկիայից այնտեղ տիրող վիճակի, ֆեմալական գործիչների ծավալած աշխատանքի մասին և այլն:

«L'Asie française» ամսագրից արժեքավոր տեղեկություններ ենք փակել 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսում Ֆրանսիայի պատվիրակության գրաված դիրքի, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատվիրակության ղեկավար Բեֆիր Սամիբեյի գործունեության, 1921 թ. Անկարայի պայմանագրի ստորագրման մանրամասների վերաբերյալ:

Որոշ հետաքրքիր փաստեր ու տեղեկություններ ենք փակել 1918—1922 թթ. Պոլսում լույս տեսնող ֆրանսիական

«Le Réveil»⁹² և «Stamboul»⁹³ օրաթերթերից, որոնց լրիվ համարները, ցավոք, մեր գրադարաններում բացակայում են: Օգտագործել ենք նաև նյութեր ֆրանսիական «Le Temps», «Le petit parisien», «L'information» և այլ թերթերից:

Թուրք-ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունները լուսաբանելիս օգտագործել ենք նաև անգլիական աղբյուրներն ու գրականությունը: Ինչպես վերը նշվեց, հրապարակված թուրքական ու ֆրանսիական դիվանագիտական փաստաթղթերը աննշան են և անմիջականորեն չեն առնչվում ֆենարկվող հարցերի հետ: Այդ իսկ պատճառով առավել մեծ արժեք են ներկայացնում անգլիական փաստաթղթերը, առաջին հերթին, «Մեծ Բրիտանիայի արտաքին ֆաղափանությունների փաստաթղթեր (1919—1939)» բազմաճառոր հրատարակությունը, որի առաջին սերիան ամբողջովին ընդգրկում է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը⁹⁴: Այդ հատորներում զետեղված նյութերն ու փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում հետևելու ֆրանսիական արտաքին ֆաղափանության ելևէջներին, նիշտ հասկանալու թուրքական հարցում Ֆրանսիայի բռնած դիրքը Սան-Ռեմոյի ու Լոնդոնի կոնֆերանսներում, անգլո-ֆրանսիական հակամարտությունը և այլն: Հատորներում առաջին անգամ հրապարակված են Լորդ Քերզոնի ու Կլեմանսոյի զրույցները Փարիզում ու Լոնդոնում 1919 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. հունվար ամիսներին, որոնց ժամանակ հատուկ ֆենույթան է առնվել Կիլիկիայի հարցը, և մի շարք ուրիշ կարևոր նյութեր: Այս հրատարակությունն էլ, հասկանալի է. տառապում է կողմնակալությամբ. նյութերն ու փաստաթղթերը ընտրված են այն հաշվով, որպեսզի սմենադրական կող-

⁸⁹ „Le Réveil“, quotidien politique, littéraire, économique et sociale, Constantinople.

⁹⁰ „Stamboul“, Journal quotidien, politique et littéraire, organe des intérêts français dans le Levant. Constantinople.

⁹¹ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, Edited by E. L. Woodward and Cohan Butler. First series, vol. I—XIII. London, 1947—1963.

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 349—432:

⁹⁰ „L'Asie française“, Bulletin mensuel du Comité de l'Asie française, 1919—1923, Paris.

⁹¹ „L'Europe nouvelle“, Revue hebdomadaire des questions extérieures, économiques et littéraires. 1920—1922, Paris.

մերից ներկայացվի անգլիական ֆաղափականությունը և, միաժամանակ, ընդգծվի նրա մրցակցի՝ Ֆրանսիայի «հարձակողական» դիրքը:

Նշված թերությունը հատուկ է նաև անգլիական պատմաբանների ու արևելագետների աշխատություններին, որոնցում հաճախ կարելի է հանդիպել ֆենադատության՝ Ֆրանսիայի հասցեին, որն իր անջատ ֆաղափականությամբ «դավանանում էր» դաշնակիցների ընդհանուր գործին:

Անգլիայում լույս տեսած թուրքագիտական գրականությունը, պետք է ասել, մեծ թիվ չի կազմում: 1920-ական թվականների կեսերին տպագրվեցին Թուրքիայում երկար տարիներ ծառայած կապիտան Հարոլդ Արմստրոնգի «Թուրքիան շարժման մեջ» գիրքը (որը հետագայում մի ֆանի անգամ վերահրատարակվեց՝ «Գորշ գայլը» վերնագրի տակ)⁹⁵ և հայտնի պատմաբան ու փիլիսոփա Առնոլդ Թոյնբիի ու Քենեթ Քրոֆվուդի «Թուրքիա» ծավալուն աշխատությունը⁹⁶: Հիշյալ գործերը չափ են ընկնում իրենց ընդգրկած հարուստ փաստական նյութով, բայց և միտումնավոր լուսաբանությամբ: Այսպես, առաջին հեղինակը պնդում էր, որ հունական ներխուժման դեմ թուրք ժողովրդի մղած պայքարի ընթացքում Անտանտի տերությունները «չեզոքություն էին պահպանում»: Ինչպես և մյուս անգլիական հեղինակները, Արմստրոնգը ևս չէր թաքցրել, որ ղեկավարությունը ֆրանսիական կառավարությունից այն բանի համար, որ նա գաղտնի բանակցությունների մեջ էր մտել Քեմալի հետ և առանց Անգլիային տեղյակ պահելու ստորագրել Ֆրանկլեն-Բույունի պայմանագիրը⁹⁷:

Այս շրջանում լույս տեսած առանձին գործերում Ֆրանսիայի հետ մեկտեղ ֆենադատվում է նաև Անգլիան՝ իր մերձավորարևելյան ֆաղափականության համար:

⁹⁵ H. C. Armstrong, Grey Wolf. Mustafa Kemal. An intimate study of a Dictator, London, 1938.

⁹⁶ Toynbee Arnold J. and Kirkwood Kenneth P., Turkey. London, 1926.

⁹⁷ H. C. Armstrong, op. cit., pp. 143—144, 159.

Լեոնարդ Լիզը, օրինակ, գրում էր, որ «Անգլիայի և, ավելի վաղ չափով, Ֆրանսիայի վրա է ընկնում պատասխանատվությունը Օսմանյան կայսրության ոչ-թուրք ժողովուրդներին բաժին ընկած հակատազրի համար»⁹⁸: Իսկ Ժոզեֆ Բլրբը ընդգծում է այն հանգամանքը, որ հենց այս երկու մեծ տերությունների մեղքով էր, որ հայերը վերադարձան Կիլիկիա և խաբվեցին նրանց կողմից, ինչը «մի սև բիծ է արևմտյան ֆաղափակրության վրա»⁹⁹:

Ավելի ուշ լույս տեսած գրքերից պետք է նշել Հենրի Քամինգի «Ֆրանս-բրիտանական մրցակցությունը հետպատերազմյան Մերձավոր Արևելքում» աշխատությունը¹⁰⁰, որն ամբողջությամբ նվիրված է նախկինում դաշնակից այդ երկու մեծ տերությունների հակամարտությանը, որը, ինչպես ցույց է տալիս հեղինակը, ավարտվեց ֆրանսիական ազդեցության անկումով և Անգլիայի ազդեցության ու դիրքերի ուժեղացմամբ:

Առավել արժեքավոր են հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած անգլիական հեղինակների աշխատությունները, որոնց թվում պատմաբան Էդվարդ Վեր-Հոջի «Թուրքիայի արտաքին ֆաղափականությունը 1918—1948 թթ.» գիրքը¹⁰¹ և վերջերս կրկնակի հրատարակված Լորդ Կինրոսի «Աթաթուրք» մեծածավալ հետազոտությունը¹⁰²: Վերջին գիրքը, թեև գրված է թուրքասիրական ոգով, սակայն արժեքավոր է այն տեսակետից, որ հեղինակին առաջինը հաջողվել է «քափանցել» Քեմալի անձնական արխիվը, ինչպես նաև օգտագործել Քեմալի հետ երկարատև հանդիպումներ ու գրույցներ ունեցած ամերիկյան ծովակալ Բրիստոլի անձնական փաստաթղթերն ու նյութերը և, այդպիսով, գիտական շրջանառության մեջ դնել մի

⁹⁸ C. Leonard Leese, Armenia and the Allies. London, 1920, p. 5.

⁹⁹ Joseph Burt, The people of Ararat. London, 1926, p. 86—87.

¹⁰⁰ Henry H. Cumming, Franco-British rivalry in the postwar Near East. The decline of french influence. London, 1938.

¹⁰¹ Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish foreign policy, 1918—1948. Genève, 1950.

¹⁰² Lord Kinross, Atatürk. The rebirth of a nation. London, 1965.

շարժ նոր, քարմ փաստեր, որոնք միտք են շարժում և առիթ ծառայում արդեն իսկ լուծված համարվող մի քանի հանգուցային հարցեր նոր կողմերից լուսաբանելու ու գնահատելու համար¹⁰³: Որոշակի արժեք են ներկայացնում նաև ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ Ժորժ-Պիկոյի ու Քեմալի միջև 1919 թ. Սվասում տեղի ունեցած հանդիպմանը և 1921 թ. Անկարայի պայմանագրին նվիրված գրույթներ՝ ուր բերված են մի շարք հետաքրքիր ու կարևոր մանրամասներ:

Թուրքագիտական ընդհանուր բնույթի գրականությունից օգտագործել ենք անգլիական պատմաբան-արևելագետներ Հարրի Լյուիի «Հին և նոր Թուրքիան»¹⁰⁴, Գոթարդ Լյուիսի «Թուրքիա»¹⁰⁵ և էլի Քեդուրիի «Անգլիան ու Միջին Արևելքը» գրքերը¹⁰⁶: Վերջին հեղինակն իր գրքում զգալի տեղ է հատկացրել Ֆրանսիայի վարած քաղաքականության վերլուծությանը և անգլո-ֆրանսիական հարաբերություններին:

Խիստ սահմանափակ է թեմայի հետ անմիջականորեն առնչվող ամերիկյան պատմագիտական գրականությունը: Ճիշտ է, ԱՄՆ-ում, հատկապես հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում, լույս են տեսել Թուրքիային նվիրված տասնյակ ուսումնասիրություններ, սակայն, գրեթե առանց բացառության, դրանք բոլորն էլ հիմնականում նվիրված են թուրք-ամերիկյան և թուրք-սովետական հարաբերություններին. մյուս տերությունների քաղաքականությունը հատուկ կենտրոնի չի ենթարկվում:

1920—30-ական թվականներին ԱՄՆ-ում հրատարակված թուրքագիտական աշխատությունների շարքում իրենց ընդգրկած փաստական նյութով արժեքավոր են է. Միրսի խմբագրությամբ լույս տեսած ժողովածուն՝ «Ժամանակակից Թուր-

¹⁰³ Գրքի մասին մանրամասն տե՛ս մեր գրախոսականը՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 3, էջ 94—98:

¹⁰⁴ H. Luke, The old Turkey and the new. From Byzantium to Ankara, London, 1955.

¹⁰⁵ G. L. Lewis, Turkey. London, 1955.

¹⁰⁶ Elie Kedourie, England and Middle East. London, 1956.

քիան»¹⁰⁷ վերնագրով, Կ. Փրայսի «Թուրքիայի վերածնունդը»¹⁰⁸ և, առանձնապես, թուրքագետ-պատմաբան, պրոֆեսոր Հարրի Հովարդի «Թուրքիայի մասնատումը» ծավալուն հետազոտությունը, որն, ըստ էության, «թուրքական ժառանգության» շուրջ ծավալված տասը տարվա դիվանագիտական պայքարի պատմությունն է: Հիշյալ գիրքը, աննշան փոփոխություններով, վերահրատարակվեց 1966 թվականին¹⁰⁹: 1920 թ. Մարաշի դեպքերի լուսաբանման համար կարևոր և հավաստի աղբյուր են Մարաշի ամերիկյան հիվանդանոցի բժշկապետուհի Մեյրլ Էվրլին Էլիոտի հուշերը¹¹⁰, որտեղ օր-օրի գրանցված են քաղաքում տեղի ունեցած դեպքերը: Հեղինակը մանրամասն նկարագրում է ֆրանսիացիների նահանջը և դրա հետևանքով քաղաքի հայ ազգաբնակչության աղետալի վիճակը, նահանջի նախապահին նրա կրած կորուստները և այլն:

Կիրիկիայի իրադարձություններին անդրադառնում է իր գրքում Ստամբուլի «Ռոբերտ ֆոլեջի» նախկին տնօրեն Գեյթսը: Սակայն հեղինակը, խոսելով թուրքերի կողմից Մարաշի, Ուրֆայի ու Հանքենի գրավման մասին, եզրակացնում է, որ «դա ավելի շատ տարբեր բնակչության (թուրքերի ու հայերի-Ռ. Ս.) պատերազմն էր, քան բանակների պատերազմը»¹¹¹, անտեսելով, այդպիսով, բննական կանոնավոր զորքերի հարձակումը խաղաղ հայ ազգաբնակչության վրա:

Հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած գործերից օգտագործել ենք Զորջ Հորթրենի¹¹², Սիդնեյ Ֆիշերի և Լոուրենս

¹⁰⁷ E. G. Mears, Modern Turkey. A politico-economic interpretation 1908—1923, New York, 1924.

¹⁰⁸ Price Clair, The rebirth of Turkey. New York, 1923.

¹⁰⁹ Harry N. Howard, The partition of Turkey. A diplomatic history 1913—1923. New York, 1966.

¹¹⁰ Mabel Evelyn Elliott, Beginning again at Ararat. New York, 1924.

¹¹¹ Galeb Frank Gates, Not to me only. Princeton, 1940.

¹¹² George Horton, The Blight of Asia. Indianapolis, 1953.

Էվանսի աշխատությունները: Վերջին հեղինակի գիրքը՝ «ԱՄՆ-ի ֆաղափականությունը և Թուրքիայի մասնատումը 1914—1924 թթ.»¹¹³ փաստալից և հետաքրքիր ուսումնասիրություն է, հեղինակը գիտական շրջանառության մեջ է դնում մի շարք նոր փաստաթղթեր ու նյութեր:

Մեր բեմային վերաբերող որևէ ուսումնասիրություն չեն գրել նաև: գերմանական հեղինակները և, ընդհանրապես, խիստ սահմանափակ են Թուրքիայի վերաբերյալ նրանց գրքերը: Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում լույս է տեսել ընդամենը մի ֆանի աշխատություն: Տակավին 1924 թ. ուսերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ Վալտեր Կիրաուի «Նոր Թուրքիան» գիրքը¹¹⁴, որն ինֆևուրայն գործ չէ և զուրկ է վերլուծությունից, 1935 թվականին՝ Ավգուստ ֆոն Կրալի «Քեմալ Աթաթյուրքի երկիրը» խորագրով գիրքը, որը 1938 թ. թարգմանվեց անգլերեն¹¹⁵, իսկ 1936 թ.՝ Հանս Ֆրեմբգենի գիրքը, որը նույնպես թարգմանվեց անգլերեն¹¹⁶: Գերմանական հեղինակներից որպես Թուրքիայի նորագույն շրջանի պատմաբան հայտնի է միայն մեկը՝ Բոննի համալսարանի պրոֆեսոր Գոտհարդ Եշկեն, որը նախքան պատերազմը հրատարակել էր մի ֆանի ոչ մեծ աշխատություններ՝ «Թուրքիան 1929—33 թթ.», «Թուրքիան 1934—35 թթ.» և «Թուրքիան 1935—41 թթ.», իսկ հետպատերազմյան տարիներին հիմնականում զբաղվել է սովետա-թուրքական հարաբերությունների տարբեր ժամանակաշրջանների պատմության հարցերով:

Ամփոփելով արևմտաեվրոպական և ամերիկյան բուրժուական պատմաբանների աշխատությունների համառոտ տեսու-

¹¹³ *Laurence Evans, United States policy and partition of Turkey 1914—1924. Baltimore, 1965.*

¹¹⁴ *Вальтер Лирау, Новая Турция, ее экономическое состояние и виды на будущее. Перевод с немецкого, Л.—М., 1924.*

¹¹⁵ *Kral August von, Kamal Atatürk's Land. The evolution of modern Turkey. Translated by Kenneth Benton. Wien, 1938.*

¹¹⁶ *Frembgen Hanns, Kemal Atatürk. A biography. Translated from german by Kenneth Kirkness, London, 1936.*

թյունը, անհրաժեշտ է նշել մի ընդհանուր թերություն, որը նրանց զրկել է գիտական հետազոտության հնարավորությունից. դա այն է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը հենց սկզբից նպատակադրվել է ամեն կերպ արդարացնել իր երկրի ֆաղափականությունը Թուրքիայի նկատմամբ և բացասական կողմերից ներկայացնել մյուս մեծ տերությունների ֆաղափականությունը:

Մեր աշխատության կարևոր աղբյուրներից մեկն էլ սփյուռֆահայ մամուլն ու գրականությունն է: 1919—1923 թթ. Ադանայում, Իզմիրում, Պոլսում և այլուր հրատարակվող հալ պարբերականներում փաստական զգալի նյութ է պարունակվում Թուրքիայի ներքին կյանքի, ֆեմալական շարժման սկզբնավորման, Կիլիկիայում ստեղծված դրության, առանձին ֆաղափների ինֆնապաշտպանական կոնվենտների և այլ հարցերի վերաբերյալ: Պոլսահայ թերթերը, միաժամանակ, հետաքրքիր տեղեկություններ ու հաղորդումներ էին արտատպում թուրքական մամուլից, որն առավել արժեքավոր է դառնում այն պատճառով, որ մեզ մոտ այդ տարիների թուրքական թերթեր չկան:

Ինչ վերաբերում է սփյուռֆահայ գրականությանը, ապա պետք է ասել, որ Կիլիկիայի 1919—1921 թթ. իրադարձություններին նվիրված ամփոփ ուսումնասիրություններ հրատարակի վրա չկան: Սակայն լույս են տեսել մի շարք արժեքավոր գրքեր և հավաստի փաստերով լեցուն հուշեր, որոնցում հանգամանորեն շարադրված է Կիլիկիայի հայաշատ առանձին ֆաղափներում՝ Ադանայում, Հանրեում, Մարաշում, Սսում, Ալյեթապում և այլուր ծավալված իրադարձությունների պատմությունը: Դրանցից առավել կարևորություն են ներկայացնում Սոկրատ Թերզյանի գիրքը¹¹⁷ ու Հակոբ Պողոսյանի երկասիրությունը¹¹⁸ Հանրեի վերաբերյալ, Նազարեթ Զեյթունցյա-

¹¹⁷ *Սոկրատ Թ. Թերզյան, Հանրեի ու թամաշա դյուցազնամարտը, Պոստ-Ալյեթա, 1956:*

¹¹⁸ *Հանրեի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գողան-տաղի հայ գիշերու նրկասիրից՝ Յ. Պ. Պողոսյան, Լոս Անճելլոս, Գալիֆորնիա, 1942:*

նի¹¹⁹ ու Վարդ Մելիակի¹²⁰ գրքերը Ձեյթունի 1919—1921 թթ. անցքերի մասին, Գր. Գալուստյանի Մարաշի պատմությանը նվիրված ծավալուն երկասիրությունը¹²¹, ինչպես նաև Հավսեփ Տեր-Վարդանյանի «Մարաշի շարժը 1920-ին» գիրքը¹²², պրոֆ. Գևորգ Սարաֆյանի խմբագրությամբ լույս տեսած երկնատո-
րանոց ուսումնասիրությունը Այնթապի վերաբերյալ¹²³, և այլն:

Մի շարք տեղեկություններ ենք փողել Ա. Աթանասյանի¹²⁴, Տիգրան Պոյանյանի¹²⁵, Արամ Սահակյանի¹²⁶ և սփյուռ-
ֆանայ ուրիշ հեղինակների գրքերից:

Թվարկված և մյուս հեղինակները, ինչ խոսք, փաստական հարուստ նյութ են մեջբերում Կիլիկիայում ֆրանս-թուրքա-
կան ֆաղափականության, Կիլիկիահայերի հերոսական ինք-
նապաշտպանական կռիվների, Կիլիկիայի տնտեսական դու-
րյան, հայ ազգայնական կուսակցությունների գործունեու-
թյան և այլ հարցերի վերաբերյալ: Սակայն դրանք բոլորն էլ, գրեթե առանց բացառության, զուրկ են գիտական հետևու-
թյուններից ու ընդհանրացումներից, չեն տալիս հարցի սիս-
տեմատիկ, կապակցված և համակողմանի շարադրանք, աչքի
են ընկնում այս կամ այն գործչին տրված միակողմանի կամ
կանխակալ գնահատականներով: Ուստի մենք նրանց գործերը

ևս օգտագործել ենք նույն ֆենդատական մտեղումով,
ինչ որ մյուս հեղինակների աշխատությունները, հաճախ հա-
մադրելով ստուգել ենք տարբեր ֆաղափական ուղղությունների
պատկանող հեղինակների բերած փաստերը:

Վերջապես, օգտագործել ենք Մոսկվայի ու Երևանի առ-
խիվներում պահվող փաստաթղթերը, ինչպես նաև մամուլի
տեսությունները:

Հայկական ՍՍՀ Պետական Պատմական արխիվի փաս-
տաթղթերից որոշակի արժեք է ներկայացնում №200 ֆոնդի
546 գործը, որը պարունակում է պաշտոնական նամակագրու-
թյուն Կիլիկիայում Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության
լիազոր ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանի ու զեղապետ
Քրեմոնի, այս վերջինի ու գորավար Դյուֆիոյի միջև, և մի
շարք այլ նյութեր ֆրանսերեն: Հետաքրքրություն են ներկա-
յացնում նաև № 408 ֆոնդում պահվող հնչական կուսակցու-
թյան Ադանայի մասնաճյուղի արխիվի նյութերը, որոնք բնու-
թագրում են Ադանայում և, ընդհանրապես, ամբողջ Կիլիկիա-
յում այդ ժամանակ ստեղծված զինվորական կացությունը,
կուսակցության գործունեությունը, եղած դժվարությունները
և այլն:

Եզակի նյութերի կարելի է հանդիպել ՀՍՍՀ Կուլտուրայի
մինիստրության Չարենցի անվան գրականության ու արվեստ-
ի թանգարանում գտնվող անվանի գրողներ ու հայրենասեր
գործիչներ Արշակ Չոպանյանի ու Զապել Եսայանի արխիվնե-
րում: Կիլիկիայում 1920 թ. կեսերին ստեղծված իրավիճակը
լավ պատկերացնելու ու ըմբռնելու, հայ ազգայնական կու-
սակցությունների գործելակերպը նիշտ գնահատելու համար
որոշակի արժեք ունի Զապել Եսայանի ընդարձակ հարվետվու-
թյունը Միացյալ Հայաստանի պատվիրակության նախագահ
Պողոս Նուպարին¹²⁷, ինչպես նաև Կիլիկիայից գրած նրա նա-
մակները զեղապետ Քրեմոնին, գորավար Դյուֆիոյին և ֆրան-

119 Նագարեթ Ձեյթունցեան, *Ձեյթունի վերջին դէպքերը (1919—1921)*, Աղեքսանդրիա, 1922:

120 Վարդ Մելիակ, *Ձեյթունի նահանջը*, Կ. Պոլիս, 1922:

121 Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ձեյթուն: Երկասիրեց Գր. Հ. Գա-
լուստյան (Կիլիկեցի). Նիւ-Եորք, 1934:

122 Հովսեփ Տեր-Վարդանեան, *Մարաշի շարժը 1920-ին և պատմական
համառոտ ակնարկ մը անցնելին վրայ: Երուսաղէմ, 1927:*

123 Գևորգ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթեպի հայոց (2 հատորով)*, Լու-
Անշելոս, 1953: Հրատարակվել է նաև անգլերեն. *Kevorg A. Sarafian, A
Brief history of Aintab. San-Francisco, 1957.*

124 Ա. Աթանասեան, *Կիլիկիոյ մօտաւոր անցնելն (պատմական ակ-
նարկ)*. առաջաբան և նօթեր Մ. Ս. Դաւիթ-Քէլկի Փարիզ, 1937:

125 Տիգրան Յ. Պոյանեան, *Հայկական Լէզէոնը: Պատմական յուշագրու-
թիւն: Ուօթըրթաուն, Մէս., 1965:*

126 Արամ Սահակեան, *Դիւցազնական Ուրֆան և իր հայրդիները:
Պէլլուրթ, 1955:*

127 *Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Զապել
Եսայանի ֆոնդ, № 289:*

սիացի մյուս զինվորականներին՝ փախստական հայ ուրբերի
հակատագրի վերաբերյալ¹²⁸:

Հանրնում, Մարաշում և Կիլիկիայի մյուս ֆաղափներում
ժավալված իրադարձությունների վերաբերյալ առանձին առ-
ժեֆավոր փաստաթղթեր ու նյութեր ենք հայտնաբերել Մաշ-
տոցի անվան Մատենադարանում պահվող եգիպտահայ բազ-
մաբեղուն պատմաբան Արշակ Ալպոյանցյանի արխիվում:

128 Տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, *Զապել Եսայանի նամակները Կիլիկիայից*,
«Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1968, № 2, էջ 47—54:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԳԵԱՅՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատե-
րազմի մեջ ներգրավված ժողովուրդների սպանող տակավին
շարունակվում էր, երբ Օսմանյան կայսրությունը դադարեց
գոյություն ունենալուց: Բալկանյան ու Պաղեստինյան ճա-
կատներում կրած մի շարք կործանիչ պարտություններից հե-
տո սուլթանական կառավարությունը ստիպված էր հաշտու-
թյուն խնդրել Անտանտի տերություններից:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Մուզրոսի նավահանգստում
խարխսի ձգած անգլիական «Ազամեմնոն» հածանավի վրա
ստորագրվեց պայմանագիր զինադադարի մասին: Մերձավոր
Արևելքում Անգլիայի գերիշխող դիրքը, որը պայմանավորված
էր անգլիական զորքերի բացահայտ գերակշռությամբ, բրի-
տանական կառավարությունն օգտագործեց՝ առանց դաշնա-
կիցների հետ հաշվի նստելու իր սեփական պայմանները թե-
լայրելու թուրքական ներկայացուցիչներին:

Մուզրոսի պայմանագրով Անտանտի տերությունների
ռազմանավերին իրավունք էր վերապահվում ազատ անցնելու
նեղուցներով Սև ծովը և գրավելու Բոսֆորի ու Դարդանելի
ռազմական ամրությունները (հոդված 1), սուլթանական կա-
ռավարությունը պարտավորվում էր անհապաղ զորացրել
թուրքական բանակը (հոդված 5), դաշնակիցներին հանձնել

արաբական երկրներում՝ Իրաքում, Սիրիայում, Հեջազում ու Ճմհնում տեղաբաշխված կայազորները և թուրքական զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից (հոգված 16), 20-րդ հոգվածով թուրքիան պետք է իր բանակի ողջ սպառազինությունն ու զինամթերքները հանձնել դաշնակիցներին, իսկ 22-րդ հոգվածով նրանց բոլոր ռազմագերիներին, այդ թվում ռուսներին, ինչպես և երկրի խորքը քված հայերին: Պայմանագրի 15-րդ հոգվածով անգլիական զորքերին իրավունք էր տրվում գրավելու Բաթումը, Բաքուն և Անդրկովկասի մյուս քաղաքները, 24-րդ հոգվածով՝ հայկական վեց վիլայեթները՝ նրանցից որևէ մեկում անկարգություններ ծագելու դեպքում: Մուղրոսի պայմանագրով Անտանտի պետությունների վերահսկողության տակ էին զրվում ռադիոն, հեռագրային միջոցները և երկրի բոլոր երկաթուղիները, նավահանգիստներն ու նավամատուցները¹:

Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո Անտանտի գերիշխող տերությունը՝ Անգլիան ձեռնամուխ եղավ պայմանագրով նախատեսված և շնախատեսված տերիտորիաների ռազմական գրավմանը: Այսպես, Մուղրոսի զինադադարից երեք օր հետո, 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին, անգլիական զորքերը, Միջագետքում իրենց հաղորդակցության միջոցները պաշտպանելու պատրվակով գրավեցին նավթի հսկայական պաշարներ ունեցող Մոսուլի շրջանը, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի կարևորագույն նավահանգիստներից մեկը՝ Ալեքսանդրետը:

Անգլիան իր գերիշխանությունն ամրապնդեց նաև Նեղուցների գոտում՝ Ի՞ջերկրածովյան իր նավատորմի մեծ մասը ուղարկելով այդ շրջանը և գրավելով բոլոր կարևոր ռազմա-ծովային ամրությունները: Նոյեմբերի 13-ին անգլիական զորքերը ափ հանվեցին Ստամբուլում, իսկ հաջորդ երկու օրվա ընթացքում դաշնակից մյուս զորքերի հետ գրավեցին Նեղուցները²:

1918 թ. վերջին, 1919 թ. սկզբին անգլիական զորքերը իրենց վերահսկողությանը ենթարկեցին ոչ միայն Նեղուցների գոտին, Հարավային ու Հարավ-Արևմտյան Անատոլիան, այլև ամբողջ Կիլիկիան, որը 1916 թ. կնքված Սալթա-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով տրվում էր Ֆրանսիային: Դա բացատրվում էր Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական զորքերի նվազությունը: Բնյութում տեղաբաշխված ֆրանսիական բրիգադը շատ թույլ էր Կիլիկիայի գրավումն իրականացնելու համար³:

Օսմանյան կայսրության գրավված տերիտորիաների վերաբաժանման հարցը քննարկման առարկա դարձավ 1919 թ. հունվարին Փարիզում բացված Հաշտության համաժողովում: Մինչ այդ, 1918 թ. դեկտեմբերին, Լոնդոնում կայացած Կլեմանսո-Լյուդ-Ջորջ տեսակցության ժամանակ վերջինս հասել էր այն բանին, որ ի փոփոխումն Սալթա-Պիկոյի համաձայնագրի, Ֆրանսիան համաձայնվել էր Մոսուլի մարզը ճանաչել անգլիական ազդեցության գոտում, պայմանով, որ Մոսուլի նավթի մի մասը կապահովվի Ֆրանսիային և կճանաչվի վերջինիս մանդատը Սիրիայի վրա⁴:

Նույն 1919 թ. հունվարի վերջին, Փարիզի համաժողովի բացումից անմիջապես հետո, Անտանտի Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Հայաստանը, Սիրիան, Պաղեստինը, Արաբիան և Միջագետքը Օսմանյան կայսրությունից անջատելու վերաբերյալ: Փետրվարին Հունաստանի կառավարության ղեկավար Վենիզելոսը պաշտոնապես դիմեց Հաշտության համաժողովին՝ պահանջելով Իզմիրի մարզը հանձնել Հունաստանին⁵: Դաշնակից տերությունները այդ մասին որո-

rekesi sıralarında bogazlar problemi. „Belleten“, cilt XXV, Sayı 97, s. 92.

³ E. Brémont, op. cit., p. 10.

⁴ H. Tempertey, History of the Peace Conference of Paris, Vol. VI, London, 1924, p. 182.

⁵ Bernard Lewis, The emergence of modern Turkey. London, 1965, p. 236.

¹ «Дипломатический словарь в трех томах», т. 2, М., 1961, стр. 57.

² Tevfik Bıyıklıoğlu, Birinci dünya harbinde ve Mondros mütta-

շում կայացրին և հունական զորքերը 1919 թ. մայիսի 15-ին ափ իջնելով Իզմիրում, գրավեցին քաղաքը և մերձակա ամբողջ շրջանը:

Մուղոսի պայմանագրի ստորագրումը և, հատկապես, Իզմիրի գրավումը հունական բանակի կողմից, հուժկու բողոք առաջացրին երկրում: Մինչ այդ ստեղծված գյուղացիական պարտիզանական ջոկատները իրենց հիմնական հարվածն ուղղեցին օտարերկրյա զավթիչների դեմ:

Թուրքիայի ազգային պատերազմի հետագա ընթացքի համար խոշորագույն նշանակություն ունեցավ Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ հեղափոխությունը, որի հաղթանակը և քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում մղված հերոսական պայքարը ոգևորող օրինակ էին ծառայում Արևելքի ժողովուրդների, այդ թվում և թուրք ժողովրդի համար: Հոկտեմբերյան հեղափոխումը կյանքի կոչված Սովետական Ռուսաստանի դոյուսթյան փաստն իսկ հսկայական, անգնահատելի դեր էր խաղում բոլոր այն ժողովուրդների համար, որոնք պայքարի էին ելել իմպերիալիստական խոշոր տերությունների դեմ՝ հանուն իրենց անկախության ու պետական ինքնուրույնության: Ասիական երկրներից առավել կարևոր հետևյալանքներ ունեցավ Սովետական Ռուսաստանի զգալի օգնությունը Թուրքիայի համար:

Թուրքիայի ազգային պատերազմի ծրագիրը մշակվել ու հաստատվել էր 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբերին կայացած էրզրումի ու Սըվասի համաժողովներում:

Էրզրումի համաժողովը հրավիրվեց «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության» կողմից. այն ընթացավ 1919 թ. հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 7-ը:

Մեզ հետաքրքրում է համաժողովի ընդունած որոշումների քաղաքական մասը, որն ամբողջությամբ հայերեն լեզվով չի հրապարակվել, ուստի նպատակահարմար է մեջբերել այն լրիվ:

«Հոգված 1.—Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթները,

Տրապիզոնի վիլայեթը և Ջանիկի սանջաքը կազմում են մի միասնական, անբաժանելի ամբողջություն և մտնում Օսմանյան կայսրության մեջ, որպես նրա անքակտելի մասը:

Տրապիզոնի վիլայեթը Ջանիկի սանջաքի հետ միասին, ինչպես և էրզրումի, Սըվասի, Դիարբեքիրի, Մամուրեթ-ու-Աղիզի, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները, որոնք անվանվում են Արևելյան Փոքր Ասիայի վիլայեթներ, և այս վիլայեթների մեջ մտնող բոլոր անկախ սանջաքները, չեն կարող ոչ մի ձևով, ոչ մի պատրվակով և ոչ մի պատճառաբանությամբ անջատվել մեկը մյուսից: Դրանք բոլորը միասին կազմում են մի ամբողջություն, որի բոլոր մասերը կատարյալ համերաշխության մեջ են իրար նկատմամբ՝ ինչպես ուրախության, այնպես էլ դժբախտության պահին, և իրենց ապագա ճակատագրի տեսակետից բոլորը ձգտում են միևնույն նպատակին: Այս շրջանում բնակվող մահմեդական տարրերը բնականորեն ոգեշնչված են պատկառանքի ու զոհաբերության միևնույն զգացումներով և իրենց դիտում են, որպես միևնույն ծնողներից սերած եղբայրական խմբեր, հարգելով յուրաքանչյուրի էթնիկական ու սոցիալական վիճակը և այն յուրահատուկ պայմանները, որոնցում նրանք ապրում են:

Հոգված 2.— Մեր տերիտորիայի ամեն մի գրավում և ամեն կարգի միջամտություն մեր գործերին դիտելով որպես ձգտում ուղղված հունական կամ հայկական համայնքի ըստեղծմանը, մենք առաջ ենք քաշում ինքնապաշտպանության ու փոխադարձ աջակցության սկզբունքը:

Մենք ամբողջությամբ ճանաչում և հարգում ենք քրիստոնյա տարրերի կողմից ձեռք բերված իրավունքները, որոնց հետ մեկտեղ երկար ժամանակ ապրել ենք մեր հայրերի հողում, իրավունքներ, որոնք արդեն հաստատվել են Օսմանյան կայսրության օրենքներով: Այդ տարրերին պատկանող անձանց ունեցվածքը, պատիվն ու կյանքը ներկայումս էլ կատարյալ անվտանգության մեջ են համաձայն մեր կրոնի հիմունքների և մեր ավանդույթների: Համաժողովը, իր սեփական

համոզմունքով, մի անգամ ևս հաստատում է այդ սկզբունքի գործունեությունը:

Միաժամանակ, մենք երբեք թույլ չենք տա, որ հույներն ու հայերը մեր նկատմամբ գրավեն այնպիսի մի դիրք, որը կարող է սպառնալ մեր գոյությունը, մահմեդականների իրավունքներին և օսմանյան սուլթանությունը՝ ուղղակի կամ անուղղակի, քողարկված թե բացահայտ, կամ որևէ այլ հնարավոր ձևով:

Ուստի մեր ազգը իրեն իրավասու և կարող է համարում պաշտպանվելու իր տրամադրության տակ գտնվելիք հնարավոր բոլոր միջոցներով՝ լինեն դրանք նյութական թե բարոյական, նպատակ ունենալով ձեռք առնել բոլոր միջոցները կանխելու համար այն փորձերը, որ հույներն ու հայերը կարող են ձեռնարկել մեր հայրենիքին վնասելու նպատակով: Նման պարագայում, մենք Անտանտի մեծ տերությունների ամեն մի միջամտություն կդիտենք, որպես օժանդակություն այն պլանների ու ծրագրերի իրականացմանը, որոնք մենք մերժում ենք: Հետևաբար, մենք ոչ մի պահ չենք տատանվի՝ պաշտպանելու համար մեր իրավունքները և այն ամենը, ինչ մեզ համար թանկ է, այդ նպատակով օգտագործելով մեր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցները: Այս կապակցությամբ մենք ստիպված ենք պաշտպանական քայլերի դիմելու՝ համապատասխան միջոցներ նախապատրաստելով այդ պաշտպանության համար:

Հ ո դ վ ա ծ 3.— Օսմանյան պետության գոյությունն իսկ սպառնացող վտանգի առկայության պայմաններում, մեր հիմնական նպատակն է պահպանել սուլթանությունն ու խաչիֆաթը, և այն դեպքում, երբ հնարավոր չի լինի համագործակցել Օսմանյան կայսրության մյուս վիլայեթների հետ, Արևելյան Փոքր Ասիայի վիլայեթները առաջ են քաշում ինքնուրույն պաշտպանության ու դիմադրության սկզբունքը: Մեր ցանկությունն է բոլոր պարագաներում ապահովել Արևելյան Փոքր Ասիայի վիլայեթների և Օսմանյան կայսրության մյուս վիլայեթների համագործակցությունը՝ իրականացնելու

համար այն սրբազան նպատակը, որ մենք մեր առջև դրել ենք:

Սակայն, եթե ստեղծվի մի այնպիսի իրադրություն, որը բացառի այս վերջին վիլայեթների գործուն մասնակցության հնարավորությունը այդ գործին, մեր հիմնական խնդիրը միշտ կմնա նույնը՝ Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթները, որպես մի անբախտելի ամբողջություն, կշարունակեն իրենց համատեղ գործունեությունը՝ մեր սրբազան խնդիրները իրագործելու համար:

Մենք ներում ենք օտարերկրացիների կողմից գրավված շրջաններում բնակվող մեր հավատակիցներին այն բանի համար, որ զրկված լինելով իրենց կարողությունն ու իրենց ձայնը ազատ տնօրինելու իրավունքից, նրանք չեն կարողանա մասնակցել մեր պայքարին այնքան ժամանակ, մինչև վերջ շտրվի ստրկական այն պայմաններին, որոնցում նրանք գտնվում են:

Հ ո դ վ ա ծ 4.— Այն դեպքում, եթե Օսմանյան կայսերական կառավարությունը օտարերկրյա տերությունների հրամանով պարտադրված լինի լքել այդ շրջանները և չհետաքրքրվել նրանց ճակատագրով, մենք ինքներս կորոշենք, թե ինչպիսի միջոցներ պետք է ձեռնարկել և քաղաքական ու ռազմական ինչպիսի դիրք է նպատակահարմար գրավել:

Եթե Օսմանյան կայսրությունը իրեն պարտադրված զգա (Աստված շանի) լքել այդ շրջանները և չհետաքրքրվել նրանց ճակատագրով, մի վիճակ, որը կարող է ստեղծվել այն պահին, երբ մեր ողջ հայրենիքը կանգնի անկման վտանգի առջև, և եթե ստույգ կերպով հաստատվի, որ կայսերական կառավարությունը, տեղի տալով Անտանտի տերությունների կողմից գործադրված քաղաքական ճնշմանը, ստիպված է եղել կնքել պայմանագրեր, փոխանակել նոտաներ ու հուշագրեր, կամ նման այլ կարգի դիվանագիտական փաստաթղթեր, որոնք կարող են հանգեցնել կապերի խզմանը Անատոլիայի արևելյան վիլայեթների ու Օսմանյան կայսերական կառավարության միջև, ինչպես սուլթանի ու խալիֆի կայսերական գահի հետ, այդ դեպքում արևելյան վիլայեթներում, որոնց սահ-

մանները մենք արդեն որոշել ենք, անմիջապես կստեղծվի ու կհռչակվի ժամանակավոր կառավարություն: Այդ կառավարությունը նպատակ կունենա ապահովել կապերի պահպանումը սրբազան խալիֆաթի ու Օսմանյան սուլթանի գահի հետ, և խանգարել հույներին ու հայերին իրենց ոտքի տակ տրոփելու մեր հայրերի հողը:

Առժամանակ գործերը կշարունակվեն տարվել համաձայն Օսմանյան կայսրության մեջ գոյություն ունեցող և գործող օրենքների: Զինվորական ու քաղաքացիական բոլոր ղեկավարները, ինչպես և պետական պաշտոնյաները կզեկավարվեն և հաշվի կնստեն այդ ժամանակավոր կարգերի հետ:

Ժամանակավոր վարչությունը պատշաճ ձևով և պաշտոնական եղանակով ինչ որ անհրաժեշտ է կանի, այդ նոր իրավիճակի հետ օտարերկրյա բոլոր տերություններին ծանոթացնելու համար:

Ժամանակավոր վարչությունը կընտրվի մեր ազգային կազմակերպության ծնունդը հանդիսացող համաժողովի կողմից: Եթե վերը նախատեսված իրավիճակը ստեղծվի այնպիսի մի պահին, երբ համաժողովը չի հավաքվել, ներկայացուցչական հանձնաժողովը լիազորված կլինի ընտրելու ժամանակավոր կառավարություն և այդ մասին տեղյակ կպահի բոլոր վիլայեթներին՝ անհապաղ ձեռնարկելով համաժողովը հրավիրելու գործին»:

Էրզրումի համաժողովի 5-րդ հոդվածով ներկայացուցչական հանձնաժողովը պարտավորվում էր անհապաղ մշակել տեղական ազգաբնակչության պաշտպանության ծրագիր և անհրաժեշտության դեպքում նրանց փոխադրել ապահով վայրեր:

6-րդ հոդվածում վերստին շեշտվում էր, որ արևելյան յոթ վիլայեթները մի անբախտելի ամբողջություն են կազմում և որ այդ բանը պետք է հայտնի դառնա համաշխարհային հասարակական կարծիքին: Միաժամանակ նշվում էր, որ համաժողովի սկզբունքներն ու որոշումները արտացոլում են ազգի ձայնը և դրանց դեմ ուղղված ամեն մի ելույթ, պրոպագանդա կամ նման այլ երևույթներ կդիտվեն որպես դավաճանություն և հանցագործություն հայրենիքի ու ազգի հանդեպ:

7-րդ հոդվածով համաժողովի կողմից ընդունված քննորոշումների իրականացումը դրվում էր «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության» վրա:

8-րդ հոդվածը ներկայացուցչական հանձնաժողովին՝ ընկերության տեղական կոմիտեներին իրավունք էր վերապահում կոոպացիայի կարգով իրենց կազմում ընդգրկելու մասնագետների և այն անձանց, որոնք կարող են պետքական լինել այս կամ այն հարցի լուծման համար:

9-րդ հոդվածում նշվում էր, որ տեղական կոմիտեները կարող են ազատ գործել՝ իրենց իրավասության և ծրագրի սահմաններում, իսկ 10-րդ հոդվածը նվիրված էր Ընկերության եկամուտների աղբյուրներին, մատնանշվում էր, որ դրանք ստացվելու են ազգաբնակչության կամավոր նվիրատվություններից ու մուծումներից:

Վերջապես, 11-րդ հոդվածում ասվում էր այն մասին, որ Ընկերության նպատակներն ու խնդիրները հնարավոր կլինի իրագործել այն դեպքում, եթե հրավիրվի ազգային ժողով, որն օժտված լինի գործողությունների բացարձակ ազատությամբ և գործի կատարչալ անվտանգության պայմաններում⁵:

Բացի բերված որոշումներից, էրզրումի համաժողովը 1919 թ. օգոստոսի 7-ին ընդունեց Մանիֆեստ, որտեղ ասվում էր.

«Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո մեր ազգը վերապրեց հետևյալ դեպքերը.

Աստիճանաբար աճող ու զարգացող մի տենդենց, որը հանգում է պայմանագրերի ու համաձայնագրերի բոլոր պայմանները խախտելուն.

Կայսրության կարևոր տերիտորիաների, ինչպես օրինակ, Իզմիրի, Ադալիայի, Ադանայի և շրջակայքի գրավում.

Հույների կողմից Այդընում գործադրված անթիվ ծայրահեղություններ ու բռնություններ.

Հայերի կողմից Կովկասում ձեռնարկված ջարդեր. մահմեդականներին բնաջնջելու նրանց քաղաքականության բա-

⁵ Maurice Pernot, op. cit., pp. 282—295.

ցահայտում, ըստ որում հայերը պատրաստ են ներխուժելու մեր տերիտորիան.

Սև ծովի ափին երևակայական «Պոնտոս—էգգեն» հանրապետություն ստեղծելու փորձեր...»⁷:

Այնուհետև, Մանիֆեստում թվարկվում էին էրզրումի համաժողովի կողմից ընդունված որոշումները⁸:

Քննենք, ըստ էության, էրզրումի համաժողովի ընդունած որոշումներն ու Մանիֆեստը: Դրանց բովանդակությունը վկայում էր ամենից առաջ այն մասին, որ Թուրքիայի անկախության սկզբունքները հռչակելով, այդ համաժողովը հենց ըսկզբից բացառում, մերժում էր Օսմանյան կայսրության ոչ-թուրք ժողովուրդների անկախության ու ազգային ինքնորոշման իրավունքը, օսմանյան դարավոր լծից ազատագրվելու նրանց արդարացի ու բուռն ձգտումը: Դեռ ավելին: Համաժողովը, որը հանդես էր գալիս ամբողջ թուրք ազգի անունից, փաստորեն որդեգրում էր քաղաքական սնանկություն ապրած նախկին կառավարողների՝ իթթիհատականների տիրապետող գիծը ազգային հարցում: Այսպես, 1-ին հոդվածում տեղ գտած այն թեզը, որ իբր արևելյան յոթ վիլայեթներում բնակվող մահմեդական տարրերը «իրենց դիտում են, որպես միևնույն ծնողներից սերած եղբայրական խմբեր», դա, ըստ էության, Օսմանյան կայսրությունում մահմեդական այլ ժողովուրդների և, մասնավորապես, քուրդ ժողովրդի գոյության իթթիհատական բացասման կրկնությունն էր, իսկ 2-րդ հոդվածի այն պնդումը, թե «քրիստոնյա տարրերին պատկանող անձանց ունեցվածքը, պատիվն ու կյանքը ներկայումս էլ կատարյալ անվտանգության մեջ են համաձայն մահմեդական կրոնի ու ավանդույթների», վկայում էր, որ թուրքական ազգային շարժման ղեկավարները պաշտպանում ու արդարացնում են կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների հալածանքների ու հետապնդման, բռնությունների ու ջարդերի սուլթանական ար-

յունոտ քաղաքականությունը: Նույն 2-րդ հոդվածով հռչակվող պայքարը «հույների ու հայերի կողմից արևելյան վիլայեթներին սպառնացող վտանգի դեմ», նշանակում էր, որ քեմալականները իրենց առաջին իսկ քայլերով որոշակիորեն հասկացնել են տալիս, որ իրենք ամենևին մտադիր չեն հրաժարվել Արևմտյան Հայաստանում դարբերով կիրառվող օսմանյան հայաչինջ քաղաքականությունից, այլ, ընդհակառակը, լցված են վճռականությամբ՝ հավերժացնելու թուրքական լուծը հայ ժողովրդի բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ հայերը, օսմանյան Թուրքիայի կողմից նվաճվելուց հետո, XVII դարում կազմում էին ազգաբնակչության 98 տոկոսը⁹:

Այնուհետև, 3-րդ հոդվածով թուրքական ազգային շարժման ղեկավարները պարզորոշ կերպով ընդունում էին, որ իրենց նպատակն է պահպանել Թուրքիայի ամբողջականությունը, այսինքն պահպանել երկու տասնյակ ժողովուրդների համար բանտ հանդիսացող, փտած ու նեխած Օսմանյան կայսրությունը:

Ինչ վերաբերում է էրզրումի համաժողովի հռչակած Մանիֆեստին, այն ևս նպատակ էր հետապնդում անձեռնմխելի թողնել արևելյան վիլայեթները, այսինքն Թուրքիայի կազմում պահպանել Արևմտյան Հայաստանը՝ Մեծ եղեռնը վերապրած հայ ժողովրդին զրկելով համախմբվելու, վերամիավորվելու ու իր վաղեմի պետականությունը վերականգնելու հնարավորությունից: Մանիֆեստում առկա «նոր» կետը՝ «մահմեդականներին բնաջնջելու հայկական քաղաքականության» մասին, կոչված էր ծառայելու այդ նույն նպատակին՝ շփոթության մեջ գցելով համաշխարհային հասարակական կարծիքը:

էրզրումի համաժողովը, ինչպես տեսանք, ընթացավ հույների ու հայերի դեմ պայքարելու նշանաբանով:

«Թուրքական ազգային շարժումը առաջ եկավ Մեծ Հայաստանի և Պոնտոսի հունական թագավորություն ստեղծելու

⁷ Նույն տեղում, էջ 296—297:

⁸ Նույն տեղում, էջ 297—300:

⁹ Տե՛ս Վահան Տերյանի զեկուցագիրը Արևմտյան Հայաստանի մասին. «Жизнь национальностей», М., 1920, № 18. 15 июня.

դեմ», — գրում էր ֆրանսիական թուրքասեր հրապարակախոսուհի Բերտա Ժորժ-Գոլին¹⁰։

Ամփոփելով համաժողովի աշխատանքները, նրա նախագահն ու կազմակերպիչը՝ Մուստաֆա Քեմալը ընդգծում էր հենց այդ կողմը. «Մեր երկիրը գտնվում է երկու վտանգի միջև՝ հունական վտանգը և հայկական վտանգը»¹¹, կրկնելով այն, ինչ ինքը հիմնականն էր համարում էրզրումի համաժողովի նախօրյակին սուլթանին հասցեագրված հեռագրում։ «Ազգային շարժումը, — գրում էր Քեմալը, — ծայր առավ նվիրական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգից փրկելու և հույների ու հայերի մտադրություններին շոտհաբերելու նպատակով...»¹²։ «Քեմալը, — գրում է Պ. դյու Վեռնոն, — թուրքերին կոչում էր ազգային սրբազան պատերազմի՝ հայրենիքը հույներից ու հայերից փրկելու համար»¹³։

Էրզրումի համաժողովի որոշումներն առավել ընդգծված բնույթ ստացան և զարգացվեցին 1919 թ. սեպտեմբերի 4—11-ը կայացած Սրվասի համաժողովում, որը հրավիրվել էր «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության» ընկերության կողմից։ Ի տարբերություն էրզրումի համաժողովի, Սրվասի համաժողովը հանդես էր գալիս ոչ միայն արևելյան վիլայեթների, այլև ընդհանրապես Օսմանյան կայսրության ողջ տերիտորիայի անձեռնմխելիության ու միասնականության նշանաբանով։ Իսկ հիմնականում Սրվասի համաժողովի ընդունած որոշումները կրկնում էին էրզրումի համաժողովի բոլոր գլխավոր սկզբունքները։ Այսպես Սրվասի համաժողովի կողմից հաստատված «հիմնական դրույթների» առաջին շորս կետերը գրեթե առանց փոփոխության կրկնում էին էրզրումի համաժողովի բանաձևի առաջին շորս հոդվածները այն տարբերությամբ, սակայն, որ հակահունական ու

հակահայկական տրամադրությունները արտահայտված էին այստեղ առավել որոշակի և վճռական ձևով։

«Մենք որոշել ենք հնարավոր բոլոր ուժերով մինչև արյան վերջին կաթիլը համատեղ պաշտպանել մեր հայրենիքը ամեն կարգի ներխուժումներից և, հատկապես, նրա տերիտորիայի վրա հունական կամ հայկական պետություն ստեղծելու ձրգտումներից», — ազդարարվում էր Սրվասի համաժողովի բանաձևի 2-րդ կետում¹⁴ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.)։

«Աստված մի արասցե, որ օտարերկրյա պետությունների անշման ներքո մենք ստիպված լինենք զիջելու մեր հայրենիքի գեթ մի թիզը, որովհետև դա կնշանակեր նրա բաժանման սկիզբը։ Իսկ եթե քաղաքական ինչ-որ նկատառումներով կամ միջազգային համաձայնագրերի հիման վրա մեր տերիտորիայի մի մասը խլվի հօգուտ դաշնակիցների՝ մենք այնուհետև կշարունակենք մեր գործունեությունը և անհապաղ կստեղծենք նոր կառավարություն՝ երկիրը հունական և հայկական կրունկից պաշտպանելու համար», — հաստատում էր նույն բանաձևի 4-րդ կետը¹⁵ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.)։

Սրվասի համաժողովը, ինչպես էրզրումինը, ընդունեց նաև Մանիֆեստ, որը նույնպես սկզբունքորեն կրկնում էր էրզրումի համաժողովի Մանիֆեստը¹⁶։

Վերջապես, Սրվասի համաժողովը ընդունել է մի փաստաթուղթ, որը խիստ կարևոր է քեմալական շարժման սկզբնավորման դրդապատճառները ճիշտ հասկանալու համար։ Դա համաժողովի հանձնախմբի անունից Մուստաֆա Քեմալի՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 10-ի թվակիր հեռագիրն էր, ուղղված սուլթանին։

«Մենք խիստ հուզված ենք, — ասվում էր հիշյալ հեռագրում, — և մեր սրտերը, տակավին արյունաքամ երեկվա վերքերից, և ներթափանցված կրոնական ու ազգային ջերմ զգացումներով, վերստին խորապես խոցված են հետևյալ դեպքերից.

¹⁰ Berthe George-Gaultis, Le nationalisme turc, p. 94.

¹¹ Edgar Pech, op. cit., p. 80.

¹² Ali Fuat Cebesoy, Millî mücadele hatıraları, s. 97.

¹³ Paul du Vèou, op. cit., p. 105.

¹⁴ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 1, стр. 414.

¹⁵ նույն տեղում, էջ 415։

¹⁶ նույն տեղում, էջ 418—420։

1. Մեր Թանկագին վիլայեթների տերիտորիայի, որի ազգաբնակչության 75—90 տոկոսը թուրքական է, առանց փոխհատուցման, ձրի հանձնումը նոր պետություններին, որոնք սեռ երեկ մեր տիրապետության տակ էին գտնվում:

2. Այն սարսափելի հալածանքները և դժբախտությունները, որոնց ենթարկվում են մեր եղբայրները և կրոնակիցները, որոնց պատերազմական վերքերը տակավին չեն ապաքինվել»¹⁷:

Այնուհետև հեռագրում նշվում էր, որ երկրի ոչ-մահմեդական հայրենակիցներին կապահովվեն հավասար իրավունքներ՝ համաձայն Ղուրանի պահանջների, սակայն անհնար է «մեր վիլայեթների հողերի գեթ մեկ թիզը հանձնել Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության»¹⁸ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Սրվաթի համաժողովի կողմից հաստատված այս փաստաթուղթը ևս, ինչպես տեսնում ենք, բացառում էր Թուրքիայում բնակվող այլազգիների ինքնորոշման իրավունքը, թեև նույն համաժողովի ընդունած Մանիֆեստում շեշտվում էր, որ վրա է հասել «պատմական այն ժամը, երբ ժողովուրդներն իրենք են որոշում իրենց բախտը»¹⁹: Ինչ վերաբերում է վերը նշված այն պնդմանը, թե իբր 75-ից մինչև 90 տոկոս քուրճական ազգաբնակչություն ունեցող մարզերը խլվում էին Թուրքիայից՝ հօգուտ օսմանյան նախկին հպատակ ժողովուրդների, ապա դա հեռու էր իրականությունից. ոչ մեկը այն վիլայեթներից, որոնք պետք է անջատվեին Թուրքիայից, շունթալի թուրքական մեծամասնություն, ընդհակառակը, թուրքերի ընդհանուր թիվն այնտեղ, նախքան հայերի զանգվածային տեղահանությունն ու ջարդերը, զիջում էր այս վերջինների թվին: Նույնիսկ մահմեդական ազգաբնակչությունն ամբողջությամբ վերցրած, որը ներկայացվում էր, որպես զուտ թուրքական, չի կազմել բնակչության 75—90 տոկոսը: Հայտնի է, որ նախքան 1 համաշխարհային պատերազմը, Կ. Պոլսի հայ

պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալներով, Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության 38,9 տոկոսը, իսկ թուրքերը՝ միայն 25,4 տոկոսը²⁰:

Այսպիսով, քեմալական շարժման ծրագրային բոլոր փաստաթղթերում, խեղաթյուրվելով պատմական ճշմարտությունը, փորձ էր արվում հաստատել Թուրքիայի «անվիճելի» իրավունքը այն տերիտորիաների նկատմամբ, որոնք Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո առաջացած բարենպաստ պայմաններում պետք է որ օգտվեին ինքնորոշման իրավունքից և փորձեին թոթափել սուլթանական բռնապետության դարավոր լուծը:

Էրզրումի ու Սրվաթի համաժողովների որոշումներում և մանիֆեստներում, ինչպես նկատվեց, տեղ չէր գտել Օսմանյան կայսրության ամենաստվարաթիվ ժողովրդի՝ արաբների ճակատագրի հարցը: Այդ հարցը, ինչպես և Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող բոլոր մյուս տերիտորիաների հարցը իր արտահայտությունը գտավ օսմանյան պառլամենտի կողմից 1920 թ. հունվարի 28-ին հռչակված «Ազգային ուխտի» մեջ, որն ամփոփում էր քեմալականների կողմից գրեթե անվերջ ազգային պատերազմի հիմնական սկզբունքները: Հիշյալ փաստաթղթում ասված էր հետևյալը. «Օսմանյան պառլամենտի անդամները հաստատում են, որ կայսրության անկախությունը և ազգի ապագան կարող են ապահովվել պահպանելով հետևյալ սկզբունքները, որոնք գծում են հնարավոր զոհարելությունների առավելագույն չափը՝ արդարացի և տևական խաղաղություն հաստատելու համար. այդ սկզբունքներից դուրս անհնարին է պահպանել օսմանյան համայնքի սուվերենությունն ու գոյությունը:

1. Օսմանյան կայսրության այն տերիտորիաների ճակատագիրը, որոնք բնակեցված են բացառապես արաբական մեծամասնությամբ, և որոնք 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարի կնքման պահին գրավված են եղել թշնամական բա-

¹⁷ Maurice Pernot, op. cit., p. 313.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 314:

¹⁹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 1, стр. 419.

²⁰ Marcel Léart, La question arménienne à la lumière des documents, Paris, 1913, p. 60.

նակների կողմից, պետք է որոշել տեղական ազգաբնակչության ազատ արտահայտված կամքի համաձայն: Մնացած տերիտորիայի բոլոր մասերը, լինեն դրանք ղինադադարով գծված սահմանի այս թե այն կողմը, որոնք բնակեցված են օսմանյան մահմեդական մեծամասնությամբ, որը կապված է կրոնական ու ցեղային կապերով, ոգեշնչված է փոխադարձ հարգանքի ու զոհաբերությունների ձգտումներով և լցված է իր ազգային ու սոցիալական իրավունքները, ինչպես և տեղական պայմանները հարգելու վճռականությամբ, կազմում են մի ամբողջություն, որը ոչ փաստական, ոչ էլ իրավական տեսակետից երբեք բաժանման ենթակա լինել չի կարող:

2. Ինչ վերաբերում է երեք լիվաներին (Բաթումի, Կարսի և Արդահանի նահանգներին — Ռ. Ս.), որոնք իրենց ազատագրումից հետո հանրաքվեի միջոցով արդեն արտահայտվել են մայր հայրենիքին միանալու օգտին, անհրաժեշտության դեպքում կարելի է այդ վայրերում նոր ազատ հանրաքվե անցկացնել:

3. Արևմտյան Թրակիայի իրավական վիճակի որոշումը, որի կարգավորումը կապվում էր Թուրքիայի հետ հաշտության կնքման հետ, պետք է հիմնվի բնակչության ազատ արտահայտված ցանկության վրա:

4. Կոստանդնուպոլսի՝ խալիֆի նստավայրի, սուլթանի մայրաքաղաքի և Օսմանյան կայսրության կենտրոնի, ինչպես նաև Մարմարա ծովի, անվտանգությունը պետք է ապահովվի ամեն տեսակի ոտնձգություններից: Այս սկզբունքի պահպանման դեպքում, հնարավոր կլինի մեր և շահագրգռված մյուս տերությունների միջև ընդունել որոշում նեղուցները՝ Բոսֆորը և Դարդանելը միջազգային առևտրի և հաղորդակցության համար բաց անելու վերաբերյալ:

5. Փոքրամասնությունների իրավունքները՝ Անտանտի տերությունների, նրանց հակառակորդների և շահագրգռված այլ տերությունների միջև կնքված համաձայնագրերի սահմաններում կճանաչվեն և կապահովվեն՝ պայմանով, որ նույնպիսի իրավունքներ տրվեն հարևան երկրների մահմեդական ազգաբնակչությանը:

6. Մեր ազգային ու տնտեսական դարգացումը հնարավոր դարձնելու, առավել կարգավորված ու ժամանակակից վարչակարգի ստեղծումն ապահովելու, ինչպես նաև մեր առաջադիմությունը երաշխավորելու համար անհրաժեշտ է, որ մյուս պետությունների նման, անկախությունն ու լիարժեք ազատությունը դառնան մեր կյանքի և մեր գոյության գլխավոր հիմքերը: Ուստի մենք դեմ ենք արտահայտվում բոլոր այն որոշումներին, որոնք կաշկանդում են մեր քաղաքական, իրավական, ֆինանսական և այլ դարգացումը:

Մեր պարտքերի կարգավորման պայմանները չպետք է հակասեն վերոհիշյալ սկզբունքներին»²¹:

Քննենք «Ազգային ուխտի» մեջ ամփոփված քեմալական ծրագիրն ըստ էության: Իրականում ի՞նչ էին նշանակում այն «զոհաբերությունները», որոնց մասին խոսվում է հիշյալ փաստաթղթում:

Արաբների ազատ ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը ամենևին չէր վկայում այն մասին, որ Թուրքիայի ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարները հուշակել էին ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքը և առաջնորդվում էին այդ սկզբունքով: «Ազգային ուխտի» առաջին կետում ուղղակի ասված է, որ ինքնորոշման հնարավորություն կտրվի բացառապես արաբական մեծամասնությամբ բնակեցված այն տերիտորիաներին, որոնք զինադատարի կնքման ժամանակ գրավված էին թշնամական բանակների կողմից: Այդ թշնամական բանակները, ինչպես հայտնի է, անգլիական զորքերն էին, որոնք հիշյալ շրջանները գրավել էին՝ օգտագործելով պատերազմի տարիներին հուժկու թափ ստացած արաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնատիրական լծի դեմ: Հենց այս երկու կարևորագույն իրադարձությունները, այսինքն արաբական թերակղզում բնակվող ցեղերի ու ժողովուրդների համընդհանուր զինված ապստամբությունը և անգլիական հաղթական զորքերի առկայությունը

²¹ A. Mandelstam, La Société des Nations et les Puissances devant le problème arménien. Paris, 1926, p. 126—127.

հաշվի առնելով էր, որ հեռատես ու զգաստ քաղաքագետ Մուստաֆա Քեմալը «Ազգային ուխտի» մեջ մտցրեց արաբների ինքնորոշման կետը, ավելի ճիշտ՝ համաձայնվեց արաբական երկրների «կորստյանը», գիտակցելով, որ չկար թուրքական այն ուժը, որը կարողանար հիշյալ հողամասերը պահել թուրքիայի կազմում: Քեմալական ղեկավարությունն այս քայլը միաժամանակ պատրանք էր ստեղծում, որ այդ շարժումը սկզբունքորեն դեմ չէ ազգերի ինքնորոշման իրավունքին, այլ ընդհակառակը, ճանաչում ու հարգում է այդ իրավունքը:

Արաբական երկրների ազատագրումը օսմանյան դարավոր լծից առաջադիմական երևույթ էր: Ճիշտ է, այդ երկրները, անջատվելով թուրքիայից, ընկան իմպերիալիստական տերությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի մանդատային սիստեմի տակ, սակայն այդ պայմաններում էլ նրանք զարգացման որոշ հնարավորություն ստացան և ի վերջո հասան ազգային անկախության և ինքնուրույն պետականության հաստատմանը, մինչդեռ թուրքիայի կազմում մնացած ժողովուրդները, ինչպես օրինակ, 3 միլիոնանոց քուրդ ժողովուրդը զրկված է մարդկային ամենատարրական իրավունքներից, չի ճանաչվում որպես ինքնուրույն ժողովուրդ և կանգնած է բռնի ասիմիլյացիայի ու ֆիզիկական ոչնչացման իրական վտանգի առջև:

«Ազգային ուխտի» 2-րդ կետը երեք սանջակների վերաբերյալ ուղղված էր հայ և վրաց ժողովուրդների պատմական անառարկելի իրավունքների դեմ: Այս կետի առկայությունը «անկախության պայքարի» ծրագրում վկայում էր քեմալական շարժման հետադիմական ազգային դիրքորոշման մասին, այն մասին, որ թուրքիայի նոր ղեկավարները փորձում էին հենվել Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի մարզերում քաղաքական հանցագործ էնվեր փաշայի կազմակերպած «հանրաբվեի» վրա, որի իսկական իմաստն ու անցկացման մեթոդները մերկացվել էին Սովետական Ռուսաստանի կառավարության 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի նոտայում²²:

«Ազգային ուխտի» 5-րդ կետը ևս վկայում էր, որ քեմալական ղեկավարները ազգային հարցում մտադիր են հետևել իրենց նախորդների վարած ազգային քաղաքականությանը՝ Թուրքիայի կազմում մնացած փոքրամասնությունների իրավունքների ճանաչումն ու ապահովումը ենթարկելով հարևան երկրների մահմեդական ազգաբնակչության իրավունքների ճանաչմանը:

«Ազգային ուխտի» հետադիմական այս կողմերը իրենց կնիքը դրեցին քեմալականների կողմից զլխավորվող շարժման ամբողջ ընթացքի վրա: Եվ դա միանգամայն օրինաչափ էր, եթե նկատի ունենանք, որ էրզրումի ու Սըվասի համաժողովների և «Ազգային ուխտը» հռչակած Օսմանյան պառլամենտի պատգամավորների ճնշող մասը նախկին իթթիհատական գործիչներ էին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, խոշոր հողատեր-ավատատերեր, մահմեդական բարձր հոգևորականության ներկայացուցիչներ և այլն, որոնք թեև երզում էին սովել չլվերակենդանացնել «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը²³, սակայն իրենց գործելակերպով մի շարք հանգուցային հարցերում՝ բանվորական, ազգային և այլն, հավատարիմ մնացին իթթիհատականների քաղաքական գծին և նոր ձևերով շարունակեցին նրանց քաղաքականությունը: «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության մնացորդները խմբովին գնում էին միանալու Քեմալին, որը խելացիորեն օգտագործեց նրանց կազմակերպությունները²⁴, — գրում էր վերը հիշատակված Բերտա Ժորժ-Գոլին «Թուրքական նացիոնալիզմը» վերնագրով իր գրքում:

Այս վերջին՝ ազգային հարցում քեմալական և երիտթուրքական քաղաքականության ներքին կապն ու նույնությունը իր դրսևորումը գտավ Կիլիկիայում 1919—1921 թթ. Անկարայի կառավարող շրջանների վարած քաղաքականության մեջ:

²³ Lord Kinross, op. cit., p. 187.

²⁴ Berthe Georges-Gaulis, Le nationalisme turc, p. 62.

²² Ш'а «Документы внешней политики СССР», т. I, № 490—492:

**ԹՈՒՐԲ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1919—1921 ԹԹ.**

Թուրքիայի ազգային պատերազմի տարիներին Անկարայի կառավարության վարած արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում նրա փոխհարաբերությունները Անտանտի երկրորդ խոշոր տերության՝ Ֆրանսիայի հետ: Վերջինիս քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ խիստ տարբերվում էր Անտանտը ոգեշնչող տերության՝ Անգլիայի քաղաքականությունից: Այն ժամանակ, երբ անգլիական իմպերիալիզմը Մուզրոսի պայմանագրով Օսմանյան կայսրությունը ծնկի բերելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ նրա բաժանման գործին, ֆրանսիական իմպերիալիզմը, ընդհակառակը, հանդես էր գալիս Թուրքիայի մասնատման և պետական ինքնուրույնության վերացման դեմ: Դրա պատճառը ֆրանսիական մոնոպոլիստների ու դրամատերերի կենսական շահագրգռվածությունն էր թուրքական գործերում: Ֆրանսիական կապիտալը գերիշխող դիրք էր գրավում թուրքական սնտեսության մեջ: Օտոմանյան պարտքի 60,31 տոկոսը (2.454.417.377 ֆրանկ) բաժին էր ընկնում Ֆրանսիային, մինչդեռ Անգլիային՝ միայն 14,19 տոկոսը (577.499.281 ֆրանկ) և Գերմանիային՝ 21,31 տոկոսը (867.583.506 ֆրանկ)¹: Օտոմանյան պարտքի վարչությունում, որը ներկա-

յացնում էր վեց տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Բելգիայի ու Հոլանդիայի շահերը, ֆրանսիական ներկայացուցիչները գրավում էին գերիշխող դիրք²: Հիշյալ վարչությունը Կայսերական Օտոմանյան բանկի հետ համատեղ ստեղծել էր հզոր մի ընկերություն՝ Օսմանյան կայսրության ծխախոտի ձեռնարկությունների վարչությունը (Régie des tabacs de l'Empire Ottoman), որի կապիտալի կեսը՝ 20 մլն ֆրանկ, գտնվում էր ֆրանսիական դրամատերերի ձեռքում: Մխախտի մենաշնորհը փաստորեն պատկանում էր ֆրանսիական կապիտալիստներին: Պատերազմին նախորդող տասնամյակում Ֆրանսիան, գործակցելով Գերմանիայի հետ, ձեռք էր բերել մի շարք երկաթուղիներ կառուցելու կոնցեսիաներ. Դամասկոս—Համա (683 կմ), Յաֆա—Երուսաղեմ (87 կմ), Մուզանյա—Բրուսա (41 կմ), Իզմիր—Կասաբա (701 կմ), Սալոնիկ—Կոստանդնուպոլիս (510 կմ) և դեպի Սև ծով ձգվող երկաթգծի մի հատվածը (35 կմ)՝ 2.057 կմ ընդհանուր երկարությամբ: Հիշյալ երկաթուղիների շինարարության ու շահագործման մեջ ֆրանսիական կապիտալիստները ներդրել էին 550 մլն ֆրանկ³: Ֆրանսիան զգալի առավելություն ուներ իր գլխավոր մրցակիցների՝ Անգլիայի ու Գերմանիայի նկատմամբ մասնավոր ձեռնարկություններում ներդրած իր կապիտալներով, որոնք կազմում էին 830.856.000 ֆրանկ կամ 50,58 տոկոսը: Անգլիայինը և Գերմանիայինը համապատասխանորեն կազմում էին 235.818.675 ֆրանկ (14,36 տոկոս) և 575.903.000 (35,06 տոկոս)⁴: Օտարերկրյա մասնավոր ընկերությունների ներդրումները թուրքական ձեռնարկությունների մեջ պատերազմի նախօրյակին բաշխվում էին հետևյալ կերպ.

² Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Բերտելոյի տվյալներով օտոմանյան պարտքի 80 տոկոսն էր գտնվում ֆրանսիական ավանդատուների ձեռքում: Տե՛ս *Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, том второй, М., 1957, էջ 402:*

³ Տե՛ս «Французские интересы в Турции», «Новый Восток», 1923, № 3, էջ 475—476:

⁴ «L'Asie française», № 175, p. 180.

¹ «L'Asie française», № 175, février-juillet 1919, p. 180; *Maurice Pernot, op. cit., p. 239.*

	Ֆրանսիա		Անգլիա		Ֆրանսիա	
	Ֆրանկ	%	Ֆրանկ	%	Ֆրանկ	%
Բանկեր	85.000.000	37,77	75.000.000	33,33	65.000.000	28,9
Երկաթուղիներ	512.784.000	46,83	114.693.675	10,49	466.078.000	42,61
Նավահանգիստներ և նավամատուցներ	55.375.000	67,97	10.000.000	12,27	16.100.000	19,76
Ջրային տնտեսություններ	33.000.000	88,65	—	—	4.225.000	11,35
Հանքեր	42.297.000	100	—	—	—	—
Այլ ձեռնարկություններ	102.400.000	62,82	36.125.000	22,15	24.500.000	13,03
Ընդամենը	830.856.000	50,58	235.818.675	14,36	575.703.000	35,06 ⁵

5 Նույն տեղում էջ 181:

Ինչպես երևում է բերված աղյուսակից, Ֆրանսիան բոլոր բնագավառներում էլ գերզգանցում էր Անգլիային ու Գերմանիային, ըստ որում երկաթուղիների ու նավահանգիստների կառուցման մեջ ներդրած իր կապիտալներով նա բացահայտ գերակշռություն ուներ Անգլիայի նկատմամբ, իսկ հանքարդյունաբերությունը ամբողջովին կենտրոնացած էր նրա ձեռքում: Եթե նկատի ունենանք, որ կայզերական Գերմանիան համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրելով, զորվել էր իր բոլոր գաղութներից, ազդեցության ոլորտներից ու արտոնություններից, առավել հասկանալի կդառնա այն հետաքրքրությունն ու շահագրգռվածությունը, որ հանդես էին բերում ֆրանսիական կապիտալի ներկայացուցիչները թուրքական գործերում: Իրավացի էր Մուխթար փաշան (թուրքական նախկին դեսպանը Բեռլինում), գրելով, որ «Ֆրանսիայի բաղադականությունը թուրքիայի նկատմամբ պայմանավորված էր նրա դրամատերերի բուռն ցանկություններով»⁶:

Ֆրանսիական կապիտալիստների տնտեսական շահերի տեսակետից առանձին հետաքրքրություն էր ներկայացնում Կիլիկիան: Այս հարուստ երկրամասը մեծ հեռանկարներ էր խոստանում ֆրանսիական արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի զարգացման համար: Արտակարգ բերրիությամբ աչքի ընկնող Կիլիկիայի հողը խիստ բարենպաստ էր գյուղատնտեսական բարձր կուլտուրաների աճեցման և, հատկապես, բամբակագործության զարգացման համար: Համաշխարհային պատերազմից առաջ մշակվող հողատարածությունները Կիլիկիայում կազմում էին 2.600.000 հեկտար⁷: Բամբակի մշակման և արտահանման շահավետության վրա առաջինը ուղարկություն էին դարձրել գերմանական ձեռնարկատերերը՝ 1903 թ. հիմնելով Գերմանա-լեանտական բամբակի ընկերությունը, որը կարճ ժամանակում իր ձեռքում էր կենտրոնացրել բամբակի ամբողջ արտահանությունը և հիմնել բամբա-

⁶ Տե՛ս Ю. А. Боев, Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914), Киев, 1964, էջ 50—51:

⁷ Testis, op. cit., p. 81.

Այսպիսի մի քանի խոշոր գործարաններ⁸: Պատերազմից առաջ Ֆրանսիային շահողվեց կայուն դիրքեր գրավել այս բնագավառում և ընդհանրապես Կիլիկիայի տնտեսության մեջ: Այժմ, Գերմանիայի պարտության մեջ, այդ վտանգավոր մրցակիցը դուրս էր գալիս հաշվից և իրական հնարավորություն էր ըստեղծվում Ֆրանսիայի հաստատման համար: Կիլիկիայի տնտեսության ճանաչված մասնագետ ֆրանսիացի Աշարի հաշվումներով, միայն Կիլիկիայի բամբակը բավական էր ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությունը անհրաժեշտ հումքով ապահովելու համար: Նույն հեղինակի հեռանկարային ծրագրերով, հացահատիկային կուլտուրաների արտադրանքը Կիլիկիայում 150 հազար տոննայից (1914 թ.) կարելի էր հասցրնել 1.800.000 տոննայի⁹: Ֆրանսիական մի այլ տնտեսագետ՝ Ժորժ Դեբոնը պետական գործիչների ու գործարար շրջանների ուղադրությունն էր հրավիրում Կիլիկիայի տնտեսական մեծ հեռանկարների վրա:

«Կիլիկիայում ջերմաշափը ցույց է տալիս ձմռանը 13 աստիճան, գարնանը՝ 21, ամռանը՝ 23 և աշնանը՝ 20 աստիճան, ինչպես Կորսիկայում:

Նվ մենք չպետք է զարմանանք, տեսնելով ամենուր ամենաօգտակար կուլտուրաների մշակումը՝ հացահատիկ, բամբակ, ծխախոտ, ձիթենի, անուշահոտ բույսեր, բուժիչ բույսերի տեսակներ, քունջութ, վալոնեա և այլն և այլն»¹⁰:

Ֆրանսիայի շահերը Թուրքիայում և, մասնավորապես, Կիլիկիայում, չէին սահմանափակվում, սակայն, սոսկ տնտեսական ու դրամական ոլորտներով, այլ ընդգրկում էին նաև քաղաքական ու մշակութային ազդեցության ոլորտները: Ֆրանսիան եվրոպական առաջին տերությունն էր, որը տա-

կավին 1535 թ. Բ. Դուան հետ կնքեց այն պայմանագրերը, որոնք հիմք դրեցին կապիտուլյացիաների ռեժիմին: Սկսած այդ ժամանակներից, Ֆրանսիան հանդես գալով որպես Արևելքի բոլոր կաթոլիկների «խնամակալ ու պաշտպան», հետզհետե իր ազդեցությունն էր տարածում Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես գրականության, գիտության ու մշակութի բնագավառներում: Ֆրանսերենը դարձել էր երկրորդ լեզու մտավորականության համար: Ֆրանսիան ուսումնական հաստատությունների լայն ցանց էր ստեղծել Թուրքիայում: 1914 թ. վիճակագրական տվյալներով, Թուրքիայում ֆրանսիական դպրոցների ընդհանուր թիվը հասնում էր 500-ի, որոնցում սովորում էր 59.414 աշակերտ¹¹:

Զգալի թիվ էին կազմում ֆրանսիական հաստատությունները Կիլիկիայում: Թեև համաշխարհային պատերազմի տարիներին փակված ֆրանսիական ոչ բոլոր դպրոցներն էին բացվել պատերազմից հետո, այնուհանդերձ, 1920 թ. մայիսին այստեղ գործում էին ֆրանսիական իշխանությունների պաշտոնական հովանավորության տակ գտնվող 90 դպրոց և 106 մասնավոր դպրոցներ¹²:

Ֆրանսիան իր ազդեցությունն էր տարածում նաև բարեգործական մի շարք հաստատությունների՝ հիվանդանոցների, պանսիոնատների, ծերանոցների, որբանոցների, դիսպանսերների և այլ հիմնարկների միջոցով, որոնք տարածված էին Կոստանդնուպոլսում և Անատոլիայի ու Կիլիկիայի գրեթե բոլոր խոշոր քաղաքներում¹³:

Թուրքիայի հանդիպ ֆրանսիական կառավարող շրջանների վարած քաղաքականության մեջ, տնտեսական, դրամական ու մշակութային գործունեների հետ մեկտեղ, ոչ նվազ կարևոր նշանակություն ուներ կրոնական գործոնը: Որքան էլ արտաբուստ տարորինակ թվա, անժխտելի է, սակայն, որ քրիստո-

⁸ Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции», էջ 20:

⁹ Testis, op. cit., p. 81.

¹⁰ Georges Desbons, L'Avenir économique de la France dans le bassin méditerranéen oriental. „Le monde industriel, commercial et agricole“, série no. 1, 25 février 1920, p. 7. Կիլիկիայի տնտեսական նշանակության մասին տե՛ս նաև P. Redan, op. cit., p. 114—128.

¹¹ Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. 1, Примечания, էջ 393:

¹² Testis, op. cit., p. 80.

¹³ Տե՛ս A. Mandelstam, Նշվ. աշխ., էջ 145—146:

Նեական Ֆրանսիան հանդես էր գալիս ոչ թե Արևելքի քրիստոնյաների պաշտպանությամբ, ինչպես հաճախ փորձում են ներկայացնել ֆրանսիական իմպերիալիզմի շատագովները, այլ ընդհակառակը, ելնելով իր մերձավորարևելյան շահերից, նա որպես կանոն պաշտպանում էր մահմեդական բռնապետական կարգերը, սովյալ դեպքում՝ օսմանյան բռնատիրությունը՝ ընդդեմ հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների: Ուստի պատահական չպետք է համարել Ֆրանսիայի թուրքասիրական քաղաքականությունը և, միաժամանակ, սուլթանական կառավարության ու տիրապետող վերնախավի առանձնահատուկ վերաբերմունքը Ֆրանսիայի նկատմամբ:

Հայտնի է, որ 400 տարվա ընթացքում, չհաշված նապոլեոն Բոնապարտի շրջանում առաջ եկած կարճատև հակամարտությունը, մինչև I համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի միջև գրեթե ոչ մի լուրջ բախում չի եղել և թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները ընթացել են բավականին խաղաղ, առանց քաղաքական խոր ճգնաժամերի, և այն բազմապիսի արտոնությունները, որոնցից օգտվում էին ֆրանսիացիները Օսմանյան կայսրությունում, վերջիններս ձեռք էին բերել ոչ թե ուժի, այլ հմուտ դիվանագիտության և թուրքասիրական ճկուն քաղաքականության շնորհիվ: 19-րդ դարի վերջին, օրինակ, այդ թուրքասիրական քաղաքականությունը այնպիսի բնույթ ընդունեց, որ ֆրանսիական կառավարությունը բացահայտորեն հանդես եկավ «արյունոտ սուլթան» Աբդուլ Համիդի հայասպան ոճիրների պաշտպանությամբ, իսկ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Գաբրիել Հանրոտն վաստակեց «Հանոտո փաշա» տիտղոսը: Ծիշտ է, առաջին համաշխարհային պատերազմում Ֆրանսիան և Թուրքիան հանդես եկան թշնամական բանակներում, սակայն վերջին հանգամանքը մեծ դեր չխաղաց, նրանց հարաբերությունների վատթարացման գործում: Եվ պատերազմի ավարտից հետո ֆրանսիական ազդեցիկ շրջաններում հաճախակի էին լսվում ձայներ հօգուտ Թուրք-ֆրանսիական «վաղեմի բարեկամության» վերականգնման ու ամրապնդման:

«Ֆրանսիան մահմեդականների կողմնակիցն է,— գրում էր հայտնի հրապարակախոս Ժակ Կայզերը:— Նա այդպիսին է ըստ ավանդության, իր մեծահոգի ձգտումներով և հանուն իր շահերի պաշտպանության...»

1914—1918 թթ. պատերազմը չխտրիլեց այդ խորը և կայուն համերաշխության հիմքերը. Ֆրանսիան, առժամանակ թեքվելով դեպի անգլո-սաքսոնական իմպերիալիզմի ուղին, պարտավոր էր վերադառնալու Թուրքիայի հետ բարեկամությանը»¹⁴:

Ֆրանսիական հայտնի լրագրող Միշել Պայառեսը, որը Պոլսում ֆրանսերեն հրատարակվող «Բոսֆոր» թերթի խմբագիրն էր, իր գրքում վերարտադրում է Ֆրանսիայի բարձրաստիճան զինվորականների հետ ունեցած զրույցները, որոնք արտացոլում էին Ֆրանսիայի թուրքասիրական շրջանների տրամադրությունները: Ահա նրանցից մեկի աներկիմաստ խոստովանությունը.

«...Մենք պետք է լինենք ամբողջովին... և բացարձակորեն թուրքասեր, ես կասեի ավելին՝ թուրքամուլ... Լինենք խոհեմ և գործարար... Երաշխավորենք այդ մարդկանց ազգային անկախությունն ու տերիտորիալ ամբողջականությունը և մենք կդառնանք նրանց ամենահավատարիմ ու ամենավիրական ընկերակիցները: Ի՞նչ ենք փնտրում այստեղ: Մի պատվա՞ր ռուսական ու բրիտանական իմպերիալիզմի դեմ: Մեր հեղինակության պահպանում: Մեր առևտրի ազատ զարգացում: Մեր լեզվի տարածում: Մեր եկեղեցիների ու դպրոցների ճանաչում: Մեր դրամական շահերի ապահովում: Մենք այդ բոլորը կունենանք ֆրանս-թուրքական համագործակցության շնորհիվ...»¹⁵:

«Այս երկրում միայն թուրքերն են հետաքրքիր,— փորձում էր հավատացնել ֆրանսիացի մեկ ուրիշ զինվորական:— Հենվենք նրանց վրա և մենք կվերադարձնենք գերմանացիների կողմից հափշտակված մեր նախկին տեղը: Մենք կվարժեց-

¹⁴ Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, стр. 55.

¹⁵ M. Paillarès, op. cit., p. 77—78.

նենք բանակը, կղեկավարենք վարչական գործը, դպրոցները, կվերահսկենք ֆինանսները: Մենք կներթափանցենք ու կհհհհհհհհհհ թուրքի հետ: Մենք ոչ միայն կկայունացնենք մեր բարոյական ազդեցությունը, այլև հսկայական նյութական օգուտներ կքաղենք: Անատոլիան իր ընդերքում հեքիաթային հարստություններ է պարունակում, որոնք ոչ ոք չի օգտագործել: Մենք հանքերի ու անտառների շահագործման կոնցեսիաներ կստանանք, և լիովին կփոխհատուցենք այն կորուստները, որ ունեցանք Արևելքում: Մենք կկառուցենք երկաթուղիներ, տրամվայի գծեր, նավահանգիստներ, ճանապարհներ՝ հանրային աշխատանքների մեջ ընտրելով այնպիսիները, որոնք առավել շահավետ են մեր արդյունաբերության համար: Մենք ոչ մի գնով չպետք է վտանգենք մեր շահերը՝ հայերի ու հույների գեղեցիկ աշքերի համար...»¹⁶:

Թուրքասիրական վաղեմի քաղաքականությունը վերադառնալու հարցը այդ տարիներին բազմիցս քննության առարկա է դարձել ֆրանսիական պառլամենտում: «Հաճախ են կրկնում, որ Ֆրանսիան մահմեդական տերություն է: Եվ դա ճշմարիտ է, — հայտարարում էր քաղաքական հայտնի գործիչ էդուար Սուլիեն: — Ֆրանսիան աշխարհի շորորդ մահմեդական պետությունն է. Բրիտանական կայսրության կազմում կան 92 միլիոն մահմեդականներ, Հոլանդիան հաշվում է 36 միլիոն, Չինաստանը՝ 30 միլիոն, իսկ Ֆրանսիան՝ 23 միլիոն:»¹⁷ Նա առաջ է Ռուսաստանից, որտեղ կան 19,1 միլիոն մահմեդականներ, և Թուրքիայից, որի կազմում աշխարհի 240 միլիոն մահմեդականներից ընդգրկված են ընդամենը 14 միլիոն 600 հազարը: Ֆրանսիան մահմեդական ազգ է..., Ֆրանսիան մահմեդական մի երկիր է»¹⁷:

Նույն դիրքերից էր ելնում Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Արիստիդ Բրիանը, երբ նա Ազգային ժողովի ամբիոնից կոչ էր անում վերադառնալ ֆրանս-թուրքական բարեկամությանը. «Ֆրանսիան մահմեդական տերություն է, և նա պետք է վերա-

կանգնի իր հին ավանդական քաղաքականությունը Թուրքիայի հանդեպ...»¹⁸: Ֆրանսիական հանրապետության պրեզիդենտ Ռ. Պուանկարեն նույնպես գտնում էր, որ «Ֆրանսիան մահմեդական մի մեծ պետություն է»¹⁹:

Ֆրանսիայի տիրապետող շրջանների Թուրքասիրությունը, որը, ինչպես ցույց տրվեց, խարսխվում էր նրանց աներկբա տնտեսական, դրամական ու բարոյական շահերի վրա Թուրքիայում, կարևորագույն գործոններից մեկը դարձավ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, արդեն 1919 թ. վերջին սկիզբ առած ֆրանսիական թուրքանպաստ անջատ քաղաքականության, թեև այն կիրառելիս, Ֆրանսիան միշտ էլ հանդիպում էր իր հզոր դաշնակցի, իսկ իրականում ախոջանի՝ Անգլիայի դիմադրությանը:

Բանը նրանումն է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի հաղթական վախճանից հետո Ֆրանսիային առավել զբաղեցնում էին եվրոպական գործերը՝ պարտված գերմանացիներից պատերազմական տուգանքը ստանալու հարցը, Սաարի ավազանի հարցը, Հոննոսի հարցը և այլն: Սրանց համեմատությամբ մերձավորարևելյան հարցը ստորագաս դիրք էր գրավում: Բացի այդ, Ֆրանսիան, իր ռազմական բոլոր կարողությունները կենտրոնացնելով կայզերական Գերմանիայի դեմ, մերձավորարևելյան ճակատներում փաստորեն պատերազմ չէր մղել Թուրքիայի դեմ, և համաշխարհային պատերազմի վերջին նա Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի համեմատ շնչին թվով զորք ուներ, իսկ Միջերկրականի ջրերում ու նեղուցներում իշխում էր անգլիական նավատորմը: 1919 թ. նոյեմբերին կեղծապես Անգլիան ուներ 34 հետևակային գումարտակ, 15 և կես հեծյալ գունդ, 13 հրետանային մարտկոց և ինժեներական զորքերի հինգ և կես գումարտակ:

Ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր թիվը այդ նույն շրջա-

¹⁸ A. Mandelstam, op. cit., p. 195. Տե՛ս նաև „L'Asie française“, № 195, septembre-octobre 1921, էջ 380—384:

¹⁹ Տե՛ս Jules Laroche, Ambassadeur de France, Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913—1926. Paris, 1957, էջ 160:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 73:

¹⁷ René Puaux, op. cit., p. 17—18.

նում կազմում էր 13 հետևակային գումարտակ, հեծյալ 3 գունդ և հրետանային 4 մարտկոց²⁰;

Նշված երկու զլխավոր պատճառներով, այն է՝ եվրոպական գործերում Անգլիայի աջակցությունը ստանալու պահանջով և Մերձավոր Արևելքում անգլիական զորքերի բացահայտ գերակշռությամբ պետք է բացատրել այն փաստը, որ Ֆրանսիան հաճախ ստիպված էր լինում նկատելի զիջումներ անել Անգլիային, ի վնաս իր շահերի համաձայնվել վերանայելու պատերազմի տարիներին կնքված գաղտնի պայմանագրերը Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ, և նույնիսկ մասնակցություն ունենալ Թուրքիայի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողություններին:

Ինչպես ասվեց, ի տարբերություն Անգլիայի, Ֆրանսիան ամենևին շահագրգռված չէր Օսմանյան կայսրության փլուզմամբ և թուրքական պետականության վերացմամբ, որովհետև վերջին պարագայում նա կզրկվեր իր դրամական ու տնտեսական արտոնություններից: «Միջերկրական ծովի շրջանում մեր ազգային բոլոր շահերից ես չգիտեմ առավել կարևորը, քան Օսմանյան կայսրության տերիտորիալ անձեռնմխելիության պահպանումը»²¹, — գրել է հայտնի արևելագետ Վ. Բերարը:

«Թուրքիայի մասնատումը, — գրել է հայտնի լրագրող է. Բերնիեն, — հավասարազոր է Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական ազդեցության ոչնչացմանը»²²:

Եվ եթե Ֆրանսիան, այնուհանդերձ, մասնակցում էր Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող երկրների ու հողամասերի բաժանմանը, ապա սոսկ այն պատճառով, որ այդ բաժանումն անխուսափելի էր դառնում և նա, որպես իմպերիալիստական և գաղութային խոշոր տերություն, չէր կարող իր «բաժինը» չպահանջել: Իսկ այդ բաժինը պահանջելիս Ֆրանսիան հանդիպում էր առավել հզոր իմպերիալիստական

տերություն՝ Անգլիայի դիմադրությունը, որը համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, իր հզորությունից ու դիրքից օգտվելով, իր նախկին դաշնակցին հասկացնել էր տալիս, որ մտադիր չէ սրբություն մեծ պահպանել պատերազմի տարիներին կնքված գաղտնի պայմանագրերի տառն ու ոգին: Խախտումների սկիզբը դրվեց պատերազմից անմիջապես հետո, երբ Անգլիան, առաջինը գնահատելով Մոսուլի շրջանի առևտրի պոտենցիալ հնարավորությունները, 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին իր զորքերը մտցրեց այդ շրջանը, որը Սալթս-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով կազմելու էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտին: Իսկ ղեկավարներին Լյոյդ Ջորջը հայտարարեց կլեմանտոյին, որ Սալթս-Պիկոյի պայմանագիրը չի կարող ուժի մեջ մնալ, քանի որ նրա «մասնակիցներից» մեկը՝ Ռուսաստանը դուրս է եկել հաշվից: Ու թեև կլեմանտոն պնդում էր, որ այդ պայմանագիրը կնքվել է միայն Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև, ուստի այն ուժի մեջ է, ի վերջո նա, կատարված փաստից ելնելով, ստիպված էր հօգուտ Անգլիայի հրաժարվել Մոսուլի վիլայեթից և Պաղեստինի կառավարմանը մասնակցելուց: Հետագայում, կլեմանտոն, պաշտպանվելով այն հակառակորդներից, որոնք իրեն մեղադրում էին Մոսուլի նման հարուստ շրջանը ձեռքից բաց թողնելու մեջ, արդարանում էր ասելով.

«Այո, ես զիջեցի Մոսուլը, բայց նրանք մոռանում են, որ ես այն օգտագործեցի որպես խայծ՝ Կիլիկիան ստանալու համար, թեև մեր շատ լավ դաշնակիցներից ոմանք չէին ուզում, որ այն մեզ տրվի... Կիլիկիան եղել է և վերստին կարող է շատ հաճելի երկիր դառնալ... Կիլիկիան ու Ալեքսանդրետը այնքան էլ վատ բաներ չեն»²³:

23 Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, Примечания, էջ 291: Այս հայտարարությունը, իհարկե, չէր արտացոլում իրական պատկերը: Տակավին Փարիզի հաշտության համաժողովում, Լյոյդ Ջորջի հետ ունեցած երկու հանդիպումների ժամանակ (1919 թ. մայիսի 21—22-ին) կլեմանտոն խոստովանել էր, որ ինքը անգիտանալով էր համաձայնվել զիջել Մոսուլի վիլայեթը. «Եթե ես պատկերացում ունենայի Մոսուլի և Միջա-

²⁰ Testis, op. cit., p. 19.

²¹ Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, г. I. Предисловие, էջ XI:

²² „L'Europe nouvelle“, № 9, 28 février 1920, p. 342.

Սակայն Ֆրանսիային խոստացած տերիտորիաներն էլ Անգլիան հեշտությամբ չէր զիջում իր դաշնակցին: Հետպատերազմյան տարիներին հրապարակված անգլիական պաշտոնական փաստաթղթերից երևում է, թե ինչպիսի սուր կամ խուլ պայքար է ծավալվել այդ հարցում Անտանտի զույգ դաշնակիցների միջև: Այսպես, Փարիզի հաշտության համաժողովում, հինգ մեծ տերությունների պատվիրակությունների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ (1919 թ. հուլիսի 18-ին) Կլեմանսոն բողոքում էր այն բանի դեմ, որ զորավար Ալենբերն, առաջնորդվելով իր կառավարությունից ստացած հրահանգներով, «հանդես է գալիս Քուրքիայում, որպես անգլիական զինվորական, և ոչ թե որպես դաշնակից զորքերի գլխավոր հրամանատար: Նրա գործողություններն իրենց հետևանքներով ուղղված են ֆրանսիական շահերի դեմ... Նա հրաժարվում է թույլ տալ ֆրանսիական զորքերին մտնել Սիրիա...»²⁴: Իսկ Սիրիան ֆրանսիական իմպերիալիստների ծրագրերում գրավում էր առավել կարևոր տեղ, քան Կիլիկիան: Ճիշտ է, իր տնտեսական նշանակությամբ և զարգացման հեռանկարներով Սիրիան զիջում էր Կիլիկիային, սակայն նա չափազանց կարևոր ստրատեգիական դիրք էր գրավում, գտնվելով եվրոպական խոշոր տերությունները իրենց արևելյան զաղութներին կապող ճանապարհների կենտրոնում: Միաժամանակ, Սիրիան իր աշխարհագրական դիրքով միջնորդ առևտրի դեր էր կատարում Եգիպտոսի, Արաբիայի, Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի միջև: Ֆրանսիան տակավին 19-րդ դ. 40-ական թվականներից առանձնահատուկ շահեր էր ձեռք բերել Սիրիայում: Ֆրանսիական ներթափանցման կարևորագույն միջոցներից մեկը երկաթուղային շինարարությունն էր. Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ֆրանսիան իր

գետքի կարևորության մասին, ես չէի համաձայնվի դրանք զիջել ձեզ, ընթացի դեպ ինձ ասեիք, որ Միջագետքի զիջումը կհանգեցնի հսկայական տերիտորիայի կորուստին, ես կմերժեի ձեզ այդ հարցում»: Տե՛ս Ջ. Կայլեր, Европа и новая Турция, էջ 125:

²⁴ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First Series, vol. I, London, 1947, p. 134.

ձեռքում էր պահում 788 կմ երկարության երկաթուղային ցանց, երկրի բոլոր երկաթուղիների մոտ 40 տոկոսը: Ֆինանսավորում էր այդ երկաթուղիները Փարիզի հայտնի «Régie Générale des chemins de fer» ընկերությունը: Ֆրանսիական երկաթգծերը իրար էին կապում Սիրիայի գլխավոր կենտրոնները՝ Հալեպը, Համան, Հոմսը և Դամասկոսը՝ Բեյրութում ու Տրիպոլիում դուրս գալով դեպի ծով: Այդ գծերը կարևոր էին նաև այն տեսակետից, որ նրանք Բաղդադի երկաթուղու մի ճյուղը կապում էին Եգիպտոսի երկաթուղիների հետ: Ֆրանսիայի շահագրգռվածությունը այս հարցում այնքան մեծ էր, որ նա պատերազմի նախօրյակին, 1914 թ. փետրվարին, Գերմանիայի հետ կնքեց պայմանագիր, որով նա հրաժարվում էր երկաթուղային շինարարությունից Կիլիկիայում, ինչպես նաև «Deutsche Bank»-ին վաճառեց Բաղդադի երկաթուղու իր ակցիաները (հիմնական կապիտալի 30 տոկոսը), միայն այն բանի դիմաց, որ Գերմանիան հրաժարվեր երկաթուղային շինարարությունից Սիրիայում²⁵:

Մեծ էր նաև Ֆրանսիայի քաղաքական ու մշակութային ազդեցությունը Սիրիայում:

Սլ ահա, պատերազմի ավարտից հետ, երբ թվում էր, որ ֆրանսիական կապիտալիստներին կհաջողվի առավել ամրապնդել իրենց տնտեսական ու քաղաքական դիրքերը այդ երկրում, անգլիական իմպերիալիզմն այստեղ էլ հնարավոր բոլոր միջոցներով պայքարում էր իր դաշնակից-մրցակցի անմիջական շահերի դեմ:

Սակայն անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստական հակամարտությամբ չէր սահմանափակվում «Օսմանյան ժառանգության» շուրջ ծավալված կատաղի պայքարը: Տարական Ռուսաստանի, Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի փոխարեն այդ պայքարի մեջ պատերազմից հետո ներգրավվել էին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որոնք իրենց քաղաքականությամբ նույնպես լուրջ անհանգստություն էին պատճա-

²⁵ «Раздел Азиатской Турции», Предисловие, стр. 19—20.

ուում ֆրանսիական կապիտալի շահերին: ԱՄՆ-ի իմպերիալիստական շրջանների կողմից ստեղծված Քինգի-Քրեյնի հանձնաժողովը, 1919 թ. հունիս-հուլիսին պաշտոնապես հետազոտելով Սիրիան, Փարիզի հաշտության համաժողովին ներկայացրած իր զեկուցագրում առաջարկում էր Ստամբուլի ու Անատոլիայի (Կիլիկիայի հետ միասին) հետ մեկտեղ Սիրիայի մանդատը ևս հանձնել Միացյալ Նահանգներին:

Ֆրանսիական շահերի դեմ ուղղված այս ծրագրերը մեծ դժգոհություն առաջացրին Ֆրանսիայի գաղութատիրական քաղաքականության պաշտպանների մոտ և նրանց լսափողը հանդիսացող մամուլի էջերում: Հայտնի լրագրող Պերտինաքսը «Echo de Paris» թերթում պահանջում էր, որ «Ֆրանսիան իր ավանդական ազդեցությունը հնարավորին չափ պահպանելու համար իր ջանքերը կենտրոնացնի Սիրիայի ու Կիլիկիայի վրա, որտեղ ֆրանսիական իրավունքները ճանաչվել են Անգլիայի հետ 1916 թ. կնքված պայմանագրով»²⁶:

Կլեմանսոյի կառավարության կողմից թույլ տրված «զիջումների» քննադատությամբ հանդես էին գալիս մի շարք այլ երևելի լրագրողներ ու քաղաքական մեկնաբաններ՝ Օգյուստ Գովենը, Հ. Ռ. Սավարին և այլն: Վերջինս «Կպահպանենք մենք մեր ժառանգությունն Արևելքում» խորագրով հոդվածում գրել է. «Ֆրանսիան, որն այնքան նշանակալից նյութական ու բարոյական շահեր ունի Արևելքում, և որի լեզուն օգտագործվում էր ամենուրեք՝ Օսմանյան կայսրությունում, շուտով կիմանա շահն այն կորուստների, որ նա ունեցել է՝ մնալով անտարբեր, այն դեպքում, երբ մյուսները գործել են խելքով ու մեթոդով... Ֆրանսիական փորձառու հասարակական կարծիքը, — զգուշացնում էր նա, — չի հրաժարվի այն ամենից, ինչը մասն է կազմել մեր փառավոր ու թանկագին ժառանգության: Ֆրանսիան չի բավարարվի Սիրիայի ծովեզրյա մասով: Նա

չի ընդունում ընկույզն առանց կճեպի, նա ուզում է Դամասկոսն ու Հալեպը»²⁷:

Սակայն հեշտ չէր «կճեպով ընկույզ» ստանալ Անգլիայի նման մի ախոյանից, թեև Ֆրանսիան համառորեն շարունակում էր պայքարը: Իրավացի է պրոֆ. Ի. Մ. Լեմինը, Մերձավոր Արևելքի բաժանման համար մղված անգլո-ֆրանսիական պայքարը դասելով «հետպատերազմյան պատմության ամենակեղտոտ էջերի» շարքը²⁸: Այդ պայքարում բրիտանական իմպերիալիզմի հետապնդած հիմնական նպատակն էր Ֆրանսիային կանգնեցնել կատարված փաստի առջև նեղուցների գոտում և Անատոլիայում: Այդ էր պատճառը, որ անգլիական ներկայացուցիչները Փարիզի հաշտության համաժողովում ամեն կերպ ձգձգում էին թուրքական հարցի քննարկումը: «Շաբաթների ու ամիսների ընթացքում, — գրել է Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության աշխատակից լորդ Ե. Պերսին, — մենք արգելակում էինք թուրքական հարցի ոչ միայն լուծումը, այլև նրա քննարկումը հաշտության համաժողովում: Թեև այդ հարցը համաժողովում քննարկվող հարցերից առավել ինտենսիվ մշակված հարցն էր, դա միակն էր, որի մասին բրիտանական պատվիրակությանը նույնիսկ արգելված էր հիշատակել համաժողովի առաջին 4—5 ամիսներին...»²⁹:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը, իր հերթին, 1919 թ. վերջին առաջին լուրջ փորձն արեց իր «թուրքական գործերը» կարգավորել Անգլիայից անշատ համաձայնության գալով Սրվասում ստեղծված ներկայացուցչական կոմիտեի հետ: Այդ նպատակով Սիրիայում և Կիլիկիայում ֆրանսիական զերագույն կոմիսար Ժորժ Պիկոն 1919 թ. դեկտեմբերին երկու սպաների ուղեկցությամբ ուղևորվում է Սրվաս և հանդի-

²⁷ „Démocratie nouvelle“, 15.4. 1919.

²⁸ И. М. Лемин, Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно, 1919—1925, М., 1947, стр. 184.

²⁹ Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. I, Предисловие, էջ XLVII:

²⁶ Տե՛ս „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First Series, vol. IV. London, 1952, էջ 300.

պումներ ունենում հիշյալ կոմիտեի նախագահ Մուստաֆա Քեմալի հետ: Պիկոյի ուղևորության նպատակներից մեկն էր «հենց ազգայնականների պարագլուխ Մուստաֆա Քեմալ փաշայի բերանից ստույգ տեղեկություն ստանալ Կիլիկիայի, Փոքր Հայքի ու Քուրդստանի նկատմամբ նրանց ունեցած հավակնությունների մասին»³⁰:

Ֆրանսիական դիվանագետի այցը Քեմալին ժամանակին մեծ ազմուկ հանեց եվրոպական մամուլում: Անպիտական թերթերը մեղադրում էին «ղաշնակից Ֆրանսիային» նրա ուխտագրուծ, անշատ քայլերի համար, իսկ ֆրանսիական մամուլը քննարկման առարկա էր դարձրել այն հարցը, թե արդյո՞ք ժորժ Պիկոն իր անձնական նախաձեռնությամբ էր կատարել այդ ուղևորությունը, թե՞ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության հանձնարարությամբ: Այս հարցին հակասական և իրարամերժ պատասխաններ են տալիս նաև ֆրանսիական պատմաբաններն ու նախկին զինվորական գործիչները: Այսպես, Միշել Պայառեսը անուղղակի ձևով գտնում է, որ ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը Սըվաս համաձայնեցված չէր Քե դ'Օրսեի (Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության—Ռ. Ս.) հետ, որովհետև Կոստանդնուպոլսում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար Դեֆրանսը հավանություն չէր տվել այդ քայլին, դիտելով այն որպես մի ձեռնարկում, որը «կարող էր ֆրանսիացիներին արատավորել սուլթանի աչքում, ինչպես նաև դուր չգալ անգլիացիներին, որոնք հայտարարել էին, որ ճանաչում են միայն կայսերական (սուլթանի—Ռ. Ս.) կառավարությունը»³¹:

Ըստ էության նույն կարծիքն է հայտնում գնդապետ Բրեմոնը, շեշտելով միայն այն հանգամանքը, որ Պիկոյի տեսակցությունը Քեմալի հետ «հավանության շարժանացավ ո՛չ Բեյրութում, ո՛չ էլ Կոստանդնուպոլսում»³²:

³⁰ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 333.

³¹ M. Paillarès, op. cit., pp. 108—109.

³² E. Brémont, op. cit., p. 36.

Ֆրանսիական պատմաբան Ժան Պիշոնը ևս գրեթե նման մի գնահատական է տալիս, գրելով հետևյալը. «Պ. Ֆրանսուա ժորժ Պիկոն, որին Բեյրութում փոխարինել էր զորավար Գուրոն, ցանկացավ փորձ անել բանակցելու քեմալականների հետ: Նա ուղևորվեց Սըվաս և այնտեղ դեկտեմբերի 5-ին ու 6-ին հանդիպումներ ունեցավ Մուստաֆա Քեմալի հետ»³³ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.): Սակայն, հեղինակը փաստորեն հերքում է իր վերոհիշյալ գնահատականը, Պիկոյի բանակցությունները համարելով «մի պատասխան Կոստանդնուպոլսի օրինական կառավարության հետ անգլիացիների կնքած սեպտեմբերի 12-ի գաղտնի համաձայնագրին և այն զրույցներին, որ ամերիկյան գեներալ Հարբորդը ունեցել էր Մուստաֆա Քեմալի հետ Սըվասում, սեպտեմբերի 20-ին»³⁴: Նման պարագայում, հասկանալի է, ժորժ Պիկոն չէր կարող գործել միանգամայն ինքնուրույն, առանց իր քայլերը կառավարության հետ համաձայնեցնելու, ինչպես որ անձնական նախաձեռնության արդյունք չէին վերը հիշատակված Հարբորդի բանակցությունները և անգլիական գեներալ Ալենքիի բանակցությունները սուլթանական կառավարության հետ:

Ֆրանսիական հեղինակներից Գոնտո-Բիրոնը ևս Սըվասի բանակցությունները կապում է Պիկոյի անձնական նախաձեռնության հետ, այն տարբերությամբ, սակայն, որ նա մի փոքր այլ մեկնաբանություն է տալիս վերջինիս հետապնդած նպատակներին, գրելով, որ ժորժ Պիկոն մտադրություն ուներ ֆրանսիական կառավարությանը պատկերացում տալ քեմալականների ծրագրերի մասին և ջանալ «կնքել մի համաձայնագիր, որը վերջ կտար սիրիական հուզումներին»³⁵:

Անգլիական հեղինակներից այս հարցին անդրադարձել է լորդ Կինրոսը, որը, ի տարբերություն ֆրանսիական հեղինակների, մատնանշում է այն հանգամանքը, որ ժորժ Պիկոն Քե-

³³ J. Pichon, op. cit., p. 203.

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 333.

մալին ներկայանում է որպես «Ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ», և որ «վերջինս նրան ընդունել է որպես հենց այդպիսին», և նրանք հանգամանորեն քննարկել են իրենց համատեղ ցանկությունը՝ վերադառնալ ֆրանս-թուրքական բարեկամությունը³⁶:

Պիկոյի ուղևորության շարժառիթներին և Քեմալի հետ ունեցած նրա հանդիպումներին առավել հանգամանորեն անդրադարձել է թուրք հայտնի գործիչ, Մոսկվայում քեմալական կառավարության առաջին դեսպան Ալի Ֆուաթ Ջեբեսոյը՝ «Ազգային-ազատագրական պայքարի հուշերում»: Վերջինիս բերած փաստերը վկայում են, որ Մուստաֆա Քեմալը և իր համախոհները նախօրոք տեղյակ են եղել Պիկոյի Սրվաս գալու մտադրությանը: Այդ ժամանակ Կեսարիայում գտնվող Ալի Ֆուաթ փաշան Սրվասից՝ ներկայացուցչական խորհրդից ըստանում է մի հեռագիր, որտեղ ասված էր, որ Սիրիայի ֆրանսիական ներկայացուցիչ Ժորժ Պիկոն Բեքիր Սամի բեյի³⁷ միջոցով ցանկություն է հայտնել շփման մեջ մտնել ներկայացուցչական խորհրդի հետ և վերջինիս կողմից հավաստիանալով, որ Սրվասում իրեն գոհունակությամբ կընդունեն, ինքնաշարժով մեկնել է Սրվաս: «Խնդրվում է, — ասված է հիշյալ հեռագրում, — դուրին դարձնել նրա ուղևորությունը և հնարավորության դեպքում իմանալ ուղևորության պատճառը և այդ մասին տեղեկացնել ներկայացուցչական խորհրդին նրա ժամանելուց առաջ³⁸:

Դեկտեմբերի 6-ին³⁹ Պիկոն հասնում է Կեսարիա և անմիջապես հանդիպում ու «անկեղծ զրույցներ» ունենում Ալի

Ֆուաթ փաշայի հետ: Պիկոն վերջինիս հայտնում է, որ Ֆրանսիայում շուտով տեղի է ունենալու մինիստրների կազմի փոփոխություն, որի հետևանքով պրեմիեր մինիստրի պաշտոնը գրավելու է Բրիանը և որ «ամեն ինչ փոխվելու է»: Ապա ավելացնում է. «Խնչպես պարոն Բրիանի, այնպես էլ ֆրանսիական ազգի քաղաքականությունն է՝ հնարավորություն ստեղծել, որպեսզի Միջին Արևելքում, թուրքական մեծամասնություն կազմող հատվածում, հիմնվի ուժեղ և անկախ թուրքական պետություն»⁴⁰: Այնուհետև, ֆրանսիական դիվանագետը հավաստիացնում է Ալի Ֆուաթին, որ այդ նպատակի համար Ֆրանսիան կձեռնարկի բոլոր հնարավոր միջոցները: Միաժամանակ Պիկոն հույս է հայտնում, որ Կիլիկիայում սկսված արյունահեղ ընդհարումները կկասեցվեն, քանի որ այդ են պահանջում երկու կողմերի շահերը: «Անկախ թուրքիայի ու Ֆրանսիայի ապագա քաղաքականությունը, — հայտարարում է նա, — չպետք է վտանգի ենթարկվի նման շարժումների պատճառով»⁴¹:

Պիկոյի հետ ունեցած իր զրույցների ամփոփումը Ալի Ֆուաթը ծածկագրով հաղորդում է Սրվաս՝ ներկայացուցչական խորհրդին⁴²:

Ֆրանսիական դիվանագետի հայտնած կարծիքներից դժվար չէ եզրակացնել, որ դրանք մասնավոր անձի հայտարարություններ չէին, այլ այս կամ այն կերպ արտացոլում էին ֆրանսիական ղեկավար շրջանների ձգտումը՝ անջատ համաձայնության հասնել թուրքիայում իրական իշխանությամբ օժտված միակ կառավարության՝ քեմալականների կողմից գլխավորվող ներկայացուցչական խորհրդի հետ: Այդ բանը հաստատեցին նաև Պիկոյի հանդիպումները անձամբ Մուստաֆա Քեմալի հետ:

Ինչպես տեսանք, Քեմալը դիվանագիտական հմտություն հանդես բերելով, նախապես տեղեկացել էր ֆրանսիական

³⁶ Lord Kinross, op. cit., p. 203.

³⁷ Բեքիր Սամի բեյը Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստրն էր: Մինչ այդ նա մի քանի տարի Բելյուսթի կուսակալն էր և հենց այնտեղ էր մտերմացել ֆրանսիական հյուպատոս Ժորժ Պիկոյի հետ: Տե՛ս Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, էջ 268:

³⁸ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., p. 268.

³⁹ Ֆրանսիական հեղինակների տեղեկության համաձայն, Ժորժ Պիկոն արդեն դեկտեմբերի 5-ին Սրվասում էր: R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 338; J. Pichon, op. cit., p. 203.

⁴⁰ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., pp. 268—269.

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 269:

⁴² Նույն տեղում:

ներկայացուցչի հետամտած նպատակներին և վերջինիս Սը-վասում դիմավորեց «կազմ-պատրաստ»: Քեմալի ու Պիկոյի միջև տեղի ունեցած զրույցներին, որոնք տեղեցին երկու օր, ներկա էին՝ Բեքիր Սամի բեյը, նախկին ծովային մինիստր Հուսեին Ռուսֆ բեյը և ԱՄՆ-ում թուրքական նախկին դեսպան Ահմեդ Ռուստեմ բեյը⁴³: Ալի Ֆուաթը, վկայակոչելով հիշյալ գործիչների պատմածները, հետևյալ հետաքրքիր մանրա-մասներն է հաղորդում այդ հանդիպման մասին:

Ժամանելով Սըվաս, Ժորժ Պիկոն ներկայացուցչական խորհրդին թողնում է իր այցետոմսը, որն անմիջապես հանձնվում է Քեմալին: Վերջինս տեսնելով, որ այցետոմսի վրա գրված է՝ «Ֆրանսիական կառավարության ներկայացուցիչ Սիրիայում և Հայաստանում», լուր է ուղարկում Պիկոյին, որ ինքը «չի կարող ընդունել մի անձնավորության, որը եկել է, որպես Ֆրանսիայի հայաստանյան ներկայացուցիչ»: Տեղեկանալով այդ մասին, Պիկոն անձամբ գնում է ներկայացուցչական խորհրդի շենքը և հայտնում, որ ինքը հանդիսանում է Երևանում հաստատված հայկական կառավարության ներկայացուցիչը, և «որևէ կապ կամ հարաբերություն չունի այն պետության հետ, որը մտադրվում են հիմնել այդ կառավարու-թյան սահմաններից դուրս»⁴⁴: Միայն Պիկոյի լիազորությունների այս «ճշգրտումից» հետո է, որ Մուստաֆա Քեմալը ընդունում է նրան:

Հանդիպման սկզբում Պիկոն Քեմալին հայտնում է Ալի Ֆուաթի հետ զրույցի ժամանակ արտահայտած այն կարծիքը, որ շուտով Ֆրանսիայի կառավարության կազմում տեղի կու-նենան փոփոխություններ, մասնավորապես, նոր կառավարությունը կգլխավորի Բրիանը, և որ «նոր կառավարության քաղաքականությունը ամբողջովին կպաշտպանի թուրքական ազգային քաղաքականությունը»⁴⁵:

⁴³ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., p. 269.

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում:

Քեմալ-Պիկո հանդիպման, նրանց երկօրյա խոսակցու-թյունների մանրամասները մեզ չեն հասել, սակայն ֆրանսիա-կան պատմաբան Գոնտո-Բիրոնը նշում է, որ «Ֆրանսիային ու Թուրքիային հետաքրքրող բոլոր հիմնական հարցերը քնն-նարկվել և որոշվել են»⁴⁶ նրանց կողմից, իսկ Ալի Ֆուաթը տեղեկացնում է, որ «երկար վիճաբանություններից հետո փա-շայի (Քեմալի— Ռ. Ս.) և Պիկոյի միջև գոյացել է կատարյալ համաձայնություն թուրքական, արաբական և հայկական հար-ցերի շուրջ»⁴⁷:

Առավել հանգամանալից քննարկման առարկա է դարձել Կիլիկիայի սահմանների հարցը: Քեմալը հենց սկզբից վճռա-կանորեն հայտարարել է, որ Թուրքիան ճանաչելու է Մուղրոսի գլինադադարով գծված սահմանները միայն, հետևաբար նա չի ճանաչելու Կիլիկիայի այն իրավիճակը, որ հատուկ հողավածով համաձայնվել էին նախատեսել օսմանյան պատվիրակները՝ անգլիական ծովակալ Կալտորպի թելադրանքով: «Եթե օսման-յան կառավարությունները, ամբողջովին կախման մեջ գրտ-նրվելով Անգլիայից, չեն բողոքել Կիլիկիայի գրավման դեմ,— հայտարարել է Մ. Քեմալը,— ազգայնականները դրան հակա-ռակ, երբեք չեն դադարել դրա դեմ բողոքելուց»: Նա ասել է Պիկոյին, որ ազգայնականները կհամաձայնվեն «զիջել» մի-այն Զեզիրեն, Իրաքը և Սիրիան, բայց երբեք չեն հրաժարվի Կիլիկիայից՝ «իրենց մարմնի մի մասից»⁴⁸:

«Սըվասում ունեցած զրույցների ժամանակ,— գրում էր

⁴⁶ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 338. Իր մի այլ գրքում հիշյալ հեղինակը նշում է, որ Քեմալը Պիկոյին խոստացել էր Կիլիկիան պարզելու դիմաց «Ֆրանսիային, միայն Ֆրանսիային Թուրքիայում տալ մի տեսակ տեսնական մանդատ»: *St's Comte R. de Gontaut-Biron et Le Révérend. D'Angora à Lausanne. Les étapes d'une déchéance. Paris, 1924, էջ 12:*

⁴⁷ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., pp. 269—270.

⁴⁸ R. de Gontaut-Biron, op. cit., p. 338. Այս առիթով Ռուսֆ-բեյը հայտարարում է, որ «Բարձր Դուան կողմից ճանաչված Երևանյան հանրապետությունը բավարար մի հանգրվան է հայերի համար»: *St's նույն տեղում:*

վերը հիշատակված ֆրանսիական լրագրող է. Բերնիեն,—
պ. Պիկոյին մատնանշվեցին այն լուրջ դժվարությունները,
որոնց մենք կհանդիպեինք, եթե ցանկանայինք հետևել մեր
նախկին վարվելակերպին»⁴⁹;

Մյուս հարցը, որը վիճաբանությունների նյութ է եղել
հիշյալ բանակցությունների ժամանակ, դա ազգային փոքրա-
մասնությունների հարցն էր: Մուստաֆա Քեմալը համառորեն
պաշտպանել է այդ առթիվ էրզրումի համաժողովի կողմից ըն-
դունված որոշումները, մինչդեռ ժորժ Պիկոն փոքրամասնու-
թյունների անվտանգության ու պահպանության նոր երաշխիք-
ներ է պահանջել՝ վկայակոչելով Կիլիկիայի բնակչության,
հատկապես փոքրամասնությունների հանդեպ Ֆրանսիայի
պարտավորությունները: Այդ հարցի քննարկման ժամանակ
Քեմալը վերստին հանդես բերելով դիվանագիտական հմտու-
թյուն, կարողանում է շփոթության մեջ գցել ֆրանսիացի դիվա-
նագետին, նրա մոտ ստեղծելով պատրանք «թուրքական ազգա-
յին բանակներին» առկայության մասին: Հավատարիվ երեակա-
յական այդ բանակների գոյությանը, Պիկոն խնդրում է Քեմա-
լին «անհապաղ հրամայել դեպի Կիլիկիա առաջացող ազգային
բանակներին կանգ առնել իրենց գտնված վայրում»: Պիկոյի
այս պահանջը Քեմալը մերժում է այնպիսի մի տեսքով, որ
նույնիսկ նրա զինակիցները (Ռաուֆ բեյը, Բեքիր Սամի բեյը,
Ահմեդ Ռուստեմ բեյը) մի պահ հավատում են այդ բանին և
անգամ զարմանում Քեմալի գաղտնապահության վրա, որն
իրենցից թաքցրել էր «թուրքական ազգային բանակների» առ-
կայության փաստը⁵⁰:

Քեմալ-Պիկո տեսակցության ժամանակ մշակվում է հա-
մաձայնության նախագիծ, որով Ֆրանսիան.

1. «Վերադարձնում էր Կիլիկիան Թուրքիային, որը, սա-
կայն, ճանաչում էր Ֆրանսիայի իրավունքը տեղական վար-
չության և փոքրամասնությունների հովանավորության հար-
ցերում:

⁴⁹ «L'Europe nouvelle», № 9, 28 février 1920, p. 342.

⁵⁰ Ali Fuat Cebesoy, op. cit., p. 270; Lord Kinross, op. cit., p. 203.

2. Երաշխավորում էր Թուրքիայի անբաժանելիությունը՝
ընդդեմ Անգլիայի, Հունաստանի և Իտալիայի»⁵¹;

Ամփոփելով Քեմալի ու Պիկոյի հանդիպման արդյունքնե-
րը, պետք է ասել, որ թեև ֆրանսիական դիվանագետը իր կա-
ռավարության կողմից լիազորված չէր պաշտոնական բանակ-
ցություններ վարելու, սակայն այդ հանդիպումը իր դրական
հետևանքներն ունեցավ քեմալականների համար և բացասա-
կան հետևանքներ Ֆրանսիայի քաղաքականության, ավելի
ճիշտ՝ Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության համար: Ֆրանսիա-
կան պատմաբանների մեծ մասը, Պիկոյի ուղևորությանը մո-
տենալով բացառապես Ֆրանսիայի շահերը Թուրքիայում ապա-
հովելու տեսանկյունից, դրական գնահատական է տալիս դրան
և ափսոսանքով նշում, որ համաձայնություն չկայացավ:
«Պայմանագրի նախագիծը,— գրում է Ժակ Կայզերը,—
Ֆրանսիային ապահովում էր զգալի իրավունքներ Կիլիկիա-
յում ու Անատոլիայի որոշ նահանգներում և խաղաղություն
հաստատում Կիլիկիայի սահմաններին»⁵²:

«Միանգամայն որոշակի է,— գրում է Ժան Պիշոնը,— որ
եթե ժորժ Պիկոյի բանակցությունները արդյունքի հասնեին,
մենք անօգուտ կերպով չէինք զոհաբերի Կիլիկիայում մեր
զինվորներին և մեր դրամը»⁵³: Միայն Պիեռ Ռոզանն է իրա-
վացիորեն նշում, որ «ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը Սրվաս՝
Մուստաֆա Քեմալի մոտ, բարձրացրեց վերջինիս արժեքը:
Գյուղերում լուր տարածվեց, որ ֆրանսիացիները քեմալա-
կանների ահից ստիպված են լքել Կիլիկիան և հունվարի 21-ին
Մարաշը հարձակման ենթարկվեց»⁵⁴:

Ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը, ինչպես նշվեց, անհանգրս-
տություն ու դժգոհություն առաջ բերեց անգլիական ղեկավար
շրջաններում, որպես անմիջականորեն անգլիական քաղաքա-
կանությանը հակադրվող անջատ մի քայլ: «Այդ գործողու-

⁵¹ P. du Véou, op. cit., p. 107.

⁵² Ж. Кайзер, Европа и новая Турция, стр. 27.

⁵³ J. Pichon, op. cit., p. 203.

⁵⁴ P. Redan, op. cit., p. 93. Տե՛ս նաև Lord Kinross, նշվ. աշխ.,
էջ 103:

թյունը, — գրում էր անգլիական գործակալը լորդ Քերզոնին, — լույս է սփռում այն հաղորդման վրա, որ Ֆրանսիական քաղաքականութիւնը Մերձավոր Արևելքում ներկայումս ուղղված է բրիտանական ազդեցութեան ու շահերի դեմ»⁵⁵: Իսկ անգլիական գերագույն կոմիսար Ռոբեկը նույն Քերզոնին ուղարկած 1919 թ. դեկտեմբերի 12-ի թվակիր նամակում ընդգծում էր, որ Ֆրանսիացիներից շատերը, այդ թվում պաշտոնական դիրք գրավող անձինք, համակրում են ազգայնական շարժմանը և ցանկանում, որ թուրքական հարցը լուծվի բարեհաջող, «այն հիմքի վրա, որը կազմում է ազգայնականների ծրագրի գլխավոր կետը, այսինքն՝ անբաժան թուրքիայի պահպանումը»⁵⁶: Ու թեև Պիկոյի հանդիպումները Քեմալի հետ հավանութուն չգտան Ֆրանսիայի կառավարական շրջաններում, որոնք տակավին շահագրգռված լինելով գերմանական ռեպարացիաներում, չէին կարող վերջնականապես գծտվել իրենց նախկին դաշնակցի՝ Անգլիայի հետ, վերջինս որոշում է վճռական քայլի դիմել թուրքիայի բաժանման հարցը արագ վախճանի հասցնելու համար: 1920 թ. մարտի 16-ի գիշերը անգլիական զորքերը ափ հանվեցին Ստամբուլում: Քաղաքը պաշտոնապես հայտարարվեց գրավված անգլիացիների կողմից, որոնք ցրեցին օսմանյան պառլամենտը, պատգամավորների մեծ մասին աքսորեցին Մալթա կղզին, իսկ սուլթանին ու նրա կառավարությանը, որը նորից գլխավորեց անգլիասեր Դամադ Ֆերիդ փաշան, ստիպեցին բացահայտորեն հանդես գալ անատոլիական շարժման դեմ: Ենյի ուլ—Իսլամը քեմալական շարժումը հայտարարեց «խռովություն սուլթանի դեմ», իսկ ինքը՝ Քեմալ փաշան համարվեց հանցագործ:

Անգլիայի այս գործողությունները նոր թափ հաղորդեցին քեմալական շարժմանը, իսկ օսմանյան պառլամենտի ցրումը արագացրեց Քեմալի մտահղացման իրականացումը՝ Անատոլիայում նոր պառլամենտի հրավիրումը: 1920 թ. ապրիլի

23-ին Անկարայում բացվեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը, որի մի զգալի մասը կազմեցին օսմանյան պառլամենտի այն պատգամավորները, որոնց հաջողվել էր խույս տալ ձերբակալությունից կամ փախչել Մալթայի աքսորից: Ազգային ժողովն իր ձեռքում կենտրոնացրեց ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ գործադիր իշխանությունները, իր գործողությունների հիմքում դնելով 1920 թ. հունվարի 28-ին օսմանյան պառլամենտի կողմից ընդունված «Ազգային ուխտը»: Միաժամանակ ժողովը որոշում կայացրեց, որ Ստամբուլի գրավման օրից՝ մարտի 16-ից հետո սուլթանի և կառավարության արձակած հրամանները ենթակա չեն կատարման Անկարայի կառավարության կողմից:

Մինչ Անկարայում ստեղծված նոր կառավարությունը համախմբում էր երկրի բոլոր ուժերը Անտանտի տերությունների դեմ պայքարն առավել կազմակերպված մղելու համար, այս վերջինները հենց այդ օրերին որոշում էին Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող երկրամասերի «վերջնական» բաժանման հարցը: 1920 թ. ապրիլի 19—26-ը Սան-Ռեմոյում հրավիրված դաշնակիցների կոնֆերանսը մշակեց Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը⁵⁷: Անգլիան ստանում էր Պաղեստինի և Իրաքի կառավարման մանդատը, իսկ Ֆրանսիան՝ Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը: Միաժամանակ Անգլիան համաձայնվում էր, որ Կիլիկիան միացվեր Սիրիային: Այս վերջին «զիջումը» Անգլիայի կողմից իրական ոչ մի արժեք չունեիր, որովհետև նրան քաջ հայտնի էր, որ Ֆրանսիական զորքերը չեն կարողանա իրենց ձեռքում պահել Կիլիկիան, մինչդեռ Ֆրանսիան Անգլիային էր զիջում ստրատեգիական մեծ կարևորություն ունեցող և նավթի պաշարներով հարուստ Մոսուլի շրջանը, որի դիմաց ապրիլի 24-ին ստորագրված անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրով նա

⁵⁵ Կոնֆերանսի նիստերի սղագրությունը և պայմանագրի նախագծի լրիվ տեքստը տես «Documents on British Foreign Policy 1919—1939» First series, vol. VIII, London, 1958, pp. 20—26, 35—113.

⁵⁶ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. IV, p. 560.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 587:

ապագայում ստանալու էր Մոսուլի նավթի հանույթի 25 տոկոսը:

Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը նշանավորում էր անգլիական դիվանագիտության հաղթանակը Ֆրանսիայի նկատմամբ Մերձավոր Արևելքում: Դրա պատճառը, ինչպես նախկինում, Ֆրանսիայի կախվածությունն էր Անգլիայից եվրոպական գործերում: Վերը հիշատակված ժակ Կայզերը նշում է, որ այդ շրջանում ֆրանսիական ամբողջ արտաքին քաղաքականությունը դեմ էր առել հետևյալ տանջալից երկրներին. Անգլիային գործողությունների ազատություն տալ Արևելքում՝ Հոնոսի վրա աջակցություն ստանալու հույսով կամ հակադեմ Անգլիային Արևելքում և այդպիսով մեկուսացված մնալ Գերմանիային դեմ-հանդիման: Ֆրանսիայի առաջին ներկայացուցիչ Միլերանը գերադասեց զիջել անգլիական պահանջներին Արևելքում՝ Հոնոսի վրա անգլիական դաշնակիցների հնարավոր աջակցությունը ձեռք բերելու համար⁵⁸:

Դաշնակիցների կողմից Սան-Ռեմոյում մշակված պայմանագրի նախագիծը, սակայն, չընդունվեց սուլթանական կառավարության կողմից: Նախագիծը «քննարկմանը» մասնակցելու նպատակով 1920 թ. մայիսի 11-ին Փարիզ ժամանած թուրքական պատվիրակությանը, Թեվֆիկ փաշայի գլխավորությամբ, առաջարկվեց առանց քննարկման ստորագրել պայմանագիրը: Պատվիրակությունը հրաժարվեց պայմանագիր կնքել վերը թվարկված պայմաններով և մեկնեց Կ. Պոլիս՝ իր հետ տանելով պայմանագրի նախագիծը:

(Տեսնելով, որ անգամ Անտանտից կախված Կ. Պոլսի կառավարությունը չի համարձակվում տերիտորիալ զիջումներ նախատեսող պայմանագիր կնքել դաշնակից պետությունների հետ, ֆրանսիական դիվանագիտությունը Անկարայի կառավարության հետ համաձայնության գալու և Կիլիկիայում ռազմական գործողությունները դադարեցնելու նոր փորձ արեց): Քեմալականների հետ «լեզու գտնելու» մյուս պատճառն

այն էր, որ Ֆրանսիան այդ ժամանակ լուրջ դժվարությունների էր հանդիպել իրեն «հանձնված» երկրում՝ Սիրիայում, որի բնակչությունը, տակավին չազատագրված օսմանյան լծից, չէր ցանկանում մի նոր լծի տակ ընկնել⁵⁹:

Վերջապես քեմալականների հետ «հաշտվելու» անհրաժեշտությունը թելադրվում էր Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում նրանց ձեռք բերած որոշակի ռազմական հաջողություններով⁶⁰: Պետք է ավելացնել նաև, որ քեմալականների կողմից մղված պրոպագանդի շնորհիվ «թրքական ուժին առասպելական չափ տված ու մինչև կես միլիոն կանոնավոր զինվորի քանակին բարձրացրած էին»⁶¹: Գրեթե բոլոր ֆրանսիական թերթերն այդ ժամանակ պահանջում էին անմիջապես պարպել Կիլիկիան⁶²:

1920 թ. մայիսի սկզբին ֆրանսիացիները փորձ են անում կապեր հաստատելու կբանակցությունների մեջ մտնելու Անկարայի ղեկավար շրջանների հետ: Այդ նպատակով Ստամբուլից Անկարա է մեկնում մի բարձրաստիճան զինվորական և մի քաղաքական գործիչ: Բանակցությունները, որոնցում որպես միջնորդ հանդես էր գալիս Վանի նախկին երեսփոխան Հայդար բեյը, այդ ժամանակ շոշափելի արդյունքի չհանգեցրին⁶³: Ավելի ուշ Փարիզում անգլիական դեսպան Գրեհեմը հեռագրում էր Քերզոնին, որ պրեմիեր-մինիստրի հետ իր ունեցած տեսակցության ժամանակ վերջինս խոստովանել էր, որ «ֆրանսիական զորքերը վերին աստիճանի վտանգավոր դրություն մեջ էին գտնվում. մի գումարտակ Բիրեջիկում լրիվ

59 Ֆրանսիական հեղինակներից Ժան-Պիեռ Ալեմը գտնում է, որ ժամանակավոր զինազարի հիմնական շարժառիթն էր ֆրանսիական ուժերն ուղղել էմիր Ֆեյսալի դեմ և շախչախել նրան: Տե՛ս J. P. Alem, նշվ. աշխ., էջ 64:

60 Lord Kinross, op. cit., p. 204.

61 Տե՛ս Վ. Լ. Խալպեսեբան, Օրագրություն ուղևորության եվրոպա Սահակ Բ. Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, Հալեպ, 1928, էջ 13:

62 Տե՛ս նույն տեղում:

63 M. Kemaly, Путь новой Турции, т. 3, стр. 87.

58 Ж. Кацзер, Европа и новая Турция, стр. 29.

շրջապատման մեջ էր ընկել, և Գուրոն հայտնել էր, որ չի կարող օգնություն հասցնել... Ստեղծված իրադրության պայմաններում որևէ այլ ընտրություն հնարավոր չէր անել»⁶⁴, Մալխի վերջերին Անկարա է գալիս Բեյրութում ֆրանսիական գերագույն կոմիսարիատի գլխավոր քարտուղար Ռոբեր դը Քեի գլխավորած միսիան, որի հետ Մուստաֆա Քեմալը «երկար ու ծանր բանակցություններից հետո» մալխի 30-ին կընթում է գինադադար 20 օրով⁶⁵:

Անկարայում ստորագրված գինադադարի պայմանագիրը նախատեսում էր.

1. Առաջին 10 օրվա ընթացքում ֆրանսիական և մահմեդական բոլոր բանտարկյալների, ռազմական թե քաղաքական, փոխանակում:

2. Ֆրանսիական զորքերի նահանջը մինչև Մերսին—Ադանա—Իսլահիե երկաթգիծը. Սսի, Պոզանթիի, Այնթապի, ինչպես նաև երկաթգծից հյուսիս ընկած քաղաքների պարպում:

3. Թշնամական բոլոր գործողությունների դադարեցում՝ մալխի 30-ի կեսգիշերից հաշված⁶⁶:

Վերևում ասվեց քեմալականների հետ համաձայնություն հասնելու ֆրանսիացիների դրդապատճուռների մասին: Ինչ վերաբերում է Անկարայի կառավարության հետապնդած նպատակներին, այդ մասին Քեմալը իր 1927 թ. հայտնի ճառում հետևյալն է ասել. «Ամենից առաջ ես ուզում էի Ադանայի գոտում և Ադանայի ճակատում գտնվող ազգային ուժերի վերակառուցում անցկացնել... Բացի դրանից, ես ի նկատի ունեի քաղաքական շահը, որն այդ պահին մեզ համար խիստ կարևոր էր. Ազգային մեծ ժողովը և նրա կառավարությունը չէին ճանաչվել Անտանտի տիրությունների կողմից, ընդհակառա-

կը, երկրի ու ազգի ապագային վերաբերող հարցերի շուրջ այդ տիրությունները բանակցում էին Դամադ Ֆերիդ փաշայի կառավարության հետ Ստամբուլում: Եվ այն փաստը, որ ֆրանսիացիները շրջանցելով Ստամբուլի կառավարությունը, մեզ հետ բանակցությունների մեջ են մտնում և համաձայնագիր ստորագրում, ինչ հարցի վերաբերյալ էլ դա լինի, այդ ժամանակ մեզ համար քաղաքական խիստ հաջողություն էր... Այդ բանակցություններից ես այն տպավորությունը ստացա, որ ֆրանսիացիները պատրաստ են իրենց զորքերը հանել Ադանայի մարզից»⁶⁷:

Մալխի 30-ի գինադադարը, իսկապես, նշանակալից հաջողություն էր քեմալականների համար, մինչդեռ ֆրանսիացիները ոչ միայն որևէ շոշափելի օգուտ չքաղեցին դրանից, այլև կրեցին բարոյական մեծ պարտություն, որն իր հերթին Ֆրանսիային ռազմական նոր անհաջողություններ բերեց Կիլիկիայում: «Զինադադարի հրապարակումը,— խոստովանում է Պիեռ Ռեդանը,— կատարյալ հեղաբեկում առաջ բերեց Կիլիկիայի ազգաբնակչության մեջ: Մինչ այդ մենք կողմնակիցներ ունեինք, իսկ մալխի վերջից սկսած մի համընդհանուր զայրույթ ու դժգոհություն ծայր առավ, տատանվողները, որոնք տակավին կարծում էին, թե ֆրանսիական ուժերը կգան հզորացնելու վիլայեթում առկա զորքերը, լրիվ կորցրեցին վստահությունը մեր զենքի հանդեպ...»⁶⁸:

Կիլիկիայում ֆրանսիական վարչական վերահսկողության ղեկավար գնդապետ Բրեմոնը ևս խոստովանում է, որ գինադադարը «հիասթափություն առաջ բերեց», ֆրանսիացիներից վանեց և քեմալականներին հարել պարտադրեց այն թուրքերին, որոնք հավատ էին ընծայում ֆրանս-թուրքական բարեկամությանը: Միաժամանակ, նա մատնանշում է, որ Մուստաֆա Քեմալի լայն խոստումները՝ վերջ դնելու թշնամանքին, նույնպես չիրականացան⁶⁹:

⁶⁴ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. XIII, London, 1963, p. 80.

⁶⁵ E. Brémond, op. cit., p. 53; Paul Bernard, Six mois en Cilicie, p. 40.

⁶⁶ P. du Véou, op. cit., p. 219; P. Redan, op. cit., p. 101.

⁶⁷ М. Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, стр. 87—88.

⁶⁸ P. Redan, op. cit., p. 101.

⁶⁹ E. Brémond, op. cit., pp. 54—55.

Սակայն ֆրանս-քեմալական զինազաղարից առավել տուժեցին կիլիկիահայերը: Եթե ժորժ Պիկոյի ուղևորությունը Սրվաս հանգեցրեց քեմալական ուժերի համախմբմանը, ֆրանսիական զորքերի նահանջին և դրա հետևանքով Մարաշի շուրջ 12 հազար հայերի զարհուրելի կոտորածին (այդ մասին հաջորդ գլխում), ապա Ռոբեր դը Քեի առաքելությունը Անկարա, վերստին դրսևորելով Ֆրանսիայի դիրքերի թուլությունը Կիլիկիայում և ֆրանսիական դիվանագիտության տատանումները, խրախուսեց ազգայնական այն ուժերին Կիլիկիայում, որոնք, ղեկավարվելով Անկարայից եկող հրահանգներով, հարմար պահի էին սպասում հայերի դեմ խժոժություններ ձեռնարկելու համար: Հասկանալի է, որ ֆրանսիացիների հեռանալուց հետո հայերն այլևս չէին կարող մնալ իրենց հարազատ վայրերում, ստիպված էին նահանջելու ֆրանսիական զորքի հետ մեկտեղ: Այդ ձևով հայությունից դատարկվեց հինավուրց Սիսը՝ Կիլիկիայի հայ կաթողիկոսի աթոռանիստ քաղաքը: Զինազաղարի համաձայն ֆրանսիական կայազորը 1920 թ. հունիսի սկզբին թողեց քաղաքը իր հետ տանելով 7500 հայ փախստականների, որոնք հունիսի 7-ին ժամանեցին Ադանա կապիտան Թայարդայի զորասլան ուղեկցությամբ⁷⁰: «Այդ մարդիկ,— գրում է գնդապետ Բրեմոնը,— ավերված, խաբված, զայրացած այն բանից, որ ստիպված են լքել Փոքր Հայքի մայրաքաղաքը, կաթողիկոսի նստավայրը, զալիս էին անկարգության տարր դառնալու Ադանա քաղաքում, որտեղ տեղավորվում էին մեծ դժվարությամբ, և բազմապատկում օրեցօր սաստկացող սովը»⁷¹:

Ֆրանս-քեմալական զինազաղարը նոր դժգոհություն առաջ բերեց ոչ միայն Կիլիկիայում, այլև Ֆրանսիայում: Պառլամենտում սուր բանավեճեր էին գնում ֆրանսիական զորքերի Կիլիկիայում մնալու նպատակահարմարության և հե-

ռանկարների շուրջ: Կառավարական շրջաններում նույնպես լուրջ տարաձայնություններ կային «թուրքական հարցում» Ֆրանսիայի վարած քաղաքականության շուրջ: Զինվորական կուսակցությունը մարշալ Ֆոշի գլխավորությամբ պահանջում էր առավել խիստ «միջոցների դիմել» Ֆրանսիայի հեղինակությունը փրկելու համար: Միլերանի կառավարությունը «առժամանակ» ստիպված էր հաշվի նստել «աչքերի» գրաված դիրքի հետ: Ի վերջո Ֆրանսիան 1920 թ. հունիսի 21-ին Բուլոնում կայացած Անտանտի Գերագույն խորհրդի նիստին հանդես գալով Անգլիայի հետ համատեղ, միացյալ Անատոլիայում հունական հարձակում ձեռնարկելու վերաբերյալ որոշմանը, իսկ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին դաշնակից մյուս պետությունների հետ մեկտեղ Սևրում հաշտության պայմանագիր կնքեց Թուրքիայի հետ:

Սերի պայմանագիրը ստորագրվեց մի կողմից Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Հայաստանի, Բելգիայի, Հնչազի, Լեհաստանի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Պորտուգալիայի, Չեխոսլովակիայի, Հարավսլավիայի, մյուս կողմից Թուրքիայի միջև:

Սերի պայմանագրով Արևելյան Թրակիան Ադրիանապոլսի հետ, Գալիպոլիի ամբողջ թերակղզին, ինչպես և Իզմիր քաղաքը իր մերձակայքով տրվում էին Հունաստանին: Կոստանդնուպոլիսը մնում էր թուրքերի ձեռքում, սակայն, 36-րդ հոդվածի համաձայն, եթե Թուրքիան հրաժարվեր պայմանագրի որոշումները կատարելուց, մասնավորապես փոքրամասնությունների էթնիկական, կրոնական ու լեզվական իրավունքները հարգելուց, դաշնակից տերություններին իրավունք էր վերապահվում փոփոխել իրենց նախորդ որոշումը: Նեղուցների գոտին նույնպես մնում էր թուրքական իրավասության ներքո, սակայն լրիվ ապառազմականացվում էր և դրվում հատուկ միջազգային կազմակերպության՝ «Նեղուցների հանձնաժողովի» վերահսկողության տակ:

Սիրիան, Լիբանանը, Իրաքը և Պաղեստինը անջատվում էին Օսմանյան կայսրությունից և հանձնվում մանդատային

⁷⁰ P. du Véou, op. cit., p. 222. Մանրամասն տե՛ս Միսաֆ Քելեյան, Սիս-Մատան, Պեյրոթ, 1949, էջ 622—627:

⁷¹ E. Brémond, op. cit., p. 55.

կառավարմանը (հոդված 94—95): Թուրքիան պարտավորվում էր ճանաչել որպես ինքնուրույն պետութունների Հեջազի թագավորութունը (հոդված 98) և Հայաստանը՝ Տրապիզոնի, էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթների սահմաններում: Թուրքիայի ու Հայաստանի սահմանը հիշյալ տերիտորիայի շրջանակներում որոշվելու էր համաձայն ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնի միջնորդ վճռի (հոդված 88—89):

62-րդ հոդվածով նախատեսվում էր տեղական ինքնավարութուն քրդաբնակ այն շրջանների համար, որոնք կրնան լինել ապագա Հայաստանի հարավային սահմաններից հարավ և Թուրքիայի ու Սիրիայի և Իրաքի սահմանից հյուսիս: Վերջնական տերիտորիան որոշելու էր բրիտանական, ֆրանսիական և իտալական կառավարութունների կողմից նշանակված ներկայացուցիչների հանձնաժողովը, որի որոշումները պարտադիր էին լինելու Թուրքիայի համար (հոդված 63): Եթե պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելուց մեկ տարի հետո, 62-րդ հոդվածում նշված մարզերի քուրդ ազգաբնակչությունը դիմեր Ազգերի լիգայի խորհրդին, և եթե խորհուրդը գտներ, որ այդ բնակչությունը ընդունակ է անկախության, Թուրքիան պարտավորվում էր հրաժարվել այդ մարզերի նկատմամբ ունեցած բոլոր իրավունքներից (հոդված 64):

Պայմանագրի առանձին բաժնում խոսվում էր Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների մասին: 141-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր ապահովել երկրի «բոլոր բնակիչների կյանքի ու ազատության լիակատար պաշտպանությունը, անկախ ծագումից, ազգությունից, լեզվից, ցեղից կամ կրոնից»: Այդ տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեն հաջորդ, 142-րդ հոդվածը, որտեղ ասված էր հետևյալը.

«Ի նկատի ունենալով, որ 1914 թվականի նոյեմբերի 1-ից հետո Թուրքիայում իշխող տեռորիստական ուժերի պայմաններում իսլամի դավանանքի ընդունումը չէր կարող տեղի ունենալ նորմալ կարգով, այդ ժամանակից ի վեր կատարված դավանափոխությունը չի ճանաչվում, իսկ յուրաքանչյուր անձ,

որը մինչև 1914 թ. նոյեմբերի 1-ը մահմեդական չի եղել, դիտվելու է, որպես այդպիսին մնացած...»

Պատերազմի ժամանակ Թուրքիայում կատարվող գաղա-նութունների հետևանքով մարդկանց պատճառած չարիքը առավել լայն չափով ուղղելու համար, օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ամեն կերպ տրամադրել իր և օսմանյան իշխանությունների օժանդակությունը՝ փնտրելու և ազատելու ամեն ցեղի ու կրոնի բոլոր մարդկանց, ովքեր անհայտացել, առևանգվել, երկրի խորքն են քշվել կամ ազատությունից զրկվել 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո...»⁷²:

Սերի պայմանագիրը ստրկացուցիչ պայմանագիր էր Թուրքիայի համար, որը, առանց հանրաքվեի, կորցնում էր Իզմիրի մարզը, զրկվում Արևելյան Թրակիայից՝ Ադրիանապոլիս հետ մեկտեղ, Դարդանեղի եվրոպական ափից և Գալիպոլիսական ամբողջ թերակղզուց: Կապիտուլյացիաների ռեժիմը ոչ միայն վերականգնվում էր Անտանտի տերությունների կողմից, այլև տարածվում դաշնակից այն տերությունների վրա, որոնք մինչև համաշխարհային պատերազմը չէին օգտրվում այդ իրավունքից (հոդված 261): Թուրքական ֆինանսների կարգավորման համար ստեղծված ֆինանսական հանձնաժողովում, որի կազմի մեջ մտնում էին Ֆրանսիայի, Բրիտանական կայսրության, Իտալիայի և Թուրքիայի ներկայացուցիչները, վերջինս խորհրդակցական ձայն ուներ միայն (հոդված 231): Այդ նույն հանձնաժողովին իրավունք էր վերապահվում իր լիակատար վերահսկողությանը ենթարկել Թուրքիայի ամբողջ տնտեսությունը և այլն:

Պետք է նշել, սակայն, որ Օսմանյան կայսրության կեղծքված ժողովուրդների՝ արաբների, հայերի, քրդերի ազգային ինքնուրույնության ու անկախ պետականության հարցի արժարժումը Սերի պայմանագրում մի քայլ առաջ էր այդ ժո-

72 Մանրամասն տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне». Полный перевод с французского текста под ред. проф. Ю. В. Ключникова и проф. А. В. Сабанина, М., 1927, էջ 15—45:

ղովուրդների ազատագրության և ինքնուրույն պետության ստեղծման ճանապարհին: Ծիշտ է, ազատագրվելով թուրքական դարավոր լծից, այդ ժողովուրդները ընկնելու էին կախման մեջ Արևմուտքի իմպերիալիստական խոշոր տերություններից, սակայն պատմության ընթացքը և, մասնավորապես, Օսմանյան կայսրությունից անջատված արաբական երկրների պատմական զարգացումը ցույց տվեցին, որ առավել դյուրին է և իրական ազատագրվել Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների լծից, քան թուրքական (լինի դա սուլթանական, իթթիհատական, թե քեմալական) դարավոր լծից:

Դառնանք Ֆրանսիայի առնչությանը Սևրի հաշտության պայմանագրին: Ինչպես երևում է պայմանագրի հոդվածներից, Ֆրանսիան առանձնապես մեծ բան չէր շահում: Ֆինանսական վերահսկողությունը, որտեղ Ֆրանսիան մինչ պատերազմը գերակշռող դիրք ուներ, նա այժմ պետք է իրականացնեք Անգլիայի և Իտալիայի հետ համատեղ, նեղուցներում Ֆրանսիան ստորագաս դիրք էր գրավելու Անգլիայի համեմատ, իսկ Արևմտյան Հայաստանի, Քուրդստանի ու Իզմիրի անջատումով զրկվելու էր տնտեսական ու դրամական հսկայական շահույթներից: Եթե այս բոլորին ավելացնենք Ֆրանսիայի պարտավորությունը՝ Կիլիկիան վերադարձնելու Թուրքիային, ապա լիովին հասկանալի կդառնա այն դժգոհությունը, որ Սևրի պայմանագրի ստորագրումը առաջ բերեց Ֆրանսիայի ազդեցիկ քաղաքական շրջաններում ու Ֆրանսիական մամուլում:

«Ֆրանսիայում Սևրի պայմանագիրը ուժեղ դիմադրության հանդիպեց այն շրջաններում,— գրել է Պայառեսը,— որոնք այն տարօրինակ կարծիքին են, թե հանրապետությունը (Ֆրանսիան— Ռ. Ս.) մահմեդական մի տերություն է»⁷³: Պայմանագրի տակ Ֆրանսիական ներկայացուցիչների ստորագրության թանաքը դեռ չչորացած, այդ նույն մարդիկ սկսեցին հանդես գալ Սևրից հրաժարվելու այլազան առաջարկներով, իսկ արտաքին գործերի մինիստրության լսափողը հանդիսա-

ցող «Տան» թերթը «չէր դադարում կոչ անելուց չեղյալ հայտարարել պայմանագիրը»⁷⁴:

«Թուրքական պայմանագիրը,— գրել է Պուանկարեն,— ստորագրվեց Սևրում՝ ճենապակու գործարանի գտնվելու վայրում... Եվ նա ինքը փխրուն իր է, գուցե և ջարդված սափոր: Մի դիպչեք նրան: Արդեն վերջին րոպեին Հոռոս կղզու ապագա ճակատագրի հարցում Հունաստանի ու Իտալիայի հակադիր տեսակետները քիչ մնաց խափանեին ամբողջ գործը: Բազմիցս հայտարարված ստորագրության արարողությունը անընդհատ հետաձգվում էր: Այն վերջապես տեղի ունեցավ հոգնածության ու անտարբերության միջնուրրտում, և ուշագիտ դիտորդներից մի քանիսը միայն, ոչ առանց մեղամաղձության, նկատեցին, որ դրանով սրբագործվում էր Ֆրանսիական ազդեցության խիստ թուլացումը Արևելքում»⁷⁵:

Պայմանագրի վավերացումը լուրջ դիմադրության հանդիպեց Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում և Սենատում:

«Առաջին իսկ ժամից,— խոստովանում էր մինիստրների խորհրդի նախագահ Ա. Բրիանը,— պառլամենտը հանդես բերեց իր բացասական վերաբերմունքը Սևրի պայմանագրի վավերացման հարցում: Եվ ես մեր դաշնակիցներին պարզորոշ ասացի, որ չպետք է հույս դնել Ֆրանսիական պառլամենտի վրա՝ վավերացնելու համար Սևրի պայմանագիրը այն տեսքով, ինչպիսին որ նա կա, որովհետև նա ուժեղ կերպով ոտնահարում է Ֆրանսիական ավանդույթները, խիստ հակադրվում է մեր շահերին ինչպես ներկա պահին, այնպես էլ ապագայի տեսանկյունից, և որ անհրաժեշտ է վերստին ուսումնասիրել և փոփոխել այն...»⁷⁶:

Սևրի պայմանագիրը վերանայելու կողմնակիցները ելնում էին քեմալականներին ոչ մեծ զիջումներ անելու գնով

⁷⁴ Նույն տեղում:

⁷⁵ Տե՛ս «Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне», էջ XVIII:

⁷⁶ „L’Aste française“, № 194, juillet-août 1921, p. 312—313.

⁷³ M. Paillarès, op. cit., p. 190.

նրանց հակասովետական խմբավորման մեջ ընդգրկելու ձրգտումներից: 1920 թ. ամռան ամիսներին Անկարայի կառավարության արտաքին քաղաքական դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվել էին շնորհիվ Սովետական Ռուսաստանի հետ հաստատված դիվանագիտական հարաբերությունների: Սևրի պայմանագրի ստորագրման ժամանակ և դրանից հետո Մոսկվայում էր գտնվում Թուրքական պատվիրակությունը Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ, որը օգոստոսի 24-ին նախնական պայմանագիր ստորագրեց ՌՍՖՍՀ կառավարության հետ: Ֆրանսիական դիվանագիտությունը, սովետա-թուրքական հետագա մերձեցումը կանխելու համար, փորձ է անում քեմալական Թուրքիային դուրս բերել Սովետական Ռուսաստանի դեմ՝ օգտագործելով տերիտորիալ հարցերում նրանց միջև ծագած տարաձայնությունները: Ֆրանսիական զորավար դը Բուրգոնը, Կոստանդնուպոլսի գրավման կորպուսի նախկին հրամանատարը, առաջարկում էր Թուրքիային վերադարձնել Իզմիրը և Թրակիան՝ նրան Ֆրանսիայի կողմը գրավելու համար:

«Ես կարծում եմ, — գրել է նա, — որ դա այնքան էլ թանկ վճար չէր լինի աշխարհի միակ բանակին, որը ներկայումս կարող է հանդես գալ բոլշևիկների դեմ»⁷⁷:

Սևրից հրաժարվելու անհրաժեշտության մասին գրում էին բոլոր ազդեցիկ ֆրանսիական թերթերը: Սովետա-լեհական պատերազմում և Վրանդելի դեմ երիտասարդ Սովետական Ռուսաստանի տարած վճռական հաղթանակներից հետո ֆրանսիական մամուլն առավել մեծ անհանգստություններ էր գրում այն մասին, որ Անտանտի տերությունների անհեռատես քաղաքականությունը քեմալականներին նետում է բոլշևիկների գիրկը՝ նրանց դեմ դուրս բերելու փոխարեն: «Անհրաժեշտ է, — գրել է «Տան» թերթը 1921 թ. հունվարի 24-ին, — որ Անատոլիան դադարի բոլշևիկացման ենթարկվելուց, իսկ այդ բանը հնարավոր կգտնա Սևրի պայմանագիրը վերանայելուց հետո միայն»⁷⁸: Իսկ «Վիկտուար» թերթը առաջարկում

էր ընդունել Քեմալի բոլոր պայմանները, որովհետև «Ասիայում ռուսական բոլշևիզմի լավագույն պատվարը ազգայնական Թուրքիայի հետ համաձայնության գալն է»: «Թուրքական բանակը, — ասված է նույն հոդվածում, — կկասեցնի բոլշևիզմը ամբողջ Ասիայում և որպես դրա սկիզբը կազատագրի Բաքվի նավթաբեր հորերը»⁷⁹:

Միաժամանակ, ֆրանսիական դիվանագիտությունը ծրագրում էր քեմալականների հետ մերձեցումն օգտագործել Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի դիրքերը և ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով, օգտագործելով նաև Սևրից հետո հատկապես անգլիական իմպերիալիզմի դեմ ծայր առած դժգոհությունն ու զայրույթը: Ֆրանսիական պատմաբան Տեստին մատնանշում է, որ Սևրից հետո քեմալականների վերաբերմունքը ֆրանսիացիների հանդեպ միանգամայն խաղաղասիրական էր, որովհետև Կիլիկիան թողնվում էր Թուրքիային և վերջինիս հիմնական երկյուղը Ֆրանսիայի մտադրությունների հանդեպ ցրվել էր, մինչդեռ Անգլիան շարունակում էր տեր ու տնօրինություն անել Կոստանդնուպոլսում՝ առավել զրգուկելով թուրքերին⁸⁰:

1920 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին կայացած Լոնդոնի երկրորդ կոնֆերանսում և 1921 թ. հունվարին Փարիզում գումարված Անտանտի Գերագույն խորհրդի նիստում Սևրի պայմանագիրը հետագա քննարկման առարկա դարձավ: Ֆրանսիան վերստին հանդես եկավ այն մասնակի փոփոխությունների ենթարկելու պահանջով: Մասնավորապես, Լոնդոնում, երևք տերությունների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարության ղեկավարների հանդիպման ժամանակ, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին, Լեյզը բացորոշ հայտարարեց, որ Մերձավոր Արևելքում ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում լավագույն կուրսը պայմանագիրն իր ամբողջության

77 «Вестник НКВД», 1921, № 1—2, стр. 23.

78 «Le Temps», 24.1. 1921.

79 Տե՛ս «Известия», 19. 2. 1921.

80 Testis, op. cit., p. 45.

մեջ պահպանելով հանդերձ նրա առանձին կողմերի «բարեփոխումն է»⁸¹։

Դրա տակ, Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստրը ամենից առաջ հասկանում էր Իզմիրի շրջանի վերադարձը Թուրքիային. «Սևրի պայմանագրի այն հողվածները, որոնցով Թուրքիայից վերցվում են նրա առավել գեղեցիկ տիրույթներից մի քանիսը, խորապես վիրավորել են թուրքերի ազգային հպարտությունը, և քանի զեռ Իզմիրը մնում է հույների ձեռքում, չի կարող խաղաղություն լինել Փոքր Ասիայում»⁸²։

Ի վերջո, Ֆրանսիային հաջողվում է հասնել այն բանին, որ ընդունվում է որոշում Սևրի պայմանագիրը մասնակի փոփոխությունների ենթարկելու և այդ նպատակով կոնդոնում դաշնակից տերությունների կոնֆերանս հրավիրելու մասին։

Կոնֆերանսին հրավիրվում էին Հունաստանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչները, ըստ որում վերջինիս թուլլատրվում էր հանդես գալ երկու պատվիրակությունով՝ Կ. Պոլսի կառավարության և Անկարայի կառավարության։ Մեծ վեզիր Թեվֆիկ փաշայի բոլոր ջանքերը՝ միացյալ մի պատվիրակություն ուղարկելու կոնդոն, ապարդյուն անցան։ Այդ առթիվ նրա և Մուստաֆա Քեմալի միջև տեղի ունեցած նամակագրության ընթացքում⁸³ վերջինս վճռակալորեն պահանջում էր, որ միայն Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի պատվիրակները մեկնեն կոնդոն, որպես ամբողջ Թուրքիայի միակ օրինական ներկայացուցիչներ⁸⁴։ Համաձայնություն չկայացավ և Անկարայի կառավարությունը կազմեց առանձին պատվիրակություն՝ ար-

տաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյի գլխավորությամբ, որը պետք է մեկնեի կոնդոն և մասնակցեի կոնֆերանսին՝ հատուկ հրավեր ստանալու դեպքում միայն⁸⁵։ Քեմալականները վստահ էին, որ նման հրավեր կստացվի, ուստի և, ժամանակ շահելու նպատակով, պատվիրակությունը Ադալիա քաղաքի վրայով ուղևորվում է Հոմ, որտեղ և Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստր Սֆորցան պաշտոնապես հայտնում է, որ Անկարայի կառավարության պատվիրակությունը հրավիրվում է կոնդոնի կոնֆերանսին։

1921 թ. փետրվարի 21-ին բացված կոնդոնի կոնֆերանսում սուլթանի ներկայացուցիչները, որոնք «անխոս դերասանների դեր էին կատարում»⁸⁶, ձուլվեցին քեմալական պատվիրակությանը և Ռեշիդ փաշան Կ. Պոլսի պատվիրակության անունից պաշտոնապես հայտարարեց, որ Բեքիր Սամի բեյը լիազորվում է արտահայտելու թուրքական տեսակետը⁸⁷։ Փետրվարի 27-ին թուրքական միացյալ պատվիրակությունը ներկայացրեց իր պահանջները.

1. Եվրոպական մասում 1913 թ. սեպտեմբերի 16-ի թուրք-բուլղարական պայմանագրով գծված սահմանի վերականգնում, այսինքն ամբողջ Արևելյան Թրակիան վերադարձնել Թուրքիային։

2. Թուրքիայի հարավային սահմանները պետք է անցնեն այն գծով, որը բաժանում է նրան արաբական մեծամասնությամբ բնակեցված շրջաններից։ Այդ գիծը կորոշվի Թուրքիայի և շահագրգռված կողմի միջև կնքված համաձայնագրով։ Այդ գծից հյուսիս ընկած վայրերը, որոնք բնակեցված են թուրքերով, ինչպես և Կիլիկիան, պետք է պարպվեն օտար գործերից և վերադարձվեն Թուրքիային։

3. Թուրքիայի արևելյան սահմանը պետք է անցնի թուրք-պարսկական սահմանագծով և Թուրքիայի ու Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրի (Ալեքսանդրապոլի—Ռ. Ս.) համաձայն։

⁸¹ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. VIII, p. 842. Տե՛ս նաև M. S. Anderson, The Eastern Question 1777—1923. A study in international relations, London, 1966, էջ 369.

⁸² „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. VIII, p. 843.

⁸³ Տե՛ս M. Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, էջ 177—199.

⁸⁴ Տե՛ս La guerre de l'indépendance turque. Publié par la Direction Générale de la presse au Ministère de l'intérieur, Ankara, 1937, էջ 52—53.

⁸⁵ M. Кемаль, Путь новой Турции, т. II, стр. 200.

⁸⁶ M. Paillarès, op. cit., p. 206.

⁸⁷ „L'Aste française“, Mars 1921, p. 90.

4. Իզմիրը և Փոքր Ասիայի բոլոր այն տերիտորիաները, որոնք գրավված են հույների կողմից, պետք է վերադարձվեն Թուրքիային:

5. Նեղուցներում ազատ նավարկության սկզբունքի հաստատում, այն հաշվով, սակայն, որ ապահովվի Կ. Պոլսի կատարյալ անվտանգությունը և Թուրքիայի սուվերենությունը:

6. Փոքրամասնությունների, նրանց կրոնի և լեզվի պաշտպանությունը կապահովվի նույն կարգով, ինչ-որ նախատեսված է Սեն-ժերմենի, Նեյիի և Տրիանոնի պայմանագրերով:

7. Օսմանյան սուվերենության հարգումը:

8. Ռազմական և ժովային ուժերի շափր որոշելիս հաշվի առնել երկրի սահմանների տարածվածությունը, ինչպես և հարևան երկրների քաղաքական վիճակը, դրան համապատասխանորեն ապահովելու համար ներքին կարգ ու կանոնը և սահմանների անվտանգությունը:

9. Թուրքիայի ֆինանսական ու տնտեսական անկախության ճանաչում՝ կապիտուլյացիաների ռեժիմը լրիվ վերացնելու և երկրի համակողմանի զարգացումն ապահովելու միջոցով⁸⁸:

Թուրքական, իսկ ավելի ճիշտ Անկարայի պատվիրակության կողմից ներկայացված հաշտության ծրագիրը ըստ էության արտահայտում էր «Ազգային ուխտի» բոլոր հիմնական սկզբունքները, այսինքն այն շէր ճանաչում հայերի ու քրդերի ինքնորոշման իրավունքը, օրինականացնում էր Կարսի մարզի և Ալեքսանդրապոլի նահանգի զավթումը քեմալականների կողմից և ոչ մի լուրջ երաշխիքներ չէր ապահովում Թուրքիայի ազգային փոքրամասնություններին:

Փետրվարի 26-ի նիստում գաշնակից տերությունները մերժեցին Թուրքական առաջարկները և անցան կոնֆերանսի մյուս՝ ռեպարացիոն հարցի քննարկմանը: Միաժամանակ, Անտանտի գլխավոր տերությունները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան

ստեղծված ընդմիջումը օգտագործեցին Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամի բեյի հետ անջատ բանակցություններ վարելու համար:

Անգլիական դիվանագիտության հետապնդած նպատակն էր քեմալականներին աննշան զիջումներ անելով համաձայնության գալ նրանց հետ և օգտագործել իրենց հակասովետական ծրագրերում: Բեքիր Սամի բեյը ընդառաջ էր գնացել Լյուդ Ջորջին, և նրա հետ ունեցած գաղտնի պրուցների ժամանակ առաջարկել էր Թուրքիան ընդգրկել հակասովետական խմբավորման մեջ՝ նրան միացնելով Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին և այդպիսով ստեղծելով բուֆերային ֆեդերալ պետություն Արևմուտքի և Սովետական Ռուսաստանի միջև⁸⁹: Սակայն բանակցությունների գաղտնիքը անսպասելիորեն հայտնի դարձավ և հրապարակվեց մամուլում, և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը ստիպված էր Բեքիր Սամի բեյին ազատել արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնից⁹⁰:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիայի քաղաքականությանը, այն Լոնդոնի կոնֆերանսում երկու հիմնական նպատակ էր հետապնդում. 1. ամեն կերպ խանգարել սովետա-թուրքական քա-

⁸⁹ Մանրամասն տե՛ս Halide Edip. The Turkish Ordeal, London, 1928, էջ 255:

⁹⁰ Մեր կարծիքով, սխալվում են այն Թուրքագետները, որոնք Լյուդ Ջորջի հետ ունեցած Բեքիր Սամի բեյի գաղտնի պրուցները դիտում են սուկ որպես վերջինիս անձնական նախաձեռնության հետևանք: Իրականում, սակայն, գործը մի փոքր այլ բնույթ էր կրում: Բեքիր Սամի բեյի պատվիրակությունը Անկարա վերադարձավ Ինոնյու գյուղի մոտ 1921 թ. մարտի 31-ին քեմալական զորքերի տարած երկրորդ հաղթանակից հետո և ճեղքում՝ նրան դարձնելով առավել անհանդուրժող: Հայտնի է, որ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը Բեքիր Սամիին լիազորություններից զրկեց այդ հաղթանակից, և միաժամանակ այն բանից հետո, երբ հայտնի դարձավ, որ Անտանտի տերությունները չեն համաձայնվում բավարարել Թուրքիի հիմնական պահանջները: Ուշագրության արժանի է նաև այն փաստը, որ մի քանի ամիս հետո, 1921 թ. օգոստոսին, Բեքիր Սամի բեյը Քեմալի կողմից նորից ուղարկվեց Եվրոպա՝ Անտանտի պետությունների հետ համաձայնության գալու համար հող նախապատրաստելու նպատակով:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 90—91:

դաքական մերձեցմանը, 2. անջատ համաձայնության գալ քե-
մալականների հետ, նրանց օգտագործելով միաժամանակ
Անգլիայի դեմ: Վերջին խնդրում ֆրանսիական դիվանագի-
տությունը որոշակի հաջողության հասավ. 1921 թ. մարտի 9-ին
Բեքեր Սամի բեյը և Բրիանը ստորագրեցին ֆրանս-թուրքա-
կան քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական համաձայնա-
գիր հետևյալ պայմաններով.

1. Թշնամական գործողությունների դադարեցում և ռազ-
մագերիների փոխանակում.

2. Զինված բնակչության և հրոսակների ղինաթափում՝
ֆրանսիական և թուրքական հրամանատարության համա-
ձայնությամբ.

3. Ոստիկանական ուժերի ստեղծում (արդեն ստեղծված
ժանդարմերիայի օգտագործմամբ)՝ թուրքական հրամանա-
տարության ներքո, ընդգրկելով նաև թուրքական կառավարու-
թյան տրամադրության տակ դրված ֆրանսիական սպաներին.

4. Ֆրանսիական ու թուրքական հրամանատարության
համաձայնությամբ մեկ ամսվա ընթացքում (թշնամական
գործողությունները դադարեցնելուց հետո) ազատել պատե-
րազմող կողմերի գրաված այն տերիտորիան, որն ընկած էր
Սևրի պայմանագրով գծված սահմանից հյուսիս: Թուրքական
զորքերը հեռանում են առաջինը և 6 օր հետո գրավում են
ֆրանսիական զորքերի կողմից էվակուացված տերիտորիան.
Ժամանակավոր բնույթի միջոցներ կձեռնարկվեն կապ-
ված այն տերիտորիաների էվակուացման հետ, որոնք Սևրի
պայմանագրով տրվել էին Սիրիային և որոնք ներկա համա-
ձայնագրով, նրանց էթնիկական բնույթից ելնելով, վերստին
մտցվում են թուրքական պետության կազմի մեջ:

Երկարատև պատերազմական վիճակի և դրանից առաջա-
ցած խորը ցնցումների հետևանքով ֆրանսիական զորքերը
աստիճանաբար հեռանում են՝ ֆրանսիական ու թուրքական
իշխանությունների կողմից սահմանված պայմանների համա-
ձայն: Այդ նպատակով նրանք ստեղծում են հանձնաժողով
հետևյալ ընդհանուր հիմքերի վրա. իսկական խաղաղեցում,

Եփրատի և Ալեքսանդրետի ծոցի երկաթուղային հաղորդակ-
ցության ապահովում՝ ներառյալ Ամանոսի արհեստական կա-
ռույցների և Զարաբլուսի կամրջի վերականգնումը, հրոսակ-
ների կողմից ոտնձգությունների առկայության դեպքում պա-
հակախմբի պահպանում, Ուրֆայի միջադեպի⁹¹ մեղավոր ան-
ձանց պատժում.

5. Լիակատար քաղաքական ներում և Կիլիկիայի վարչա-
կան կազմի պահպանում իրենց պաշտոններում.

6. Պարտավորություն՝ պաշտպանել էթնիկական փոք-
րամասնությունները, նրանց երաշխավորել բացարձակ իրա-
վահավասարություն ամեն տեսակետից և արդարացի կերպով
հաշվի առնել բնակչության թվական հարաբերությունը խառը
ազգաբնակչություն ունեցող մարզերում ժամդարմերիայի ու
տեղական վարչության կազմավորման ժամանակ հավասա-
րակշռությունը պահպանելու համար:

7. Ֆրանս-թուրքական տնտեսական համագործակցու-
թյուն՝ առաջնության իրավունք տալով այն կոնցեսիաներին,
որոնք տրվելու են Կիլիկիայի ֆրանսիական զորքերի կողմից
պարպված շրջանների, ինչպես նաև Մամուրեթ-ու-Ազիզի,
Դիարբեքիի և Սըվասի վիլայեթների տնտեսական օգտա-
գործման նպատակով, այն շափով, սակայն, որքան որ այդ
բանը չէր իրագործվի անմիջականորեն օսմանյան կառավա-
րության կամ օսմանյան քաղաքացիների կողմից ազգային
կապիտալների օգնությամբ:

Կոնցեսիա ֆրանսիական խմբին Արզանա-Մադենի հան-
քերը շահագործելու համար:

Կոնցեսիաները, որոնք նախատեսվում են մենաշնորհ
կամ արտոնություն, շահագործվելու են օսմանյան օրենքի
համաձայն ստեղծված ընկերությունների կողմից:

Օսմանյան և ֆրանսիական կապիտալների առավելա-
գույնս հնարավոր միավորում (որոնք կարող են հասնել օս-
մանյան կապիտալի 50 տոկոսին):

⁹¹ Խոսքը ֆրանսիական կայսրի ոչնչացման մասին է: Այդ մասին
տե՛ս հաջորդ գլխում:

8. Թուրքական ու սիրիական մարզերի միջև մաքսային պատշաճ կարգի հաստատում:

9. Ֆրանսիական դպրոցական ու բժշկական հաստատությունների ու բարեգործական հիմնարկների պահպանում:

10. Ֆրանսիական կառավարությունը հատուկ վարչական ռեժիմ կհաստատի Ալեքսանդրետի նահանգի համար, որտեղ բնակչությունը խառը կազմ ունի. նա պարտավորվում է թուրքական ցեղին պատկանող բնակիչներին հատկացնել ամեն տեսակի արտոնություններ իրենց մշակույթը զարգացնելու և թուրքերեն խոսելու, որն այստեղ պաշտոնական բնույթ կկրի, այն շահով, ինչ շահով արաբներն և ֆրանսերենը.

11. Կիլիկյան դարպասների և սիրիական սահմանի միջև ընկած Բաղդադի երկաթուղու հատվածի հանձնումը ֆրանսիական խմբին.

12. Թուրքիայի ու Սիրիայի միջև սահմանը կսկսվի Ալեքսանդրետի ծոցում, Պարամից անմիջապես հարավ ընկած մասում ընտրված կետից, այնուհետև կընթանա հիմնականում ուղիղ գծով դեպի Մեյդան էկբեսը (երկաթուղային կայարանն ու վայրը մնում են Սիրիայի կազմում): Այնտեղից սահմանը կթեքվի դեպի հարավ-արևելք այն հաշվով, որ Մարսուվա վայրը թողնվի Սիրիային, իսկ Կարծաբա վայրը, ինչպես և Քիլիս քաղաքը՝ Թուրքիային: Այնուհետև սահմանագիծը կհասնի երկաթուղուն Չոբանբեյ կայարանի մոտ, կանցնի Բաղդադի երկաթուղագծով մինչև Նիսիբին և կհասնի երկաթգծի ուլորանին Ազեկիսից դեպի հյուսիս և կանցնի Եփրատ գետով մինչև Ջեզիրե իբն-Օմար:

Թուրքական մաքսատների գիծը կսահմանվի ճանապարհից դեպի հյուսիս, իսկ ֆրանսիական մաքսատներինը՝ ճանապարհից հարավ:

Համաձայնագրին կցված հավելվածում ասված է, որ մինչև պայմանավորվող կողմերի միջև ընդհանուր համաձայնագիր կնքելը ռազմական գործողությունները կդադարեցվեն Կիլիկիայի ճակատում և Թուրքիայի ու Սիրիայի սահմանների վրա՝ հենց որ համապատասխան հրամաններ տրվեն զորքե-

րին ֆրանսիական ու Անկարայի իշխանությունների կողմից, սակայն ոչ ոչ քան մեկ շաբաթվա ընթացքում:

Համաձայնագիրը կնքվում էր, առանց նրա տեղականությունը որոշելու. ռազմական գործողությունները կարող էին վերսկսվել թե՛ այս թե՛ այն կողմից՝ մեկ ամիս շուտ պաշտոնապես տեղեկացնելով համաձայնագրից հրաժարվելու մասին⁹²:

Ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը, ինչպես երևում է նրա բովանդակությունից, Սևրի պայմանագրի համեմատությամբ, նախատեսում էր տերիտորիալ զգալի փոփոխություններ հօգուտ Թուրքիայի, սակայն, միաժամանակ մի շարք տնտեսական արտոնություններ Ֆրանսիային, արտոնություններ, որոնք, անկասկած, խախտելու էին թուրքական սուլթանությունը: «Համաձայնագիրը ճանաչում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտի, մինչդեռ «Ազգային ուխտը» նման ոչ մի բան չէր հանդուրժում»⁹³, այդ պատճառով էլ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը հրաժարվեց վավերացնել Բեքիր Սամիթի ստորագրած փաստաթուղթը, և վերջինիս ստիպեց հրաժարական տալ:

Սակայն անկախ դրանից, Ֆրանսիան ինքը, ռեպարացիոն հարցում Անգլիայի աջակցությունն ստանալու համար, ստիպված եղավ վերջինիս հետ մեկտեղ մարտի 12-ին թուրքական ու հունական պատվիրակությանն առաջարկել նոր պայմաններ, որոնք նկատելիորեն տարբերվում էին հենց նոր ստորագրված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի հոդվածներից:

1. Նեղուցների ապառազմականացում.

2. Կ. Պոլսի էվակուացիա դաշնակիցների կողմից.

3. Թուրքերի մասնակցությունը Նեղուցների վերահսկողությանը, Թուրքիան, ինչպես գլխավոր տերությունները, կունենա երկու ներկայացուցիչ Նեղուցների հանձնաժողովում.

92 «Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях», ч. III, вып. 1, М., 1929, стр. 82—84; M. Paillarès, op. cit., pp. 348—352.

93 «La guerre de l'indépendance turque», p. 60.

4. Ֆինանսական հանձնաժողովում Թուրքիան կունենա տշ թե խորհրդակցական, այլ վճռական ձայն.

5. Թուրքական զինված ուժերը կարող են ունենալ 25.000 մարդ, որից 30.000 զինվորներ և 45.000 ժանդարմներ.

6. Իզմիրի ամբողջ շրջանը, բացի բուն քաղաքից, կազատվի հունական զորքերից: Իզմիրի նավահանգիստը ազատ կհայտարարվի բոլոր երկրների առևտրի համար: Սուլթանի սուլերենությունը ամբողջ վիլայեթի նկատմամբ կպահպանվի, սակայն այն կկարգավորվի ինքնավարության ռեժիմի համաձայն, Ազգերի Լիգայի կողմից նշանակված քրիստոնյա նահանգապետի կողմից: Հինգ տարի հետո ստեղծված վարչակարգը կարող է վերափոխության ենթարկվել, եթե կողմերից մեկը դիմի Ազգերի Լիգային.

7. Թրակիայի ստատուտը չի փոփոխվում. հույները մնում են այն տերիտորիայում, որը նրանց է անցել Սևրի պայմանագրի համաձայն.

8. Թուրքիայի արևելյան սահմաններում հայերին ապահովվում է «Ազգային օջախ», որի սահմանները կորոշի Ազգերի Լիգայի կողմից նշանակված հանձնաժողովը.

9. Քուրդստանը կօգտվի տեղական ինքնավարության ռեժիմից որոշակի երաշխիքներով քրդերին ու ասորա-քաղղեացիներին.

10. Թուրքիան կընդունվի Ազգերի Լիգա⁹⁴:

Դաշնակից տերությունների այս նոր առաջարկները Սևրի համեմատությամբ մի շարք զիջումներ էին պարունակում, ուստի և չէին կարող բավարարել հույներին, իսկ Թուրքերին այդ առաջարկները՝ հուտու չէին այն պատճառով, որ դրանք հակասում էին «Ազգային ուխտին», մինչդեռ Անկարայի պատվիրակությունը Լոնդոնի կոնֆերանսին մասնակցություն ունեցավ միայն «Ազգային ուխտի» սկզբունքների վրա հիմնված պայմանագիր ստորագրելու նպատակով⁹⁵: Մարտի 12-ին

երկու պատվիրակություններն էլ՝ հունական և թուրքական, մերժեցին վերը թվարկված պայմանները: Լոնդոնի կոնֆերանսը անփառունակ վախճան ունեցավ:

Լոնդոնի կոնֆերանսից հետո Թուրք-Ֆրանսիական հարաբերությունները «սառնություն» մի կարճատև շրջան ապրեցին. երբ Անկարայի Ազգային ժողովը 1921 թ. մայիսի 3-ին շեղյալ հայտարարեց ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը: Այնուհետև սկսվում է փոխադարձ այցելությունների և դիվանագիտական զոնդաժի մի շրջան, որն ի վերջո հանգեցրեց 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրին:

Ամփոփելով Թուրք-Ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունների զարգացումը 1919 թ. վերջից մինչև 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսը, կարելի է հետևյալ եզրակացություններն անել.

Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ պայմանավորված էր նրա տնտեսական, դրամական ու քաղաքական առանձնահատուկ շահերով, որոնք պահանջում էին Թուրքիայի պետական ինքնուրույնության և տերիտորիալ ամբողջականության պահպանում: Ուստի Ֆրանսիայի քաղաքականությունն ուղղված էր Թուրքիայի հետ անջատ համաձայնության գալուն՝ այդ շահերն ապահովելու համար:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը Թուրքիայի հետ մերձեցումը ձգտում էր օգտագործել նաև հակասովետական նպատակներով, որպեսզի քեմալականներին դուրս բերի Սովետական Ռուսաստանի դեմ և Թուրքական զենքի միջոցով խանգարի սովետական կարգերի հաստատմանը Անդրկովկասում:

Ֆրանսիական կառավարող շրջանների Թուրքասիրական քաղաքականությունը, սակայն, հանդիպում էր Ֆրանսիայի դաշնակցի, իսկ իրականում ախոյանի՝ Անգլիայի դիմադրությանը, որն ամենևին շահագրգռված չէր Օսմանյան կայսրության պահպանմամբ, այլ, ընդհակառակը, ձգտում էր բաժանբաժան անել այն՝ առավել հարուստ հողամասերը իր ազդեցությանը ենթարկելու համար:

Մերձավոր Արևելքում գերիշխելու համար ծավալված

⁹⁴ A. Mandelstam, op. cit., p. 184—185.

⁹⁵ Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления, стр. 227.

պայքարում Ֆրանսիան հաճախ ստիպված էր լինում իր դիրքերը դիջել Անգլիային: Դրա պատճառը Ֆրանսիայի կախվածությունն էր Անգլիայից եվրոպական գործերում և վերջինիս ռազմական բացահայտ գերակշռությունը՝ Մերձավոր Արևելքի շրջանում:

Ստիպված լինելով իր քաղաքականությունը համաձայնեցնել, իսկ հաճախ ենթարկել Անգլիայի քաղաքականությանը, Ֆրանսիան Սան-Ռեմոյում և ապա Սևրում հանդես է գալիս նրա հետ համատեղ, դրանով իսկ կրելով դիվանագիտական խոշոր պարտություն իր մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ:

Ֆրանսիական դիվանագիտության տատանումները շատ թանկ նստեցին Կիլիկիայի ազգաբնակչությանը և, հատկապես, Մեծ եղեռնը վերապրած հայերին, որոնք, Ֆրանսիայի հովանավորությանը ապավինելով, վերադարձել էին Կիլիկիա՝ իրենց հայրենի օջախները:

Օգտագործելով Ֆրանսիայի ~~անկախ~~ դիրքը, անգլոֆրանսիական սուր հակասությունները, Անկարայի ղեկավար շրջանները, հաստատուն և վճռական քաղաքականություն կիրառելով ձեռք բերեցին ռազմական ու դիվանագիտական հաջողություններ, որոնք հող նախապատրաստեցին 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագրի ստորագրման համար:

Գ Լ ՈՒ Ե Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԻՐԱԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 1919—1921 ԹԹ.

Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափերին, զբաղեցնելով մի տարածություն, որի բնական սահմաններն են՝ հյուսիսից և արևմուտքից Տավրոսի լեռները, հարավից՝ Միջերկրական ծովը, իսկ արևելքից՝ Ամանոսի լեռնաշղթան: Կիլիկիան սովորաբար բաժանում են երկու մասի՝ Լեոնային Կիլիկիա, որն ընդգրկում է հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջանները և Դաշտային Կիլիկիա, որի մեջ մտնում են հարավային շրջանները: Որպես երկրամաս Կիլիկիան հիշատակվում է մեր թվականից շատ առաջ: Հազարամյակների ընթացքում նրա տերիտորիայով անցել են եգիպտական, ասորական, պարսիկ, մակեդոնացի, հռոմեացի, մոնղոլ, սելջուկ և արաբ նվաճողները: Մ. թ. XI դարի ընթացքում, երբ Կիլիկիան գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ, պատմական Հայաստանից հարյուր հազարավոր հայեր տեղափոխվում են Կիլիկիա և բյուզանդացիների դեմ մաքառելով 1080 թվականին հաստատում այնտեղ իրենց տիրապետությունը իշխան Ռուբենի գլխավորությամբ: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը իր գոյությունը պահպանեց շուրջ 300 տարի՝ 1080-ից մինչև 1375 թվականը¹: 1487 թվականին Կիլիկիան նվաճվեց օսմանյան թուրքերի կողմից, որոնց տի-

¹ Մանրամասն տե՛ս պրոֆ. Գ. Միխայելյանի «История Киликийского армянского государства» մեծարժեք աշխատությունը:

բապետութիւնը, սակայն, կայուն ու տևական չէր: 1640—1865 թթ. ամբողջ Կիլիկիայում իշխանութիւնը գտնվում էր ավազարական ծագում ունեցող գողան-օղլուների ձեռքում, որոնց կախումը սուլթանական կառավարութիւնից սոսկ անվանական էր²: Միայն 1865 թ. վերջինիս հաջողվում է բնաջնջել կամ Կիլիկիայից վտարել Գողան-օղլու ցեղապետներին:

Օսմանյան կայսրութիւն 1864 թ. վարչական բաժանման համաձայն Կիլիկիան կազմում էր Ադանայի կուսակալութիւնը՝ Ադանա, Մերսին, Ջեբել-Բերեքեթ, Գոպան (Միս) և Իշիլ (Սելեվքե) հինգ գավառներով: Կիլիկիայի անբաժան մասը կազմող Մարաշի սանջաքը 1880 թվականից մտնում էր Հալեպի նահանգի մեջ³:

Կիլիկիայի ազգաբնակչութիւնը, Օսմանյան կայսրութիւն մյուս երկրամասերի համեմատությամբ, առավել բազմազգ ու խալտարղետ էր: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Կիլիկիայում բնակվում էին հայեր, հույներ, թուրքեր, ասորիներ, քրդեր, թուրքմեններ⁴, արաբներ, պարսիկներ, չերքեզներ, քրիստոնյա սիրիացիներ, թաթարներ, շեշեններ, կրզըլբաշներ, անսարիներ, գնչուներ, մարոնիտներ և այլն: Թվարկված ժողովուրդներն ու ցեղերը, ինչ խոսք, ներկայացված էին իրարից խիստ տարբեր թվական կազմով: Հայերն, օրինակ, 1880-ական թվականներից սկսած, միշտ էլ հարաբերական մեծամասնութիւն են կազմել Կիլիկիայում: 1894—96 թթ. սուլթանական կառավարութիւն, իսկ 1909 թ. ապրիլին երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված ջարդերից հետո էլ հայերի թիվը Կիլիկիայում ավելի էր, քան թուրքերինը, արաբներինը կամ քրդերինը, առանձին վերցրած: Նա-

խապատերազմյան տարիներին հայոց թվի վերաբերյալ տարբեր հեղինակների կողմից բերված տվյալներից առավել համոզիչ և իրականութեանը մոտ է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. պատրաստած վիճակագրութիւնը, որի համաձայն հայ ազգաբնակչութիւնը Ադանայի վիլայեթում, Մարաշի սանջաքում, ինչպես նաև Այնթապի կազմում կազմում էր 407 հազար⁵: Եթե այս թվից հանենք Այնթապում բնակվող հայերի թիվը՝ 30 հազար⁶, ապա կստացվի, որ հայերի ընդհանուր թիվը Կիլիկիայում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին անցնում էր 350 հազարից: Կ. Բասմաջյանի տվյալներով, 1914 թ. հայերի թիվը Կիլիկիայում հասնում էր 380 հազարի: այսինքն ամբողջ ազգաբնակչութեան (875.604 մարդ) 43,4 տոկոսը⁷:

Մեծ եղեռնի տարիներին Արևմտյան Հայաստանից, ինչպես նաև Անատոլիայի տարբեր վայրերից քշված հայութեան հետ մեկտեղ տարագրութեան ու ջարդերի միջով անցան նաև Կիլիկիահայերը՝ Միլիայի ու Միջագետքի անապատներում թողնելով տասնյակ հազարավոր անմեղ զոհերի ոսկորները: Իրենց ազգայնամոլ ու ցեղասպան քաղաքականութեամբ երիտթուրքական կառավարողներին հաջողվեց կիսով չափ նվազեցնել Կիլիկիայի հայութեան թիվը, սակայն այդ շրջանում նրանք չհասան իրենց նպատակին՝ Կիլիկիան մաքրել հայ ազգաբնակչութիւնից և ստեղծել թուրքական կայուն մեծամասնութիւն: Պատերազմից հետո էլ հայերն իրենց թվով գերազանցում էին թուրքերին:

Պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո իթթիհատական վայրագութիւններից զերծ մնացած տասնյակ հազարավոր Կիլիկիահայեր վերադարձան իրենց հայրենի օջախները: 1919 թ. վերջին Կիլիկիայում, Ֆրանսիական վարչական վերահսկողութեան ղեկավար գնդապետ Բրեմոնի տվյալներով.

⁵ Sh' u Marcel Léart, նշվ. աշխ., էջ 62:

⁶ Kevork A. Sarafian, A brief history of Aintab. San-Francisco, California, 1957, p. 11.

⁷ K. J. Basmadjian, La Cilicie. Son passé et son avenir. Paris, 1919, p. 6.

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 507—524:

³ Գր. Հ. Գալուստյան, նշվ. աշխ., էջ 4:

⁴ Հիմնականում վաչկատուն ցեղեր, որոնցից մի քանիսը, օրինակ, Պոպան և Հայուկ ցեղերը, հայկական ծագում ունեին: Տե՛ս Վ. Մ. Քիրֆեան, Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919, էջ 32:

հայերի թիվը կազմում էր 120 հազար⁸: Փարիզի Հայ Ազգային պատվիրակության տվյալներով, այդ նույն ժամանակ Կիլիկիայում կային 130 հազար հայեր⁹:

Ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ դյու Վեռն. հիմնվելով Սիրիայում ու Կիլիկիայում ֆրանսիական Գերագույն կոմիսարիատի 1920 թ. տվյալների վրա, տալիս է Կիլիկիայի ազգաբնակչության հետևյալ պատկերը¹⁰.

հայեր	120.000
արաբ-անսարիներ	100.000
քրդեր և կըզլբաշներ	30.000
հույներ	28.000
թուրքեր	20.000
չերքեզներ	15.000
ասորիներ և քաղղեացիներ	5.000

Ինչպես տեսնում ենք, թուրքերը բնակչության տասը տոկոսին էլ չէին հասնում: Սակայն այս թվերը, ինչպես և վերը բերված Բրեմոնի տվյալները, վերաբերում էին միայն Ադանայի վիլայեթին, որը ֆրանսիական հեղինակները, հետևելով Օսմանյան կառավարության կողմից անցկացված արհեստական վարչական բաժանմանը, նույնացնում են Կիլիկիայի հետ: Մինչդեռ, ինչպես նշվեց, Մարաշի սանջաքը ևս կազմում է Կիլիկիայի անբաժան մասը: Մարաշի սանջաքի բնակչության ընդհանուր թիվը գրականության մեջ բերվում է ըստ կրոնական պատկանելության, ավելի ճիշտ ըստ երկու դավանանքի՝ մահմեդականներ և քրիստոնյաներ: Սովետական, ֆրանսիական, թուրք կամ սփյուռքահայ հեղինակներից և ոչ մեկի մոտ չենք հանդիպում ամփոփ տեղեկությունների Մարաշի սանջաքի ազգաբնակչության կազմի վերաբերյալ, ըստ

ազգային պատկանելության: Թուրք հեղինակները, հասկանալի պատճառներով, շրջանցում են Կիլիկիայի ազգաբնակչության թվի հարցը, կամ, հետևելով բնակչությունը բացառապես կրոնական սկզբունքով բաժանելու օսմանյան հին քաղաքականությանը, հարցը քննում են մահմեդականներ-քրիստոնյաներ կամ նույնիսկ մահմեդականներ-հայեր սկզբունքով: Սակայն անհասկանալի է, երբ սովետական որոշ թուրքագետներ (Ֆիլիպենկո, էֆենդիևա, Ժելտյակով) նույնպես շրջանցում են հարցը, խուսափում այն ըստ էության քննելուց: Վերջին հեղինակն, օրինակ, օգտագործելով հանդերձ Պոլ դյու Վեռնի վերը բերված թվերը, չի մեջբերում դրանք, այլ նշում է միայն այն փաստը, որ «1920 թ. Կիլիկիան (ի նկատի ունի միայն Ադանայի վիլայեթը—Ռ. Ս.) ուներ 315 հազար բնակիչ. ըստ որում քրիստոնյաները կազմում էին 150 հազար, իսկ մահմեդականները՝ 165 հազար»¹¹, կարծես հիշեցնելու համար, որ մահմեդականները թվական գերակշռություն ունեին քրիստոնյաների նկատմամբ:

Ինչ վերաբերում է Մարաշի սանջաքի հայ ազգաբնակչության թվին, ապա այն հասնում էր մոտ 30 հազարի: Այսպիսով, 1920 թ. սկզբին, Մարաշի ջարդի նախօրյակին, հայերի թիվն էր՝ Ադանայի վիլայեթում՝ 120 հազար, Մարաշի սանջաքում՝ մոտ 30 հազար, ընդամենը ամբողջ Կիլիկիայում՝ 150 հազար¹²:

Ինչ վերաբերում է թուրքերի թվին Մարաշի սանջաքում, ապա, ինչպես ասվեց, այդ մասին գրականության մեջ տեղեկություններ չեն բերվում: Պիեռ Ռոզանի տվյալները՝ 136 հազար մահմեդականներ (30 հազար Մարաշում, 106 հազար սանջաքի մնացած մասերում)¹³, թուրքերի թվում հաշվում են նաև քրդերին, արաբ-անսարիներին, չերքեզներին և այլն: Այսպիսով, Մարաշի սանջաքում թուրքերի թիվը առավելա-

⁸ E. Brémond, op. cit., p. 12.

⁹ The Pre-War population of Cilicia, London, 1920, p. 4.

¹⁰ Paul du Vèou, op. cit., p. 47.

¹¹ Տե՛ս «Ученые записки ЛГУ», серия вост. наук, вып. 14, էջ 33:

¹² Մ. Դավիթ-բեկի տվյալներով հայերի թիվը անցնում էր 160 հազարից: Տե՛ս «La question de Cilicie...», էջ 110.

¹³ Pierre Redan, op. cit., p. 16.

գույնը կարող էր լինել 80 հազար, իսկ Ադանայի վիլայեթում բնակվողների հետ միասին՝ 100 հազար:

Այսպիսով, ի մի բերելով բոլոր տվյալները, կարելի է եզրակացնել, որ 1920 թ. սկզբին Կիլիկիայի ազգաբնակչության թիվը հասնում էր մոտ 500 հազարի,¹⁴ որից.

հայեր	150—160,000
արաբ-անսարիներ	120,000
թուրքեր	100,000

մնացած 120 հազարը՝ քրդեր, թուրքմեններ, հույներ, ասորիներ, քրիստոնյա սիրիացիներ և այլն:

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի ազգաբնակչության կազմին՝ կրոնական պատկանելության տեսակետից, ապա մահմեդականների թիվը հասնում էր մոտ 260 հազարի (50 տոկոսից ավելի), իսկ քրիստոնյաներինը՝ 220 հազարի (40—42 տոկոս), մինչդեռ նույնիսկ սուլթանական պաշտոնական վիճակագրության տվյալներով I համաշխարհային պատերազմից առաջ, նախքան հայերի տեղահանությունն ու զանգվածային ջարդերը, քրիստոնյաները գերակշռություն ունեին մահմեդականների նկատմամբ: Այսպես, օսմանյան կառավարության հսկողությամբ հրատարակվող «Արևելյան տարեգրքի» (Annuaire oriental) 1912 թ. տվյալների համաձայն Ադանայի վիլայեթում հաշվվում էին քրիստոնյաներ՝ 215 հազար, մահմեդականներ՝ 185 հազար¹⁵:

Ահա այդպիսին էր Կիլիկիան իր ազգաբնակչության կազմով 1919 թվականին, երբ նա գրավվեց անգլիական, ապա ֆրանսիական զորքերի կողմից:

Ինչպես վերը նշվեց, Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով Կիլիկիան մտնում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ, սա-

կայն Մուղրոսի ղինադադարի ստորագրման պահին վերջինս՝ Մերձավոր Արևելքում բավարար չափով զորքեր չունեի Կիլիկիայի ռազմական գրավումն իրականացնելու համար: Բեյրութում տեղաբաշխված ֆրանսիական բրիգադը, ինչպես խոստովանում է գնդապետ Բրեմոնը, «շատ թույլ էր և նրան Ֆրանսիայից որևէ համալրում չէր սպասում»¹⁷, թեև անգլիական 21-րդ կորպուսի հրամանատարը 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին ֆրանսիական զենքերալ Համբլենին իրավունք էր վերապահել «գրավել Կիլիկիան, եթե զորքերի թիվը և վիճակը նրան թույլ են տալիս այդ բանն անելու»¹⁸: Այդ էր պատճառը, որ առաջինը Կիլիկիա մտնելու առաջադրանքը հանձնարարվեց երեք հայկական գումարտակից բաղկացած Արևելյան լեգեոնին, որն ափ էր իջել Ալեքսանդրետում 1918 թ. նոյեմբերի 28-ին¹⁹:

Արևելյան լեգեոնը, որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոնի²⁰, կազմավորվել էր 1916 թ. նոյեմբերի 26-ին, որպես օսմանյան հպատակներից կամավոր սկզբունքներով հավաքագրված օժանդակ զորք²¹: Հայ կամավորներից լեգեոն ստեղծելու գաղափարը տվել էր Հայ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուպար փաշան, 1916 թ. հոկտեմբերին Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանատանը հանդիպում ունենալով արգեն հիշատակված Ժորժ Պիկոյի հետ, նա վերջինիս Մարկ Սայքսի ներկայությամբ առաջարկել էր հայ կամավորներ ընդգրկել որևէ առանձին միավորման մեջ, բացառապես հայկական հողամասերը թուրքական տիրա-

¹⁷ E. Brémond, op. cit., p. 10.

¹⁸ Pierre Redan, op. cit., p. 74.

¹⁹ H. Torossian, Histoire de l'Arménie et du peuple arménien. Paris, 1957, p. 153.

²⁰ Մանրամասն տե՛ս Տիգրան 3. Պոյանեան, Հայկական լեգեոնը, Ութըրթաուն, Մէս., 1965, էջ 174—177:

²¹ Commandant Benoist d'Azy, L'Origine de la Légion d'Orient. Extrait de la Revue Diplomatique, Janvier-mars 1939, p. 11.

¹⁴ Տե՛ս նաև E. Jung, La révolte arabe, II, Paris, 1925, էջ 152.

¹⁵ Տե՛ս նաև «Вестник НКВД», 1921, № 3—4, стр. 47.

¹⁶ Տե՛ս Pierre Redan, նշվ. աշխ., էջ 15: E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 4: „La question de Cilicie...“, էջ 109: Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 47:

պետութիւնից ազատագրելու նպատակով²²: Պիկոն գտնում է այդ առաջարկը միանգամայն հասկանալի ու բնական, և կողմերը համաձայնութեան են գալիս հետևելու:

1. Կամավորները չեն մասնակցի պատերազմին ոչ Ֆրանսիայում, ոչ էլ Եվրոպայի որևէ այլ ճակատում, այլ կօգտագործվեն բացառապես Ասիական Թուրքիայում ափ հանվելու նպատակով: Նրանք կկռվեն իրենց դարավոր թշնամու դեմ՝ հայրենի հողերը ազատագրելու համար:

2. Ֆրանսիան պարտավորվում է, դաշնակիցների հաղթանակից հետո, ինքնավարութիւն տալ Կիլիկիային, որը կզբվի նրա հովանավորութեան տակ:

3. Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրութեան միջոցով Պողոս Նուպար փաշան Եգիպտոս՝ իր որդուն ուղարկելու է հետևյալ ծածկագիր հեռագիրը:

«Առաքել բեյ Նուպարին. Կահիրե, 27 հոկտեմբերի 1916 թ.

Հաստատում եմ կամավորների հարցի վերաբերյալ հոկտեմբերի 6-ին ուղարկած նամակս, որից հետո ստացել եմ պաշտոնական երաշխավորութիւն այն մասին, որ դաշնակիցների հաղթանակից հետո մեր ազգային բաղձանքները բավարարութիւն կստանան: Հանձնարարում եմ քեզ միջոցներ ձեռնարկել՝ հնարավորին շափ մեծ թվով կամավորներ քաջալերելու և հավաքագրելու դյուրացնելու համար, ղեկավարվե-

²² Սփյուռքահայ հեղինակներից Արամ Թյուրապյանը վիճարկում է գրականութեան մեջ գերիշխող այս կարծիքը, գտնելով, որ լեգեոնի ստեղծման դադարը բխում էր ոչ թե Փարիզի Հայ Ազգային պատվիրակութիւնից, այլ Նիդիպոսի հայ ազգային շրջանակներից: «Եգիպտոսի ազգային գործիչները,—գրում է նա,—երբ կեսն թե Ֆրանսա Կիլիկիան գրավելու նպատակ ունի, կզիմեն տեղվույն ֆրանսական հյուպատոսին և հայ կամավորական խումբերը կազմելու առաջարկը մեջտեղ կդնեն իրր ֆրանսական զինվորական ուժերու օժանդակ: Բնականաբար հյուպատոսը անմիջապես կհաղորդե այս կարևոր առաջարկը Փարիզ արտաքին գործոց նախարարութեան: Պողոս Փաշա Նուպար կկանչվի արտաքին գործոց նախարարութիւնը և միայն այն ժամանակ տեղյակ կըլլա այսպիսի առաջարկի մը գոյութեան...»: Արամ Թյուրապեան, Հայ ժողովուրդի դատաստանին առջև, Մարտի, 1925, էջ 8:

լով իմ վերոհիշյալ նամակում մատնանշված զգուշավորութեամբ և ուրիշ զգուշ քայլերով, որոնք անհրաժեշտ կհամարվեն: Վերադառնում եմ Փարիզ:

Նուպար»²³:

Այնուհետև, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրութեան և Հայ Ազգային պատվիրակութեան միջև գոյացած որոշման համաձայն, ֆրանսիական շորս սպաններից բաղկացած մի առաքելութիւն է ուղարկվում Եգիպտոս գնդապետ Ռոմիոյի գլխավորութեամբ: Վերջինս 1916 թ. նոյեմբերին ժամանելով Կահիրե, հանդիպումներ ու դրույցներ է ունենում հայ ազգայնական տարբեր կազմակերպութիւնների ու առանձին գործիչների հետ՝ լեգեոնի հավաքագրման ու կազմակերպական ձևավորման հարցերի շուրջ: Ի վերջո, Ռոմիոյի և Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան միջև համաձայնութիւն է կայացվում այն մասին, որ

1. Արևելյան լեգեոնը նպատակ է ունենալու աջակցել հայերին, ազատագրելու Կիլիկիան և այդպիսով նոր հնարավորութիւն ստեղծելու ազգային ձգտումների իրականացման համար:

2. Հայ լեգեոնականները կովելու են միայն թուրքերի դեմ և միմիայն Կիլիկիայում:

3. Հայկական լեգեոնը կկազմի ապագա հայկական բանակի կորիզը Կիլիկիայում²⁴:

Այս համաձայնութեան հիման վրա ֆրանսիական կառավարութեան 1916 թ. նոյեմբերի 26-ի հրահանգով ստեղծվում է Արևելյան լեգեոնը²⁵:

Պետք է ասել, որ հայ կամավորների հավաքագրումը, լեգեոն ստեղծելու նպատակով, մեծ խանդավառութիւն առաջ բերեց Եգիպտոսում, Եվրոպայի ու Ամերիկայի հայաշատ գա-

²³ Michel Paillarès, op. cit., p. 322; Paul du Véou, op. cit., p. 59—60.

²⁴ V. V., Pour mieux connaître les Arméniens du Liban et de la Syrie, Beyrouth, 1931, p. 23; Michel Paillarès, op. cit., p. 323.

²⁵ Sté' Commandant Benoist-d'Azy, նշվ. աշխ., էջ 11—12:

զուժներում: Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականները պատերազմին նախորդող տարիներին իրենց հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը թողած հազարավոր հայ վտարանդիներ, հայրենի հողը օսմանյան դարավոր լծից ազատագրելու բուռն ձգտումով տարված եկան լրացնելու լեգեոնական շարքերը: Հատկանշական է, որ Արևելյան լեգեոնի կորիզը կազմեցին Պորտ-Սաիդում ժամանակավոր ապաստան գտած քաջարի մուսալեռցիները (այդ թվում նաև Մուսա լեռան հերոսական ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ Եսայի Յաղուբյանը), որոնցից մոտ 600 հոգի շտապեցին զինվորագրվել լեգեոնին՝ ստեղծելով մի առանձին վաշտ: Սրանց հետևեցին մոտ 300 եգիպտահայեր, թուրքական բանակում ծառայած 236 հայ զորիներ²⁶: Երկրորդ վաշտը կազմեցին ամերիկահայ կամավորական խմբերը²⁷: Վեց-յոթ ամիս հետո հայ լեգեոնականների թիվը հասավ արդեն հազարի²⁸, իսկ դրանից էլ մեկ տարի հետո՝ 1918 թ. կեսերին Արևելյան լեգեոնն իր շարքերում հաշվում էր 5500 զինվոր, որից միայն 400 հոգի սիրիացիներ էին, մնացած 5100-ը՝ հայեր²⁹: Արևելյան լեգեոնի ղեկավարներից մեկի՝ Ֆրանսիական սպա Բընուա դ'Ազիի տրվյալներով, լեգեոնի զինվորների ընդհանուր թիվն էր 5.662 մարդ³⁰: Իր կազմավորման օրից մինչև 1918 թ. մայիսը Արևելյան լեգեոնը տեղաբաշխված էր Կիպրոս կղզում, որը լեգեոնականների մարզադաշտն էր դարձել: 1918 թ. մայիսին լեգեոնը փոխադրվում է Իսմաիլիա, ուր մնում է մինչև հուլիսի 12-ը, այնուհետև մեկնում Մեջդել, որտեղ նրան միանում են

²⁶ *Aram Turabian*, L'éternelle victime de la diplomatie européenne. Paris, 1928, p. 88.

²⁷ Օ. Թ. Մալխազուհի, Ամերիկահայ կամավորները և իրենց հաղթանակը. «Արագած», թիվ 12, 12 ապրիլ 1919, էջ 172:

²⁸ Տիգրան Պոյանեան, նշվ. աշխ., էջ 26: *Michel Paillarès*, op. cit., p. 323.

²⁹ Սարգիս Պողոսեան, Թրքահայ սպայի մը օրագիրը, Բ. հատոր, Փարիզ, 1947, էջ 133:

³⁰ *Commandant Benoist d'Azy*, op. cit., p. 10—11.

մոտ 250 սիրիացի կամավորներ՝ Պաղեստինի ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատար Ալենբեի կողմից նախապատրաստվող հարձակմանը մասնակցելու համար³¹:

Համաշխարհային պատերազմը մոտենում էր իր վախճանին, երբ հայ լեգեոնականները, շուրջ երկամյա սպասումներից հետո, Պաղեստինում կռվի մեջ մտան թուրքական բանակի դեմ³²: 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած Արարայի (Պաղեստին) հայտնի ճակատամարտում հայ զինվորները փառքով պսակեցին իրենց՝ հերոսական դիմադրությունը մեծապես նպաստելով թշնամու դեմ տարած հաղթանակին: Երկու տասնյակից ավելի հայ լեգեոնականներ հերոսի մահով ընկան Արարայի բարձունքում:

«Հայկական լեգեոնը ապացուցեց, — հեռագրում էր Փարիզ Ֆրանսիացի կապիտան Կուլոնդրը, — որ նա ընդունակ է արիաբար կանգնել ամենամահացու կրակի տակ անգամ»³³:

Հայ լեգեոնականների դերը Արարայի ճակատամարտում ձեռք բերած հաղթանակի գործում ըստ արժանվույն գնահատեց նաև մարշալ Ալենբեին, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Հայ Ազգային պատվիրակությանը ուղարկած հեռագրում նշելով հետևյալը.

«Հպարտ եմ հրամանատարությունս տակ հայկական զորամաս ունենալուս համար: Նրանք կովեցին փայլուն կերպով և մեծ բաժին ունեցան հաղթանակում»³⁴:

Արարայի ճակատամարտից հետո Արևելյան լեգեոնը Ալենբեի բանակի կազմում առաջանալով ղեպի հյուսիս, հոկտեմբերի 20-ին մտնում է Բեյրութ, ուր նրան միանում է Կիպրոսից ժամանած պահեստի 4-րդ վաշտը: Լեգեոնին են զինվորագրվում նաև Սիրիա տարագրված հայերը, կազմելով

31 Տե՛ս Տիգրան Պոյանեան, նշվ. աշխ., էջ 103—107:

32 Սխալվում է ն. էֆենդիեան գրելով, թե «Հայկական լեգեոնը ռոգտագործվեց պատերազմի ժամանակ»: Տես **Н. З. Эфендиева**, նշվ. աշխ., էջ 79:

33 *Commandant Benoist d'Azy*, op. cit., p. 17.

34 Տե՛ս *The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia*, New York, 1926, էջ 141—142:

առանձին 3-րդ վաշտը³⁵: Նոր կամավորների հոսքը լե-
գեոն ընդհատվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Թուր-
քիայի հետ կնքված զինադադարով: Նոյեմբերի վերջին հայ
լեգեոնականների մի մասը Բեյրութից ֆրանսիական նավերով
փոխադրվում է Ալեքսանդրետ, իսկ մյուս մասը անգլիական
նավերով ղեկտեմբերի կեսերին մեկնում է Մերսին: 1918 թ.
դեկտեմբերի 17—19-ին Հայկական լեգեոնի զինվորները ոտք
դրեցին իրենց բաղձալի Կիլիկիան³⁶:

Ինչպիսի՞ն էր իրադրությունը Կիլիկիայում:

Հիմնվելով Մուղրոսի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի վրա,
որի համաձայն թուրքական զորքերը պետք է դուրս բերվեին
Կիլիկիայից, անգլիական գլխավոր շտաբը սահմանել էր Կիլի-
կիայի էվակուացման հետևյալ ժամկետները.

Դեկտեմբերի 13-ին թուրքական զորքերը պետք է պար-
պեին Ջեյհունից արևելք ընկած տարածությունը. դեկտեմբերի
17-ին՝ Սեյհունից արևելք և Ադանա—Տարսոն գծից հյուսիս
ընկած տարածությունը. դեկտեմբերի 21-ին՝ մինչև Բոզանթի
ընկած տարածությունը³⁷:

Թուրքական 2-րդ և 7-րդ բանակների մնացորդները նա-
հանջում էին Ադանայի ուղղությամբ՝ իրենց հետ տանելով ամ-
բողջ գեներն ու ռազմամթերքը, որը Ադանայում նրանք վաճա-
ռում էին մահմեդական ազգաբնակչությանը: Այդպիսով, մոտ
25 հազար հրացան անցնում է Ադանայի և շրջակա գյուղերի
մահմեդականների ձեռքը³⁸: Թուրքական զորքերի նահանջը
վերահսկում էր Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական զորքերի
հրամանատար գեներալ Համըլենը՝ երեք գումարտակ հայ լե-
գեոնականների գլուխն անցած: Հայկական լեգեոնի առաջին
գումարտակը, որը, ինչպես ասվեց, ափ էր իջել Ալեքսանդրե-

տում, գրավում է Իսլահիեն (1 վաշտ), Թոփրակ Կալեն (1
վաշտ) և Դորթ-Յուլը (գումարտակի մնացած մասը): Մյուս
երկու գումարտակները, որոնք Բեյրութից ժամանել էին
Մերսին, տեղաբաշխվում են Ադանայում (2-րդ գումար-
տակը, զնդապետ Ռոմիոյի հրամանատարությամբ), Մեր-
սինում (1 վաշտ), Բոզանթիում (1 վաշտ) և Տարսոնում
(3-րդ գումարտակի մնացած մասը)³⁹: Հայկական այս ուժերը,
հասկանալի է, խիստ անբավարար էին Կիլիկիայի ռազմական
գրավումն իրականացնելու համար, և ֆրանսիական հրամա-
նատարությունը ստիպված է լինում համաձայնվել, որ սնդ-
լիական զորքեր ուղարկվեն Կիլիկիա: Դաշնակից զորքերի
ընդհանուր հրամանատար Ալենբրին ցամաքային 19-րդ բրի-
գադը (հնդկական) գեներալ Լեսլիի հրամանատարությամբ
ուղարկում է Կիլիկիա: 1919 թ. փետրվարի 15-ին Լեսլին ժա-
մանում է Ադանա: Նրա գլխավորած զորամասի կազմում կա-
լին 3 հնդկական գունդ, 1 անգլիական գունդ և հնդկական 6-րդ
հեծյալ գունդը զնդացրային մի ջոկատով: Բացի դրանից, մոտ
6 հազար հնդիկներ, զինված և աշխատանքային գումարտակ-
ներում համախմբված, գրավում են Տավրոսի և Ամանոսի թու-
նելները⁴⁰: Այսպիսով, զինվորական ամբողջ իշխանու-
թյունը Կիլիկիայում կենտրոնացվում է անգլիական հրամանատարու-
թյան ձեռքում, որը շարունակվում է մինչև 1919 թ. նոյեմբերը՝
անգլիական զորքերի փոխարինումը ֆրանսիականով:

Ինչ վերաբերում է վարչական իշխանությանը, ապա այն
Մուղրոսի զինադադարից հետո մինչև 1919 թ. փետրվարի 7-ը
շարունակում էր մնալ թուրք պաշտոնյաների ձեռքում: Սրանք
իրենց տրամադրության տակ ունեին 3 հազար հոգուց բաղ-
կացած ժանդարմական մի գունդ, կովկասյան ճակատի թուր-
քական դիվիզիաներից մեկի նախկին հրամանատար զնդա-
պետ Հաշիմ բեյի գլխավորությամբ: Հիշյալ գունդն ամբողջո-
վին հավաքագրված էր պատերազմին մասնակցած թուրք զին-

³⁵ Սարգիս Պողոսեան, Թրքահայ սպայի մը օրագիրը, Բ հատոր, էջ 134:

³⁶ Թուրսու Լուսինեան (Կամաուր) Հայկական լեգեոնին Կիլիկիա մուտքը-
Տե՛ս Սուրէն Պարթևեան, Արարա: Հայկական լեգեոնը: Բ տպագրութիւն,
Իզմիր. 1919, էջ 108—109:

³⁷ E. Brémond, op. cit., p. 6.

³⁸ R. de Gontaut-Byron, op. cit., p. 215; Paul du Véou, op. cit.,
p. 64.

³⁹ E. Brémond, op. cit., p. 6—7; Pierre Redan, op. cit., p. 74—75.

⁴⁰ E. Brémond, op. cit., p. 10.

վորներից, որոնց նահանջող օսմանյան բանակները ժանդարմերիս ստեղծելու պատրվակով թողել էին Կիլիկիայում⁴¹:

1919 թ. հունվարի վերջերից, ֆրանսիական և բրիտանական կառավարությունների միջև գոյացած համաձայնություններ, Կիլիկիայի վարչական վերահսկողությունը հանձնվում է ֆրանսիական սպաներին, որոնք, սակայն, ենթարկվում էին անգլիական զորավար Ալենբերին: Հունվարի 23-ին գնդապետ Բրեմոնը ֆրանսիական վից սպաների ուղեկցությամբ ժամանում է Հայֆա՝ Ալենբերի նստավայրը և վերջինիս կողմից նշանակվում «Հյուսիսային գոտու» (Ադանայի վիլայեթը, բացի Սելեֆքեի կազայից) վարչական վերահսկողության ղեկավար: Հիշյալ գոտուց արևելք ընկած շրջանները՝ Մարաշը, Այնթապը, Ուրֆան, ինչպես և Հայեպը, կազմում էին առանձին մի շրջան և դրվում անգլիական «Հեծյալ անապատային կորպուսի» («Desert Mounted Corps») վարչական վերահսկողության տակ⁴²:

1919 թ. փետրվարի 1-ին գնդապետ Բրեմոնը գալիս է Ադանա և անցնում իր պարտականություններին:

Այդ նույն ժամանակ Սիրիայում և Հայաստանում ֆրանսիական Գերագույն կոմիսար Ժորժ-Պիկոն Սիրիայում ու Միջագետքում գտնվող հարյուրավոր տարագրյալներին կոչ է անում վերադառնալ Կիլիկիա⁴³: Ավելի քան 150 հազար հայեր⁴⁴ (որոնց գերակշռող մասը 1915-ին Կիլիկիայից բռնագաղթվածներն էին), արձագանքելով այդ կոչին և հավատարմով Բրեմոնի այն հայտարարությանը, թե «Մեր ցանկությունն է, որ հայերը տեղադառնան իրենց երկրին: Մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք, մինչև որ անոնք աճին, մեծանան և սկսին ինքզինքնին կառավարելու գործին մեջ հաջողիլ, այն ատեն մնաք բարով պիտի

⁴¹ E. Brémond, op. cit., p. 7; R. de Gontaut-Byron, op. cit., p. 215.

⁴² Pierre Redan, op. cit., p. 76—77; E. Brémond, op. cit., p. 8—9.

⁴³ Michel Paillarès, op. cit., p. 188.

⁴⁴ H. Thorossian, op. cit., p. 153; Jean-Pierre Alem, op. cit., p. 66.

քսենք և հեռանանք»⁴⁵, 1919 թ. ընթացքում գալիս հաստատվում են իրենց հարազատ վայրերում: Գնդապետ Բրեմոնի տվյալներով 1919 թ. վերջին Կիլիկիա վերադարձած հայերը տեղաբաշխված էին հետևյալ վայրերում. Ադանայում՝ 60 հազար, Հաճընում՝ 8 հազար, Հասան-Բեյլիում՝ 1000, Գորթ-Յոլում՝ 12 հազար, Օսմանիեում և շրջակայքում՝ 1000, Միսիսում՝ 1200—1500, Աբգոլլումում՝ 1000, Նաջարլիում՝ 1000, Ինչիրլիքում՝ 1200, Տարսոնում՝ 3—4 հազար, Մերսինում՝ 2—3 հազար⁴⁶: Բացի դրանից, 50 հազարից ավելի հայեր եկել հաստատվել էին Մարաշում, Ջեյթունում, Այնթապում (որը նույնպես մտնում էր գրավված տերիտորիաների մեջ) և շրջակա գյուղերում⁴⁷:

Հայերի վերադառնալուց հետո Կիլիկիայում խիստ լարված իրադրություն ստեղծվեց: Ֆրանսիական վարչական իշխանությունները հայերին Կիլիկիա «հրավիրելուց» հետո լուրջ միջոցներ չէին ձեռնարկում նրանց անվտանգությունն ապահովելու համար, թեև քաջ հայտնի էր, որ «թուրքերը զինված էին, իսկ հայերը՝ ոչ»⁴⁸: Վերն ասվեց, որ նահանջող թուրքական բանակներն Ադանայում և նրա շրջակայքում մահմեդականներին էին փոխանցել 25 հազար հրացան: Բացի դրանից, թուրք ազգաբնակչության ձեռքն էին անցել մեծ քանակությամբ գնդացիներ⁴⁹: 1919 թ. մայիսի 1-ին գնդապետ Բրեմոնի կողմից արձակված զինվորական հրամանը մահմեդա-

⁴⁵ Տե՛ս Կարապետ Իզմիրլեան, Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս (քննական տեսություն), Պէյրուս, 1964, էջ 210: Ավելի ուշ՝ 1919 թ. սեպտեմբերին, նման մի սին խոստումով հանդես եկավ զորավար Գուրոն. «Կիլիկիան հայուն դարավոր հայրենիքն է, Կիլիկիան ազատագրվեցավ հայ կամավորներու թափած արյամբ և ուստի Կիլիկիան հայուն պիտի ըլլա»: Տե՛ս Անդրանիկ Կեննեան, Սոցիալ-Գեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւնը և Կիլիկիան ինքնավարութեան աթթը, Պէյրուս, 1958, էջ 280:

⁴⁶ E. Brémond, op. cit., p. 11—12.

⁴⁷ Paul du Vèou, op. cit., p. 91.

⁴⁸ E. Brémond, op. cit., p. 17; R. de Gontaut-Byron, op. cit., p. 215.

⁴⁹ Տե՛ս «Կիլիկիա», 19 մարտի 1919 թ.:

կան ազգաբնակչության, մասնավորապես թուրքերի կողմից, չէր կատարվում: Ավելին, մահմեդական հոգևորականությունը կոչ էր անում թուրք ազգաբնակչությանը զենքերը չհանձնել, ասելով, որ «ամոթ է իսլամության հնազանդի...»⁴⁹: Միայն չնչին քանակությամբ սպառազինություն (որի մեծ մասը սառը զենք էր) է հաջողվում ստանալ Էրանցից: Կիլիկիայում Հայ Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանը 1919 թ. հուլիսի 30-ին Կ. Պոլսի Զավեն պատրիարքին տեղեկացնում էր, որ «թուրքերը իրենց զենքերուն հարյուրին մեկը ոչինչ տոկոսը հանձնած են իշխանություններուն, ամբողջ երկրին մեջ ամենուրեք զենքի և ռազմամթերքի թաքստոցներ ունին, և այդ զենքերը ի հարկին մեզի դեմ գործածելու, քրիստոնեից ընդհանուր ջարդ կազմակերպելու համար ունին գաղտնի դավադրական կազմակերպություն...»⁵⁰:

Զինահավաքման մասին հրամանն, այդպիսով, կատարվում էր առավելապես քրիստոնյա ազգաբնակչության կողմից: Ստացվում էր նույն պատկերը, ինչ որ սուլթանական բռնատիրության ողջ ժամանակաշրջանում, երբ քրիստոնյա «գյավուրները» զենք կրելու իրավունք չունեին, իսկ մահմեդականները ոտքից զլուխ զինված էին:

Ահա նման պայմաններում գնդապետ Բրեմոնը 1919 թ. ապրիլի 6-ին հրապարակում է մի կարգադրություն՝ տարագիր հայերի գույքի վերադարձի մասին: Համաձայն այդ հրահանգի, կիլիկիահայերի 1915 թ. բռնագաղթից հետո թուրքական իշխանությունների կողմից բռնագրավված և տեղի թուրք ազգաբնակչությանը բաշխված ամբողջ գույքը, նրանց բոլոր ապրանքները, երկու ամսվա ընթացքում պետք է վերադարձվեին տերերին: Հայերին պետք է վերադարձվեին նաև նրանց հողամասերը, իսկ այդ հողերը գնած թուրքերին հասանելիք գումարը փոխհատուցելու էր երկրագործական բանկը⁵¹:

Ֆրանսիական վարչական իշխանությունների արձակած այս հրամանը որքան որ արդարացի, նույնքան էլ անիրականալի էր: Բանը նրանումն է, որ գույքի վերադարձը հայերին կարող էր տեղի ունենալ միայն այն բանից հետո, երբ կառավարությունն ընդուներ կատարվածը՝ հայերի զանգվածային տեղահանությունն ու բուրբարոսական ոչնչացումը: Կատարվածը ընդունել նշանակում էր նաև դատապարտել և օրենքից դուրս հայտարարել ձեռնարկներն ցրված, իսկ իրականում լայն գործունեություն ծավալած իթթիհատական կուսակցությունը՝ ջարդերի կազմակերպիչ կուսակցությունը: Սակայն ոչ սուլթանական, ոչ էլ քեմալական կառավարությունը նման քայլերի չէին դիմում և չէին էլ կարող դիմել: Սուլթանական կառավարության ներկայացուցիչները Փարիզի հաշտության վեհաժողովում հանդես գալով իթթիհատական առանձին ղեկավարների քաղաքականության քննադատությամբ, լստ էության չվերհանեցին ու շղատապարտեցին սուլթանական ու երիտթուրքական ազգայնամուլ, ջարդարարական քաղաքականությունը⁵², իսկ հետագա իրադարձությունները, մասնավորապես իթթիհատական նախկին հանցագործների գործունեության խրախուսումը Կիլիկիայում (այդ մասին ստորև) պարզորոշ կերպով դրսևորեց Փարիզում արված նրանց «խոստովանությունների» ողջ փարիսեցիությունը:

Ինչ վերաբերում է քեմալական ղեկավարներին, նրանք ևս իրենց գործունեության առաջին իսկ քայլերով դրսևորեցին իրենց ազգայնամուլ դիրքը: Վերևում ասվեց էրզրումի ու Սըվասի համաժողովներում քեմալականների կողմից որդեգրած ծրագրի մասին: Մուստաֆա Քեմալը Անկարայի երևելիների հավաքույթում 1919 թվականի դեկտեմբերի 31-ին արտասանած իր ճառում առավել զարգացրեց հիշյալ համաժողովներում ընդունված որոշումները՝ արդարացնելով իր նախորդների ժողովրդասպան քաղաքականությունը. «Այն, ինչ պատահեց մեր երկրում բնակվող ոչ-մահմեդական տարրերի

⁴⁹ա Տե՛ս «Հայ ձայն», 23 հուլիսի 1919 թ.:

⁵⁰ ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 205, գ. 780, թ. 71:

⁵¹ Տե՛ս «Կիլիկիա», 11 հունիսի 1919 թ.:

⁵² Տե՛ս Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. II, էջ 200—204:

հետ, հետևանք էր նրանց կողմից անցկացվող անշատողական քաղաքականության, մի քաղաքականություն, որը հրահրվում էր օտարերկրյա ինտրիգներով, և որն իրենից ներկայացնում էր մեր կողմից նրանց շնորհած արտոնությունների շարաշահում:

Համեմատյան դեպս, անցանկալի դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան Թուրքիայում, ունեն բազմաթիվ պատճառներ, բազմաթիվ ներող հանգամանքներ...

Ես կրկնում եմ, մեր դեմ առաջ քաշված մեղադրանքները անհիմն են»⁵³:

Նույն 1919 թվականին քեմալականները բացորոշ կերպով արտահայտեցին իրենց վերաբերմունքը քաղաքական անանկություն կրած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նկատմամբ, արդարացնելով Թուրքիայի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին և դրանից բխած հետևանքները, փորձելով կատարվածի ամբողջ մեղքը բարդել բացառապես իթթիհատական մի քանի պարագլուխների վրա⁵⁴: Եվ պատահական չէր, որ էրզրումի ու Սրվասի համաժողովների մասնակիցների գերակշռող մասը իթթիհատական նախկին ղեկավար գործիչներն էին⁵⁵:

Ինչպե՞ս էին մոտենում այս հարցին անգլիական զինվորական և ֆրանսիական վարչական իշխանությունները:

Կիլիկիայում, ինչպես և նրանց կողմից գրավված «արևելյան տերիտորիաներում» կարգ ու կանոն, խաղաղություն

և անդորր հաստատելու պատրվակով նրանք խուսափում, իսկ հաճախ էլ մերժում էին ջարդարարների մեղսակցության, նրանց արժանի պատժի ենթարկելու արդարացի պահանջները: «Ամբողջ Կիլիկիո մեջ հայտնի ջարդարարներեն բանտարկվածները (պատժված ոչ ոք կա, կրնամ ըսել) մատի վրահիշվելին, և թե ֆրանսիական, թե անգլիական իշխանությունք գրեթե կշղագրդովին, երբ հայերու կողմն ջարդարարներու կամ շարագործներու ցանկերը կմատուցվին անոնց պատժումը խնդրելով»⁵⁶:

Նման մոտեցումը, հասկանալի է, չէր կարող շքաջալերել ոճրագործ սարբերին, որոնք պատերազմի ավարտից հետո որոշ ժամանակ իրենց գուռալ էին պահում: «Թուրքերը և քրդերը սմբած էին,— ասվում էր Ամանոսից ուղարկված մի թղթակցության մեջ,— սակայն երբ կտեսնեն ոճրագործ ու իթթիհատական աղաներու ազատ պատիլը և քաջալերվիլը, համարձակություն կառնեն: Պերեքեթում, էկպեղում, Իսլահիտում, Բախչեում գտնվող 70—80 իթթիհատական ու ալղեցիկ հոում, Բախչեում գտնվող 70—80 իթթիհատական ու ալղեցիկ աղաները կգրգռեն ժողովուրդը. «Գյավուրներուն ապրանքները մի տաք, թող գան առնեն, եթե կհամարձակին» կըսեն»⁵⁷:

Կիլիկիայի որոշ վայրերում անգլո-ֆրանսիական համատեղ կառավարման շրջանում, մինչև 1919 թ. հոկտեմբերը ստեղծվել էին միջնորդ դատարաններ և հետաքննող հանձնաժողովներ, որոնց գործունեությունը, սակայն, չէր վերահսկվում, և հետևանքը, որպես կանոն, բացասաբար էր անդրադառնում տեղի քրիստոնյա ազգաբնակչության, հատկապես հայերի վիճակի վրա:

Այսպես, 1915 թ. Մարաշի հայության տեղահանության ժամանակ երիտթուրքական իշխանությունների կողմից թույլ տրված մեքենայություններն ու ղեղձումները քննելու նպատակով 1919 թ. մայիսի վերջին Մարաշ է ժամանում մի

53 М. Кемаль, Путь новой Турции, т. II, Приложения, стр. 300—301.

54 Sél K. Ататюрк, Избранные речи и выступления, էջ 58—61:

55 «Անկարայի կառավարությունն այսօր երիտթուրքական նախկին գործիչների ձեռքում է,— գրում է ֆրանսիական պատմաբան է. Նիկոլը: — Մալթայի բոլոր բանտարկյալները, որոնք մեղադրվում էին պատերազմի տարիներին կատարած հանցագործությունների մեջ, հավաքվել են այնտեղ: Նրանք զբաղեցնում են ամենաբարձր պաշտոնները: Նրանք մինիստրներ են, զորավարներ, պատգամավորներ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ...»: E. Nicol, Les Alliés et la crise orientale, p. 61—62.

56 ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 205, գ. 780, թ. 69—70 (Մ. Տամատյանի նամակը ավեն պատրիարքին):

57 «Կիլիկիա», 11 հունիսի 1919 թ.:

հանձնախումբ, որի կազմում էին իթթիհատական մոլեռանդ մի գործիչ, իբրև դատախազ, և հուլյն մի պաշտոնյա՝ իբրև հարցաքննող դատավոր: Քաջալերված տեղի իթթիհատականների կողմից, և նրանց դրդամամբ, հանձնախումբը քննության է առնում ընդամենը մի քանի գործ և չի գտնում մեկին, որը հանցավոր լիներ Մարաշի 50 հազար հայության դեմ գործած ոճիրների, և նրանց ունեցվածքի հափշտակման մեջ⁵⁸:

Նույն հանձնաժողովը երկար քննությունից հետո ազատ է արձակում նաև Թափո անունով քրդական մի բեկի, որը 1915-ին Կյուրինից տեղահանված 800 հայերի գազանաբար ոռնչացրել էր Այրան-Պունար կոչված վայրում՝ նրանց թանկարժեք իրերին, դրամին ու հագուստին տիրանալու համար: Ադանայի Հայ Ազգային միությունը բազմաթիվ հեռագրեր է ուղարկում Կ. Պոլիս ներքին գործերի մինիստրությանը և պատրիարքարանին, բողոքելով հանձնաժողովի ոճրապաշտպան որոշման դեմ, բայց անօգուտ:

Ավելին. թուրքական դատական պաշտոնյաներն իրենք էին խրախուսում թուրք ազգաբնակչությանը՝ ապօրինի ճանապարհով գրավված հայերի սեփականությունը իրենց ձեռքում պահելու, օրինական տերերին ետ չվերադարձնելու խորհուրդներով: Եվ հայերի տներին, հողամասերին ու գույքին տիրացած անձինք չէին թաքցնում այդ բանը, ուղղակի խոստովանում էին, որ «դատարանի անդամներեն Օսման էֆենդին ըսավ՝ ոտքդ տունեն դուրս մի նետեր», որ դարձյալ դատարանի անդամներից, Ահմեդ էֆենդին խորհուրդ էր տվել «թող դատ բանան, ես պետք եղածին կը նայիմ...» և այլն⁵⁹:

Գույքի վերադարձի հարցը ազգամիջյան սուր բախումների առիթ էր տալիս նաև Դորթ-Յոլում, Հասան-Բեյլիում, Հարունիեում և Կիլիկիայի այլ վայրերում⁶⁰: Ուստի իրավացի

չէ Պիեռ Ռեդանը, պնդելով, թե իբր «հաշտարար դատարանները լուծեցին այդ պրոբլեմը և իրենց վճռով բոլոր կողմերին էլ բավարարեցին»⁶¹: Ընդունելի չէ նաև Ն. էֆենդիականի մոտենցումը: Նա գրում է. «Փրանսիացիները գիտակցաբար հայերին էին հանձնարարում թուրքական տների կողոպտումը, ջարդերի կազմակերպումը և այլն: Այդ բոլորը արված էր մի նպատակով. բարբոթել ազգային թշնամանքը, շեղել թուրք ժողովրդի ուշադրությունը իր երկրի իսկական թշնամիներից՝ ֆրանսիական: զավթիչներից և հայերի հանդեպ թուրք ազգաբնակչության մեջ ստեղծություն առաջ բերել»⁶²: Փրանսիական իշխանությունների վարած քաղաքականությունը, ինչ խոսք, նպաստում էր ազգամիջյան բախումների առաջացմանը և սրմանը: Կինում էին նաև անհարկի բռնությունների դեպքեր վրեժխնդրության զգացումով համակված հայերի կողմից, սուկայն հեղինակը աշտու մոտեցում է հանդես բերում, ոչ մի խոսք չասելով Կիլիկիայում իթթիհատականների ծավալած հայատյաց ու ջարդարարական գործունեության և, հատկապես, քեմալական կանոնավոր զորքերի ու շեթենների կողմից հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ գործադրված բռնությունների մասին:

Քննենք Կիլիկիայում երիտթուրքերի ծավալած քայքայիչ գործունեությունը քեմալական շարժման սկզբնավորման հետ առնչված:

Ինչպես նշվեց, անգլիական զորքերի կողմից Կիլիկիան գրավվելուց, նաև ֆրանսիական վարչական վերահսկողություն հաստատվելուց հետո սուլթանական պաշտոնյաները շարունակում էին մնալ տեղական իշխանություններում: Ինչպես նկատում է գնդապետ Բրեմոնը, ի տարբերություն Սիրի-

⁶¹ Pierre Redan, op. cit., p. 85.

⁶² Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 81: Փաստագրեր է նաև Ա. Ժելտյակովի այն պնդումը, թե իբր «գույքի վերադարձը նախկին տերերին (հայերին—Ռ. Ս.) ուղեկցվում էր բուրժուական գաղափարային սպանություններով»: Տե՛ս «Вестник ЛГУ», № 8, серия истории, языка и литературы, вып. II, 1957, էջ 210:

⁵⁸ «Կիլիկիա», 15 հունիսի 1919 թ.:

⁵⁹ Տե՛ս Ս. Սաղրեբան, Կիսաղարեան Յուշամատեան (1895—1945), Փարիզ, 1948, էջ 295—296:

⁶⁰ Տե՛ս «Կիլիկիա», 13, 14, 17 հունիսի 1919 թ.

այի, որտեղ օսմանյան նախկին պաշտոնյաները փոխարինվեցին, Կիլիկիայում անմիջական վարչություն այդպես էլ չհաստատվեց, տեղական իշխանությունը մնաց թուրք նախկին կառավարողների ձեռքում⁶³, որոնց գերակշռող մասը մոլի իթթիհատական գործիչներ էին: Ադանայի ժամանակավոր վալի Նազըմ բեյը և նրա պաշտոնյաները վիլայեթի մեջ մտնող քաղաքներում ու գյուղերում կազմակերպում էին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեին հարող խմբակներ, իսկ իթթիհատական հայտնի գործիչ գեներալ Նեհաթ փաշան խրախուսում էր մահմեդականներին՝ ստեղծելու քրիստոնյա ազգաքնակչության դեմ ուղղված «Իսլամական միություններ»⁶⁴: Երոնք իբր նպատակ ունեին «պաշտպանել» մահմեդականներին: «Այդ պաշտպանության եղանակը,— գրում է Գոթլոբը,— ամփոփվում էր երկու բառում՝ պրովոկացիա և զրպարտություն: Բոլոր շարագործություններում նախապես մեղադրվում էին «հայկական հրոսակները» (հայ լիգեոնականները—Ռ. Ս.): մինչդեռ Լեգեոնը այնպիսի պարկեշտ դիրք էր գրավել, որ Ադանայի նահանգապետը ընդունել էր այդ բանը: Ոչ-զինվարական հայերին վերագրում էին թուրքերի դեմ բռնությունների նախապատրաստություն, մինչդեռ որոշակի էր ձիշտ հակառակը... դյուրին էր առավել նողկալի պատասխանատվությունը բարդել զոհերի վրա»: «Այդ դեպքում,— շարունակում է հեղինակը,— ինչպե՞ս խուսափել արյունալի ընդհարումներից՝ վերադարձող զժբախտ տարագրյալների և զորացրվածների, դասալիքների, ամեն երանգի թափառականների միջև, որոնք գալով պատերազմի, տեղահանման ու ջարդերի հետևանքով ամայացած վայրերը, տեղ էին դառնում հայերի տնջրին ու նրանց ունեցվածքին»⁶⁵:

Անգլիական զինվորական իշխանությունները 1919 թ. առաջին կեսին որոշ փորձեր արեցին Կիլիկիայում իթթիհատական

⁶³ E. Brémond, op. cit., p. 16.

⁶⁴ Pierre Redan, op. cit., p. 78.

⁶⁵ Gustave Gautherot, La France en Syrie et en Cilicie, p. 182.

տական կուսակցությունը վերակենդանացնելու դեմ, սակայն ապարդյուն: Այսպես, 1919 թ. հունիսի սկզբներին անգլիական զորավար էնդրյուն ժամանելով Մարաշ, իր մոտ հրավիրեց քաղաքի աղյճեցիկ իթթիհատականներին և նրանցից պահանջեց լուծարքի ենթարկել զաղտնի կազմակերպությունները: Վերջիններս խոստում տվեցին, սակայն զորավարի մեկնելուց հետո նրանք շարունակեցին իրենց հրահրող գործունեությունը, զաղտնի ժողովներ էին գումարում և այլն⁶⁶:

Դրությունը Կիլիկիայում առավել սրվեց 1919 թ. աշնանը, երբ ֆրանսիական ու անգլիական կառավարությունների միջև սեպտեմբերի 15-ին ստորագրված համաձայնագրով⁶⁷ անգլիական զորքերին Կիլիկիայում և «արևելյան տերիտորիաներում»՝ Այնթապում, Ուրֆայում, Բիրբեյկում, փոխարինեցին ֆրանսիական զորքերը: Սըվասում հաստատված ներկայացուցչական կոմիտեի անունից Քեմալը 1919 թ. նոյեմբերի 12-ի հեռագրով բողոք է հայտնում ֆրանսիական զրավման դեմ⁶⁸, Այդ նույն ժամանակ էլ քեմալականները դիմում են եռանդուն գործողությունների Կիլիկիայում⁶⁹:

Ինչո՞ւ քեմալական ղեկավարությունը, անտեսելով անգլո-հունական վտանգը, «չըջվեց» դեպի Կիլիկիան, որոշեց ազգային պատերազմը սկսել Կիլիկիայի ճակատից:

Պետք է ասել, որ պատմագիտական գրականության մեջ այս հարցը բավարար մեկնաբանում չի գտել: Գնդապետ Բրեմոնը, օրինակ, 1921 թ. տպագրված իր հուշերում, գրում է, որ

⁶⁶ Տե՛ս «Կիլիկիա», 17 հունիսի 1919 թ.:

⁶⁷ Jean Pichon, op. cit., p. 200.

⁶⁸ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. IV, p. 538; Lord Kinross, op. cit., p. 203.

⁶⁹ Պիեռ Ռեդանը նշում է, որ ազգայնականների որոշակի ծրագրեր հայտնի էր տակավին 1919 թ. հուլիսին: Այն նախատեսում էր հարձակում Կիլիկիայի վրա երեք ուղղությամբ. Առաջինը՝ Մերսին-Ադանա ճակատում, նպատակ էր հետապնդում կտրել երկաթուղային հաղորդակցությունը այդ երկու քաղաքների միջև: Երկրորդ հարձակումը ընթանալու էր Հաճըն-Սիս գծի վրա Զիհանի, իսկ այնուհետև Ադանայի ուղղությամբ: Երրորդ հարձակումը պետք է զարգանար Այնթապի ճակատում: Տե՛ս Pierre Redan, նշված աշխ., էջ 95:

այդ քայլի «շարժառիթները ճշգրիտ կերպով տակավին հաստ-
նի չեն»։ Այնուհանդերձ, նա երկու պատճառ է մատնանշում.

1. Այն փաստը, որ թուրք սպաների մեծամասնությունը
իր կրթությունը ստացել էր Գերմանիայում և հենց նոր կովեչ
էր գերմանացիների հետ դաշնակցած, նրա մեջ հատուկ ատե-
լություն էր առաջ բերել ֆրանսիացիների նկատմամբ։ Անժըխ-
տելի է, որ նախկինում ֆրանս-թուրքական մերձեցում է եղել,
սակայն, միաժամանակ, որոշակի է, որ երեսուն տարվա ըն-
թացքում թուրքիան գերմանացվել էր, և երեսուն տարվա այդ
աշխատանքի հետքը կարելի էր վերացնել միայն տևական ու
ինտենսիվ համապատասխան ջանքերի շնորհիվ։

2. Կարիքի ու լքվածության վիճակում գտնվող Կիլիկիայի
օկուպացիոն կորպուսը հարձակման համար առավել գայթա-
կըղիչ թիրախ էր, քան մեծաքանակ ու առատորեն նյութերով
մատակարարված Իզմիրի հունական բանակը⁷⁰։

Ֆրանսիական մի այլ զինվորական, Մերձավոր Արևել-
քում ֆրանսիական զինված ուժերի հրամանատար գեներալ
Գուրոն ևս նշում է, որ ազգայնականների նպատակն էր նախ
Իզմիրը վերագրավել, ապա նոր Կիլիկիան։ Սակայն Մուստաֆա
Քեմալը միայն երկու զորաբանակ ուներ, ինչը անբավարար
էր Իզմիրի ճակատում գտնվող 120 հազար հույների դեմ կովե-
լու համար, ուստի նա ֆրանսիացիների կողմը դարձավ⁷¹։

Արդեն հիշատակված Պիեռ Ռըդանը ևս միակ շարժառիթը
տեսնում է Կիլիկիայի ճակատի նվազ պաշտպանվածության
մեջ, այն տարբերությամբ, սակայն, որ նրա կարծիքով հաղ-
թանակը Քեմալին հարկավոր էր իր հեղինակությունը բարձ-
րացնելու համար. «Մուստաֆա Քեմալը գտնելով, որ Կիլի-
կիան անհամեմատ ավելի թույլ է տանկերով ու սավառնակ-
ներով, քան հունական գոտին, ձգտում էր ֆրանսիացիների
նկատմամբ հաջողության հասնել, որն անհրաժեշտ էր իր հե-
ղինակությունը ուժեղացնելու համար»⁷²։

⁷⁰ E. Brémond, op. cit., p. 37—38.

⁷¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 15 դեկտեմբերի 1920 թ.։

⁷² Pierre Redan, op. cit., p. 94—95.

Ինչ վերաբերում է ժամանակի թուրքական մամուլին,
ապա նա դատապարտում էր Քեմալի այդ քայլը, որակելով
այն որպես «դիվանագիտական պարտություն»։ «Պետք է խոս-
տովանենք,— գրում էր «Փեյամի-Սաբահ» թերթում ներքին
գործերի նախկին մինիստր Ալի Քեմալ բեյը,— թե դիվանագի-
տական մեծ սխալ մըն էր միլի բանակին պարագլուխներուն
համար, երբ դեռ երեսի վրա կմնային Իզմիրը և այլ խնդր-
ները, երթալ մինչև Կիլիկիա...»⁷³։

Սովետական հեղինակներից հարցին անդրադարձել է Լե-
նինգրադցի թուրքագետ Ա. Ժելյուսկովը, որի կարծիքով,
օտարերկրյա ներխուժողների դեմ առաջին հարվածը Կիլի-
կիայում հասցնելու Քեմալի որոշումը պայմանավորված էր
Մարաշի աշխարհագրական դիրքով, նաև այն բանով, որ քա-
ղաքում հացահատիկի մեծ պաշարներ կային⁷⁴։

Բերված փաստաթղթերից միակ համոզիչը դա ֆրանսիա-
կանի համեմատ հունական զորքերի թվական զգալի գերակշռ-
ությունն ու զինվածությունն էր։ Բրեմոնի մատնանշած «հա-
տուկ ատեղությունը» ֆրանսիացիների նկատմամբ իրականում
գոյություն չի ունեցել, ոչ էլ գերմանացիներին հաջողվել էր
թուրքերի միջից դուրս մղել ֆրանսասեր ավանդական հակում-
ները։ Ճշմարիտն այն է, որ թուրքերը ֆրանսիացիների նկատ-
մամբ թշնամանք էին տածում այն շափով, ինչ շափով վերջին-
ներս պաշտպանում էին հայերին, իսկ ավելի ճիշտ՝ դատարկ
հայտարարություններ անում, թե իբր իրենց ներկայությունը
Կիլիկիայում թելադրվում է «հայ խաղաղ ազգաբնակչությունը
պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ», որ իրենք Կիլիկիա են
եկել սոսկ «այդ երկիրը կարգի բերելու և հայերին հանձնելու
մտադրությամբ» և այլն⁷⁵։

Փաստական նյութի համակողմանի ուսումնասիրությունը
ժեզ հանգեցրել է այն հետևության, որ քեմալականների պայ-

⁷³ Տե՛ս «Ճակատամարտ», 19 մարտի 1920 թ.։

⁷⁴ «Ученые записки ЛГУ», серия вост. наук, вып. 14, стр. 33.

⁷⁵ Տե՛ս E. Nicol, Les Alliés et la Crise Orientale, էջ 33—34.

քարը Կիլիկիայից սկսվեց հետևյալ հիմնական պատճառներով.

1. Անգլիական զինքով լավ զինված հունական բանակի դեմ այդ շրջանում հանդես գալը կարող էր աղետաբեր հետեւյալներ ունենալ քեմալականների համար. հաջողության հասնելու իրական երաշխիքներ չկային, իսկ պարտության դեպքում քեմալական շարժումը կարող էր վարկաբեկվել և կազմալուծվել.

2. Կիլիկիայում անգլիական զորքերին փոխարինած ֆրանսիական ռազմական ուժերը անհամեմատ ավելի թույլ էին.

3. Քեմալականներին քաջ հայտնի էին Ֆրանսիայի տիրապետող շրջանների թուրքասիրական հակումները, նրանց առանձնահատուկ շահագրգռվածությունը թուրքական գործերում: Հաջողության դեպքում, որը նրանք միանգամայն հնարավոր էին համարում, կարելի կլիներ համաձայնության գալ Ֆրանսիայի հետ, մեկուսացնելով, այդպիսով, նրան և առավել խորացնելով անգլո-ֆրանսիական տարաձայնությունները⁷⁶.

4. Էրզրումի ու Սըվասի համաժողովներում ընդունված ազգայնական ծրագիրն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր ռազմական որևէ հաղթանակով ոգևորել ժողովրդին (ինչպես որ այդ բանը հետագայում արվեց արևելյան ճակատում՝ Հայաստանի դեմ ձեռնարկված քեմալական արշավանքով)⁷⁷.

5. Քեմալական որոշումների հակահայկական ուղղվածությունը:

⁷⁶ Այս վերջին հանգամանքի վրա, ի միջի այլոց, անգլո-ֆրանսիական իշխանությունները ուշադրություն են դարձրել: Պիեռ Ռեդանը նշում է, որ 1919 թ. սկզբներին Կիլիկիայում «ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները բոլոր էին կազմել և թուրքերը հաջողության չհասնելու իրենց սովորական խաղում՝ բաժանել մեծ տերությունները»: Pierre Redan, op. cit., p. 83.

⁷⁷ Այդ մասին տե՛ս Ն. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 51:

Ինչպես վերևում տեսանք, Էրզրումի և Սըվասի համաժողովներում ընդունված փաստաթղթերի ամենահիմնական կետերից մեկը հնարավոր բոլոր միջոցներով անկախ Հայաստանի ստեղծումը և, այդպիսով, միասնական մի պետության մեջ հայ ժողովրդի միավորումը խափանելն էր: Խոսքով հանդես գալով բոլոր ազգերի կամավոր ու ազատ ինքնորոշման օգտին, քեմալականներն իրականում պահանջում էին ինքնորոշում ու անկախ պետական գոյություն բացառապես թուրք կամ թուրքալեզու ժողովուրդների համար և վճռականորեն հանդես գալիս Օսմանյան կայսրության ճնշված ու կեղեքված ժողովուրդների՝ արաբների⁷⁸, հույների, քրդերի, հայերի և մյուսների ինքնորոշման դեմ, ժողովուրդների, որոնք իրենց պապենական հողերում բնակվում էին օսմանյան թուրքերի Անատոլիայում հայտնվելուց շատ դարեր առաջ: Առանձնապես անհաշտ դիրք էին գրավել քեմալականները հայ ժողովրդի ինքնորոշման հարցում:

Այդ մասին են վկայում նաև նորահայտ փաստերը, որոնցից պարզվում է, որ տակավին Էրզրումի ու Սըվասի համաժողովներից առաջ, Անատոլիա գալու առաջին իսկ օրերին, Քեմալը որոշակիորեն հանդես է եկել իր հակահայկական ծրագրով: Այսպես, օրինակ, Աթաթյուրքին նվիրված իր ծավալուն աշխատության մեջ լորդ Կինրոսը մատնանշում է, որ Քեմալը հարձակվում էր մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի վրա հատկապես այն բանի համար, որ վերջինս համաձայնվել էր հայկական ինքնավարության սկզբունքի հետ⁷⁹: Եվ Քեմալը, ինչպես հայտնի է, ամեն հնարավոր բան արեց, որպեսզի

⁷⁸ Սխալ է այն կարծիքը, թե իբր քեմալականները հենց սկզբից ճանաչել են արաբների ինքնորոշման իրավունքը: Այդ մասին տե՛ս մեր գրախոսականը Օ. Ի. Գիգինեիշվիլու «Պանթուրքիզմը և թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը» գրքի մասին. «Երաբեր հասարակական գիտությունների», 1967, № 7 (290), էջ 117:

⁷⁹ Lord Kinross, op. cit., p. 169. Տե՛ս նաև հիշյալ գրքի մասին մեր գրախոսականը. «Երաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 3 (298), էջ 95:

այդ սկզբունքը չկիրառվի և բուն հայկական հողերը մնան թուրքական տիրապետության տակ՝ առանց հայերի:

Թուրքական տիրապետությանից ազատագրվելու պոստենցիալ վտանգ էր ներկայացնում քեմալականների համար նաև Կիլիկիան, որտեղ հայերը, ինչպես վերևում ցույց տրվեց, ազգաբնակչության մեկ երրորդն էին կազմում: 1919 թ. աշնանը, այսինքն այն ժամանակ, երբ քեմալական ղեկավարությունը որոշում կայացրեց առաջին հարվածն ուղղել Կիլիկիայի դեմ, Կիլիկիահայերի վերադարձը իրենց հայրենի օջախները դեռ շարունակվում էր և Քեմալը, բնականաբար, երկյուղ էր կրում, որ հայերը, առավել մեծ թիվ կազմելով և հիմնավորվելով երկրում, սովելի հոանդուն կհրպով կպայքարեն Հայկական Կիլիկիայում ինքնավարություն ձեռք բերելու համար:

Այս վերջին պատճառը, պետք է ասել, զգալիորեն արագացրեց ազգայնականների որոշման կենսագործումը: Եվ հատկանշական է, որ քաջ գիտենալով այն մասին, որ թուրքերը Կիլիկիայում փոքրամասնություն են կազմում, իսկ բոլոր մահմեդականները, միասին վերցրած, հարաբերական մեծամասնություն, քեմալականները իրենց քաղաքականության հիմքում դնում են կրոնական սկզբունքը, մահմեդական ազգաբնակչության մեջ հայերի նկատմամբ ատելություն ու թրշնամանք բորբոքելով, «հայերին բացահայտորեն հետապնդելու» կոչելով⁸⁰, 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Քեմալը իսլամի դրոշի տակ միավորվելու մի քանի կոչ է արձակում: Այսպես, սիրիացիներին ուղղված 1919 թ. հոկտեմբերի 9-ի իր կոչում Քեմալը, դիմելով նրանց որպես «կրոնակից», կոչ էր անում «մի կողմ թողնել բոլոր անհամաձայնությունները և ամբողջ ուժով հանդես գալ դավաճանական այն խմբերի դեմ, որոնք ուզում են բաժանել մեր երկիրը»⁸¹:

«Դուք կզղաք, եթե ինձ շսեք»⁸², — ղգուշացնում էր Քեմալը:

⁸⁰ Paul du Vêou, op. cit., p. 113.

⁸¹ „Documents on British Foreign Policy 1919—1939“, First series, vol. IV, p. 178.

⁸² Նույն տեղում:

Մահմեդական մուսուլմանությունը բորբոքելու և այն առաջին հերթին հայերի դեմ ուղղելու նպատակ էին հետապնդում այն բազմաթիվ թուուցիկներն ու շրջաբերականները, որ տարածում էին Կիլիկիա անցած քեմալական գործիչները:

Ահա դրանցից մեկը.

«Դուք, ո՛վ իսլամ ժողովուրդ, ո՛վ սիրտը այրած թուրք քաջեր, արցունք թափող թուրք մայրեր. ձեր ազնիվ հոգիներուն կուղղենք մեր խոսքը:

Թուրքիո օրինական ու ազգային իրավունքները չճանչցող մեր համառ ու բռնակալ թշնամիները, նորեն թուրքի հավատքին և ուժին հպատակեցնենք:

Ո՛ւր է — թրքական վայրեր անբռնաբարելի պիտի ըլլային. ո՛ւր է — մեր թրքական նահանգներուն մեջ իշխանությունը պիտի պահվեր:

Թուրք մտավորականությունը ստիպված եղավ առաջ բերելու հսկա ու հոյակապ ազգային շարժում մը՝ հիմնվեցավ Անատոլուի և Ռումելիի պաշտպան կուսակցությունը, և այս, իր առաջին հարվածը Իզմիրի հույներու գլխուն իջեցուցած պահուն, երկրորդ հարվածը կպատրաստե տալ Անդր-Տավրոսի հայ շարդարարներուն, զրգությունը իրենց շիլ հաշիվներուն հետ միացնելով ամեն օր թուրքը վիրավորողներուն:

Այո, ո՛վ Տավրոսի ետևը ամիսներե ի վեր իրենց հանգիստեն ու երջանկութենեն զրկված ազգակիցներ, քաղաքացիներ, վստահ եղեք, շատ մոտ ատենեն այդ սև փորձանքները պիտի մաքրվին, ու լուսինը պիտի փայլի կրկին Տավրոսի փառապանծ հորիզոնին վրա:

Մեր հազարավոր քաղաքացիները նույնիսկ Ադանայի մեջ այս նվիրական հրամանին համար առաջին ազգանըշանին կսպասեն, և մյուս կողմն՝ նույն այդ Կիլիկիո հարազատ զավակներեն կազմված է մարմին մը, որ հաճույքն ու հանգիստը ձգած, այս գործին համար կաշխատի: Կամ Արևմուտքը մեր իրավունքները պիտի ճանչնա, կամ մենք՝ մեր ուժովը պիտի ճանչցվինք ամբողջ աշխարհեն:

Ով մահմեդական աշխարհ, ով մահմեդական թուրքեր,

արթընցեք դեռ «էզենի» ձայնը կլսեք, չըլլա որ մեր հայրենիքը եկեղեցական զանգակներու աղմուկներով լեցվի»⁸³:

Ինչպես ասվեց, 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերը Կիլիկիայում փոխարինեցին հեռացող անդլիական զորքերին: Հոկտեմբերի 30-ին ֆրանսիական առաջին ջոկատը մտավ Մարաշ⁸⁴, իսկ նոյեմբերի 29-ին Մարաշի սանջաքի ֆրանսիական կառավարիչ նշանակված կապիտան Անդրեն, ժանդարմական մի ջոկատի ուղեկցությամբ (125 մահմեդական՝ չերքեզներ, թուրքեր, 25 քրիստոնյաներ՝ հայեր, քաղ-դեացիներ, ասորիներ) գալիս է Մարաշ⁸⁵: Քաղաքն այդ ժամանակ ուներ 60 հազար ազգաբնակչություն, որից 40 հազարը մահմեդականներ էին, գերազանցապես թուրքեր, իսկ 20 հազարը՝ հայեր⁸⁶:

Դրությունը Մարաշում բավականին լարված էր արդեն: Նոյեմբերի 19-ից, գրում է գնդապետ Բրեմոնը, երբ Քեմալը Ադանայի, Մերսինի, Ջերբել-Բերեքեթի ու Սսի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեների անունից բողոք էր հայտնել Այնթապի ու Մարաշի ֆրանսիական գրավման դեմ, ակներև էր դարձել, որ մենք բախման մեջ ենք անմիջականորեն Մուստաֆա Քեմալի հետ⁸⁷: Ֆրանսիացիների դեմ ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով վերջինս Մարաշի շրջան էր ուղարկել մի խումբ սպաների Քըլըջ Ալիի գլխավորությամբ: Քուլը քաղաքում մի քանի ամսից ի վեր պանթուրանական եռանդուն գործունեություն էին ծավալել երիտթուրքական նախկին գործիչները՝ Մարաշի իթթիհատականների պարագլուխ դոկտոր Մուստաֆայի ղեկավարությամբ⁸⁸: Վերջինս չէր

թաքցնում, որ իրենց ընդհատակյա նախապատրաստությունները հավասարապես ուղղված են քաղաքի հայ ազգաբնակչության դեմ: Նա բողոք հայտնեց անգլիական զորքերը ֆրանսիականով փոխարինելու դեմ միայն այն բանի համար, որ այս վերջինների կազմում հայեր կային⁸⁹: Հիշյալ իթթիհատական կոմիտեի կազմի մեջ մտնող Մարաշի երևելիներից Հասան Գատը-զադե Հաջին, Հոջաբաշ օղլու Օմարը, Խյուզայի Թահսինը, դեղագործ Լյութֆին և դոկտոր Մուստաֆան 1919 թ. դեկտեմբերին ուղևորվում են էլբիստան, հանդիպումներ ու գրույցներ ունենում այնտեղ գտնվող քեմալական մի քանի ղեկավարների հետ՝ ֆրանսիացիների հանդեպ իրենց բռնելիք դիրքի և ուղղության շուրջ և հարկ եղած հրահանգները ստանալով՝ ետ վերադառնում Մարաշ⁹⁰: Այդ նույն ժամանակ քաղաքում ստեղծվում է «Մարաշի իրավունքների պաշտպանության ընկերությունը», որը ֆրանսիացիների դեմ պայքարի ծրագիր է մշակում. քաղաքը բաժանվում է 10 շրջանի. սրանցից յուրաքանչյուրում ստեղծվում են բաժանմունքներ, որոնց նախագահներից կազմվում է ղեկավար մի մարմին՝ չերքեզ Արսլան բեյի գլխավորությամբ: Հիշյալ ընկերությունը սկսում է տարածել հակաֆրանսիական ու հակահայկական թուուցիկներ, ինչպես և ձեռագիր թերթ, ամեն մի շրջանում ստեղծում է զինված ջոկատներ (չեթեններ), կապ հաստատում և իր աշխատանքին մասնակից դարձնում թուրքական ժանդարմներին և այլն⁹¹: Քաղաքի ներսում և շրջակա գյուղերում ձեռնարկվող ապստամբական այս միջոցառումները դրսից խրախուսվում ու ոգեշնչվում էին քեմալականների և երանց

⁸⁹ A. Bağdadlıoğlu, Uzun Oluk. İstiklâl harbinde Maraş. İstanbul, 1942, s. 33.

⁹⁰ Յովսէփ Տէր-Վարդանեան, Մարաշի շարժը 1920-ին, էջ 93: Մարաշից Ադանա ուղարկված մի թղթակցության մեջ ասվում էր, որ հիշյալ Լյութֆին և նրա եղբայրը, նույնպես մոլի իթթիհատական դոկտոր Մուստաֆա էֆենդին «կգործեն մեծ թափով և կսպանան իսկ էնվերի-Թալաթի անուններով»: Տես «Հայ Այն», 20 հունիսի 1919 թ.

⁹¹ A. Bağdadlıoğlu, op. cit., p. 63—69.

⁸³ Տե՛ս Ասկրատ Թերգեան, նշվ. աշխ., էջ 210—211.

⁸⁴ *Materne Muré*, Le massacre de Marache, p. 5.

⁸⁵ E. Brémond, op. cit., p. 32.

⁸⁶ *Paul du Véou*, op. cit., p. 111. Հայկական որոշ աղբյուրների համաձայն, հայերի թիվը Մարաշում 1920 թ. հունվարին՝ մինչև շարժը, հասնում էր 22—23 հազարի: Տե՛ս Յովսէփ Տէր-Վարդանեան, նշվ. աշխ., էջ 122, ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, ք. 22, Գր. Հ. Գալուստեան, նշվ. աշխ., էջ 818.

⁸⁷ E. Brémond, op. cit., p. 37.

⁸⁸ *Pierre Redan*, op. cit., p. 91.

լսափողը հանդիսացող «Adanaya dogru» («Գեպի Ադանա») թերթի էջերից⁹²: Մթնուլորտը շիկանում էր: Հայերը, անհանգրստացած մահմեդական ազգաբնակչության ղինումից, տազնապալի դիմումներով փորձում էին ֆրանսիական ղեկավարների ուշադրությունը հրավիրել վերահաս վտանգի վրա, խնդրում էին ուժեղացնել քաղաքի ֆրանսիական կայազորը՝ նոր զինվորական ուժեր բերելով Մարաշ, սակայն ամեն անգամ իշխանությունները նրանց հանգստացնում էին, ասելով, թե «ֆրանսիական ուժերը ավելի քան բավարար են»⁹³, թե «Գերմանիան ծունկի բերող Ֆրանսան մեծ է ու հզոր» և այլն: Պետք է ասել, որ հայերի, ինչպես և ֆրանսիացիների համար օրհասական այդ պահին ֆրանսիական զինվորական ղեկավարները թարեհոգության, ինքնավստահության ու ստեղծված իրադրությանը անգիտանալու զարմանալի օրինակներ էին ցույց տալիս⁹⁴⁻⁹⁵: Նույնիսկ ֆրանսիական հեղինակները, նրանք, ովքեր չեն նպատակադրվել ամբողջովին արդարացնել իրենց կառավարության ու զինվորականների քաղաքականությունը Կիլիկիայում, նման վարքագիծը միանգամայն շարդարացված ու կործանարար են համարում, միաժամանակ խոստովանելով, որ հայերն անընդհատ նախազգուշացնում էին սպառնացող աղետի մասին, որ «մյուսթեսարիքը ղենք է բաժանում, որ հրացաններն ու գնդացիները անվերջ գալիս են ուղտերի վրա, սայլերում կանաչիների տակ քողարկված» և այլն⁹⁶:

«Օրը դերեկով, — գրում է ֆրանցիսկյան հայերի Մարաշի վանքի վանահայր Մատերն Մյուրեն, — բեմալական ղեկա-

92 Տե՛ս ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 36:

93 Նույն տեղում, թ. 24:

94-95 Գնդապետ Ռոբեր Նորմանը իր հուշերում ուշացումով խոստովանում է, որ ազգայնականների պրոպագանդի առկայության պայմաններում ֆրանսիական զորքերի թուլությունը մեծ վտանգ էր դառնում: R. Normand. L'Oeuvre de la France en Cilicie. Տե՛ս „L'Aste française“, № 189, էջ 60:

96 Paul du Véou, op. cit., p. 124—125. Տե՛ս նաև ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 37:

վարները տեղական իշխանությունների հետ գործակցած ղենք ու ռազմամթերք էին բաժանում քաղաքի ու շրջակայքի բնակիչներին, գնդացիներն առաքում քաղաք, տների պատերի մեջ հրակնատներ պատրաստում և, վերջապես, բարիկադներ կառուցում: Թուրքերը մտածում էին, որ ֆրանսիացիները, տեսնելով այդ պատրաստությունները, կկորցնեն համբերությունը և նետվելով թուրքերի վրա՝ հենց հրակնատների առջև կսպանեն նրանց...»⁹⁷: Թուրքերի այս տենդոտ պատրաստություններին ֆրանսիական զինվորական ղեկավարները պատասխանում էին հայերին «հանգստացնելով», թե «մենք ալ գիտենք ատոնք, մենք ունինք մեր գաղտնի շրջանները, որոնք օրը օրին կբերեն մեզ հարկ եղած տեղեկությունները քաղաքին մեջ անցնող դարձող գործունեության մասին. դուք, հայերդ, անհոգ եղեք»⁹⁸: Սակայն այդ հավաստիացումները չէին կարող գոհացնել հայ ազգաբնակչությանը, որն ամեն օր տագնապալից լուրեր էր ստանում թուրքական շեթենների մոտալուտ հարձակման մասին: Դեկտեմբերի 6-ին Մարաշի Ազգային միությունը ֆրանսիական մի գաղտնի գործակալից (ազգության մթերք) տեղեկանում է, որ թուրքերը պատրաստվում են մինչև գարուն հարձակվել Մարաշի, Հաճընի և Զեյթունի վրա: Քաղաքի հայ երեւիները ժողով են գումարում: Ոմանք ստացած լուրը կասկածի տակ են վերցնում և թերագնահատում վերահաս վտանգը: Սակայն Մարաշի Ազգային միության տեսնապետ Արամ Պաղտիկյանը, արհամարհելով ճանապարհի վտանգը, մեկնում է Ադանա՝ Կիլիկիայի Գլխավոր կառավարիչ գնդապետ Բրեմոնից օգնություն խնդրելու համար: Վերջինս խոստանում է նոր զորքեր ուղարկել Մարաշ: Ատենապետը վերադառնում է Մարաշ դեկտեմբերի 22-ին, երբ «թուրքերը քաղաքին մեջ հայտնաբար կսպանային ֆրանսիացիներուն ու հայերուն»⁹⁹:

97 Materne Muré, Le massacre de Marache, p. 6.

98 Յոզեֆ Տեր-Վարդանեան, նշվ. աշխ., էջ 93:

99 Գր. Հ. Գալուստեան, նշվ. աշխ., էջ 793:

Դեկտեմբերի 21-ին «Մարաշի իրավունքների պաշտպանության ընկերությունը» նամակով դիմում է Մարաշի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար գեներալ Քերեթին՝ ֆրանսիական զորքերը քաղաքից անհապաղ դուրս բերելու պահանջով¹⁰⁰: Իսկ դեկտեմբերի 27-ին Մարաշում բռնկվում է հակաֆրանսիական առաջին ապստամբությունը: Քաղաքի թուրք ազգաբնակչության ելույթի համար ազդանշան է ծառայում ազգայնականների կողմից էլբիստանում նախապատրաստված շեթեական մի խմբի մուտքը Մարաշ: Հարյուր հեծյալներից բաղկացած այդ խումբը դեկտեմբերի 27-ին, օրը ցերեկով, խուժում է քաղաք, կրակոցներով ու գոռուն-գոչյունով սուրում դեպի միջնաբերդը և բարձրացնելով այնտեղ թուրքական դրոշակը և կանաչ-կարմիր գույնի կրոնական մի դրոշ, դուրս նետվում քաղաքից՝ մինչ ֆրանսիացիները կկողմնորոշվեն ու կկարողանային որևէ բան ձեռնարկել¹⁰¹: Քաղաքի թուրք բնակիչները՝ չբավորները, արհեստավորները, հիմնականում ստորին խավերը, դուրս են գալիս ցույցի, իրենց զայրույթն ուղղելով ամենից առաջ ֆրանսիական իշխանությունների հետ գործակցող մահմեդական բարձր հոգևորականության ու հարուստ վերնախավի դեմ: Գազազած ամբոխը մորուքից բռնած քարը է տալիս 80-ամյա իմամ Դայը-զադեին¹⁰², ծեծում նրան և գցում ցեխի մեջ: Այնուհետև ամբոխը շարժվում է դեպի քաղաքի ամենաազդեցիկ դեմքի՝ խոշոր ավատատեր-մեծահարուստ Բայազիդ-զադեի տունը և սպառնում հաշվհարդար տեսնել՝ ֆրանսիացիների հետ հետագա համագործակցության դեպքում¹⁰³:

¹⁰⁰ A. Bağdadlıoğlu, op. cit., p. 69.

¹⁰¹ E. Brémond, op. cit., 33; Paul du Vèou, op. cit., p. 112. Ըստ Միշել Գայառեսի, այդ խումբը քրդական հեծյալ Չոկատ էր: Տե՛ս Michel Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 110:

¹⁰² Վերջինս 1919 թ. նոյեմբերի 27-ին Մարաշի մեծ մզկիթում կարգացած իր քարոզում մահմեդական ազգաբնակչությանը կոչ էր արել հնազանդվել ֆրանսիական օկուպացիոն զորքերին: Տե՛ս Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 112:

¹⁰³ E. Brémond, op. cit., p. 33; Pierre Redan, op. cit., p. 92.

Պետք է ասել, որ ֆրանսիական օկուպացիոն իշխանությունները սերտ կապեր էին հաստատել և փորձում էին հենվել քաղաքի մահմեդական բարձր հոգևորականության, հարուստ վերնախավի, քրդական առանձին շեյխերի վրա, որոնց մի զգալի մասը 1915 թ. հայերի բռնագաղթի ժամանակ նրանց թալանի ու կողոպուտի շնորհիվ հարստություն դիպածներն էին: Սրանք երկյուղ էին կրում, որ կարող են կորցնել իրենց հարստությունը, ուստի մի կողմից բորբոքում էին ազգամիջյան ատելությունը, թուրքերին զրգոում հայերի դեմ՝ այդ եղանակով «վտանգն» իրենցից հեռացնելով, մյուս կողմից՝ առերես պաշտպանում ու համագործակցում ֆրանսիական զինվորական ու վարչական իշխանությունների հետ՝ վերջիններիս աջակցությունը ստանալու համար:

Գնահատելով 1919 թ. դեկտեմբերի 27-ի ելույթը, հարկ է նշել, որ այն ամենից առաջ և հիմնականում ուղղված էր ֆրանսիական իշխանությունների հետ համագործակցող մահմեդական վերնախավի դեմ, և ոչ թե քաղաքի բոլոր շահագործողների դեմ ընդհանրապես: Որոշ հետազոտողներ, առանց բավարար հիմնավորման, փորձում են այդ շարժմանը սոցիալական ուժեղ երանգ տալ, հիմնվելով այն փաստի վրա, որ նրա մասնակիցները մեծ մասամբ քաղաքի ստորին խավերի ներկայացուցիչներն էին: Արդեն հիշատակված Ա. Գ. Ժելտյակովն, օրինակ, որպես ապացույց ընդգծում է այն հանգամանքը, որ «Մարաշն անկախության պատերազմում» գրքի հեղինակ Ա. Բաղդադլըոյուն նույնիսկ չի հիշատակում դեկտեմբերի 27-ի ապստամբության մասին, «մինչդեռ ֆրանսիական բոլոր հեղինակները, այդ թվում և ինտերվենցիայի մասնակիցները, գրում են այդ մասին»¹⁰⁴: Ֆրանսիական հեղինակները, իսկապես, նշում են, որ դեկտեմբերի 27-ի ելույթը դա «ստոր պլեբսի շարժումն էր, որը հեղեղեց երևելիներին և կրոնի սպասարկուներին»¹⁰⁵, սակայն նրանք չեն թաքցնում, որ ամ-

¹⁰⁴ «Ученые записки ЛГУ», серия вост. наук, вып. 14, стр. 36.

¹⁰⁵ Pierre Redan, op. cit., p. 92—93; E. Brémond, op. cit., p.

բոխը քաղաքի երևելիների, հարուստ վերնախավի դեմ հանդես եկավ հենց այն պատճառով, որ նրանք համագործակցում էին ֆրանսիացիների հետ, նաև ընդգծում են, որ «ճնշումը դրսից էր», քեմալականների ջանքերի շնորհիվ էր առաջ եկել: «Միայն հասարակ ժողովուրդը իրական աջակցություն ցույց տվեց,— գրում է Բրեմոնը: —Մինչդեռ միջին խավերը անվրձնական դիրք էին բռնել, իսկ բարձր դեկավարները անցել էին մեր կողմը: Թուրք պաշտոնյաներն էլ Կ. Պոլսի հրահանգներին էին սպասում՝ կողմնորոշվելու համար, և միայն նրանցից մի քանիսը բացահայտ համակրանք էին տածում հանդեպ քեմալականները»¹⁰⁶,

Չնայած այն բանին, որ դեկտեմբերի 27-ի շարժումը ոչ անմիջական, անառիկ հակաֆրանսիական ուղղվածություն ունեւր (այսինքն ուղղված էր ֆրանսիական իշխանությունների հետ առժամանակ համագործակցող մահմեդական վերնախավի և այդ իշխանությունների հովանավորությանն ու պաշտպանությանը ապավինած հայերի դեմ), Մարաշի ֆրանսիական վարչական ու զինվորական ղեկավարները լուրջ շմոտեցան խնդրին և անկարող գտնվեցին արագ ու ճիշտ կողմնորոշվելու: Քաղաքի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Անդրեան, դեպքերից անմիջապես հետո հեռախոսով կապվելով Այնթապի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար գնդապետ Ֆլի Սենտ-Մարիի հետ, հավաստիացնում էր նրան, որ ոչ մի վտանգավոր բան չի եղել. «Դա սոսկ մի տազնապ էր, որովհետև երևելիները տակավին թեքվում են մեր կողմը, իսկ մյուս թեսարիֆը տատանվում է: Տվեք ինձ երեք հարյուր հոգի և ես կարգ ու կանոն կհաստատեմ»¹⁰⁷: Գնդապետն էլ իր հերթին բարեհաջողությամբ հանդես բերելով, հրավիրում է Անդրեանին Այնթապ հարցը տեղում քննելու համար՝ ռազմական արագ օգնություն ուղարկելու փոխարեն:

Դեկտեմբերի 30-ին կապիտան Անդրեան գալիս է Այնթապ և հանդիպում գնդապետ Սենտ-Մարիին, որը, սակայն, գրտ-

նում է, որ ինքն ի վիճակի չէ վճռելու հարցը, և ուղարկում է Անդրեանին Ադանա վերին հրամանատարության մոտ¹⁰⁸, Ֆրանսիական պատմաբան Պոլ դյու Վեոն իրավացիորեն դատապարտում է գնդապետ Սենտ-Մարիի բռնած դիրքը. «Այն ժամանակ, երբ Մուստաֆա Քեմալը իր գլխավոր շտաբը տեղափոխել էր Անգորա, հայերին հետապնդելու բացահայտ կոչ արձակել, իր հեծյալներով հեղեղել շրջանը, սպանալիքի տակ դրել Հարունիի որբանոցը, երեք հարյուր շեթներով Պազարչըքում կտրել Այնթապ տանող նոր ճանապարհը, Ֆլի Սենտ-Մարին չհասկացավ, որ նման շարժման ետև պահին անհրաժեշտ էր ամեն գնով կարգ ու կանոն պահպանել Մարաշում, որի կառավարիչը գեթ մի պահ չպետք է հեռանար քաղաքից»¹⁰⁹:

Նոր տարվա առաջին օրերից դրությունը Մարաշում առավել լարված դարձավ: Կապիտան Անդրեան այլևս չվերադարձավ քաղաք: Նրա փոխարեն նոր կառավարիչ նշանակվեց հազարապետ (մայոր) Մորբիոն, իսկ Մարաշի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար՝ հազարապետ Ռոպ դեզ Օրդոնը, որի գործաժայր, բաղկացած մի գումարտակից, մի մարտկոցից, կես էսկադրոն հրաձիգներից, ընդամենը 2000 հոգի, վերին հրամանատարությունը ի վերջո ստիպված է լինում ուղարկել Մարաշ՝ քաղաքում առկա զորքերն ուժեղացնելու համար¹¹⁰: 1920 թ. հունվարի կեսերին Մարաշի ֆրանսիական կայազորը հաշվում էր մոտ 3000 զինվոր՝ 456-րդ դիվիզիայի կեսը¹¹¹: Զորավար Քերեթը, որն այդ ժամանակ քաղաքում էր գտնվում, բարձր հրամանատարության կարգադրությամբ իր վրա է վերցրնում ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր ղեկավարությունը:

¹⁰⁶ E. Brémond, op. cit., p. 33.

¹⁰⁹ Paul du Vêou, op. cit., p. 113.

¹¹⁰ E. Brémond, op. cit., p. 39.

¹¹¹ ՆՍՄԶ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 38: Ն. էֆենդիևան, վստահելով Ա. Բաղդադլըզլուի բերած տվյալներին, գրում է, թե իբր «ֆրանսիական բանակը Մարաշում հաշվում էր 40 հազարից ավելի մարդ»: Տե՛ս Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 111:

¹⁰⁶ E. Brémond, op. cit., p. 34.

¹⁰⁷ Paul du Vêou, op. cit., p. 112.

Սակայն կապը բարձր հրամանատարութեան հետ շատ թույլ էր, գրեթե խզված: Քաղաքի կայազորը շուններ ոչ մի անթիւ հեռախոս՝ բոլոր ապարատները Բեյրութում էին մնացել, շուններ ոչ մի սավառնակ: Քերթի գիվիզիայի ամբողջ էսկադրիլիան նույնպէս Բեյրութում էր: «Նույնիսկ փոստատար աղավնիներ չկային,— գրում է դյու Վեուն: — Մարաշը վերստին կտրված էր Ադանայից. ֆրանսիական գիվիզիայի կեսը անդամալուծված էր, կույր ու համր»¹¹²:

Քացի ֆրանսիական այս ուժերից, մինչև 1920 թ. հունվարի 21-ի թուրքական հարձակումը Մարաշում կային մոտ 600 հայ կամավորներ, որոնց ներկայութիւնը քաղաքում առանձնապէս դուր չէր գալիս հայերի շարժը ծրագրած թուրք ազգայնամուլ գործիչներին: Սրանք կեղծ լուրեր էին տարածում, թե իբր հայ կամավորներն ու լեգեոնականներն են լարված իրադրութիւն ստեղծում քաղաքում, սպառնալիք ներկայացնում մահմեդական ազգաբնակչութեան համար և այլն: Այդ բանասարկութիւնները տարածելով, ինչպէս ստորև կտեսնենք, ազգայնականները նպատակ էին հետապնդում ֆրանսիական հրամանատարութեանը դրդել հայ կամավորներին դուրս հանել Մարաշից՝ քաղաքի խաղաղ հայ ազգաբնակչութեանը անպաշտպան թողնելու համար:

Բոլոր անաշտ հետազոտողները, սակայն, ժամանակին հերքել են հակահայկական թշնամանք բորբոքող այդ հերյուրանքները: «Ծթե լեգեոնականները Կիլիկիա գալու պահին ռեպրեսիաների են դիմել Ադանայում, Բողանթիում և երկաթուղու երկայնքի վրա, ապա նրանք իրենց հիանալի պահեցին Մարաշում և Այնթապում»¹¹³,— գրում է Պիեռ Ռըզանը:

Մի այլ վկայութիւն. «Մերձավոր Արևելքի իրադարձութիւնների շուրջ տարածված առասպելներից է այն,— գրում է գնդապետ Բրեմոնը,— թե իբր քեմալական ապստամբութեան պատճառը հայ լեգեոնականների օգտագործումն էր:

Պետք է ասել ճշմարտութիւնը. Հայկական լեգեոնը, խիստ նվազած, հաշվում էր այն ժամանակ 2 փոքր գումարտակ, ընդամենը 400—500 հոգի, և նա զորասյունների մեջ կազմում էր աննշան մի մասնիկ: Եվ ո՛չ Այնթապում, ո՛չ էլ Մարաշում լեգեոնը դժգոհութեան առիթ չտվեց: Ֆրանսիական հրամանատարութիւնը նույնիսկ նրան շնորհակալութիւն հայտնեց այդ լավ վարքագծի համար»¹¹⁴: Նույն բանն են նշում Մատերն Մյուրեն¹¹⁵ և ուրիշները:

Հայ լեգեոնականների դեմ ուղղված բանասարկութիւնների հեղինակները, սակայն, կարողացան իրականացնել իրենց բաղձանքը՝ վտարել նրանց Մարաշից, հայերի համար օրհասական պահին: 1920 թ. հունվարի 18-ին Մորբիոյին այցելած քաղաքի թուրք պաշտոնյաները ֆրանսիական կառավարչին մի վերջնագիր են ներկայացնում, պահանջելով. 1. Դադարեցնել միջամտութիւնը բոլոր հանրային գործերին, 2. Մարաշից հեռացնել հայ կամավորներին¹¹⁶: Վերջինս հանդես է բերում երկղոտութիւն ու անվճռականութիւն՝ առավել համարձակութիւն հաղորդելով թուրքերին: Նա ինքը այցելում է փոստ-կառավարիչ Զեվդեթ բեյին, որի մոտ հավաքվել էին Մարաշի 15 թուրք երևելիները և սկսում նրանց բացատրել «քաղաքում ստեղծված տագնապալից վիճակը»՝ ապարդյուն փորձեր անելով մերձեցման ու համաձայնութեան եզրեր գտնել նրանց հետ: Զեվդեթ բեյը նրան ուղղակի պատասխանում է. «Անհրեանարին է, որ օկուպացիան շարունակվի»¹¹⁷: Զանալով մասնակի բավարարութիւն տալ թուրքական վերջնագրին, ֆրանսիական կառավարիչը հունվարի 19-ին 500 հայ լեգեոնականների դուրս է հանում քաղաքից՝ նրանց ուղարկելով Իսլահիե՝ պարեն ու ռազմամթերք բերելու: Ճանապարհին նրանք ընկնում են թուրքերի կողմից պատրաստված ծուղակը և ստիպված լինում 8—9 օր անընդհատ պաշտպանական կռիւներ

¹¹⁴ E. Brémond, op. cit., p. 28.

¹¹⁵ Materne Muré, op. cit., p. 6.

¹¹⁶ ՆՍՄ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 37:

¹¹⁷ Նույն տեղում, թ. 37—38:

¹¹² Paul du Véou, op. cit., p. 126.

¹¹³ Pierre Redan, op. cit., p. 36.

մղել իրենց վրա հարձակված թուրքական շեթենների դեմ: (Հայ կամավորները Մարաշ են վերադառնում հունվարի 28—29-ին՝ ճանապարհին թողնելով 100-ից ավելի զոհեր¹¹⁸։

Հայ լեգեոնականներին Մարաշից հեռացնելու հետ մեկտեղ թուրք ազգայնամոլները՝ այդ նույն օրերին «բարեկամության» ու «համագործակցության» առաջարկներ են անում քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը, հայտարարելով, թե իրենց թշնամությունը ֆրանսիացիների դեմ է միայն: Հայերին նույնիսկ զգալի գումարներ են առաջարկվում, «որպես վարձ թուրքերին աջակցելու համար»¹¹⁹⁻¹²⁰։

Կարո՞ղ էին հայերը վստահել թուրքական այդ «հավաստիացումներին» ու խոստումներին, երբ հենց այդ նույն ժամանակ իրենց հայրենակիցների արյունն էր թափվում Մարաշի շրջակայքում, երբ իրենք ամեն ժամ հաշվեհարդարի սպառնալիքներ էին լսում: Իհարկե, ո՞չ: Եվ այնուհանդերձ Մարաշի հայ երեկիւնների ու Ազգային Միության կազմում գտնվեցին մարդիկ, ովքեր քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը փորձեցին ապակողմնորոշել ու զգոնությունից զրկել՝ «մեծահոգություն» ու «խոհեմություն» քարոզելով այն պահին, երբ հույժ կարևորը զինված ինքնապաշտպանության նախապատրաստվելն էր: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է Մարաշի Ազգային Միության հունվարի 18-ի շրջաբերականը:

Ահա այն.

«Հայրենակիցներ!

... Բաց խոսինք. թրքերուն դեմ անօգուտ ու անտեղի ցույցեր կրնան մինչև իսկ մեր դատը ձախողել...

Խոստովանինք, որ թուրքերը մեզի այնչափ շարիք հասցուցին, որ մոռնալ կարելի չէ, բայց իբրև ճշմարիտ քրիստոնյաներ, իբրև խոհեմ ու խելացի մարդիկ, պետք է ներենք անոնց ու կամաց-կամաց, քայլ առ քայլ ձգտենք միակ նպատակի մը, այն է՝ ջանալ վերահաստատելու մեր հին հարաբե-

րությունները թուրքերուն հետ, որովհետև աշխարհի իրադարձությունները ինչ ձև ալ որ առնեն, մենք ստիպված ենք թուրքերու հետ և թուրքերն ալ ստիպված են մեզի հետ ապրելու(!?—Ռ. Ս.): Ճակատագրական է այս: Իրավ է, մենք ալ իրավունք ունինք, որ թուրքերն ալ այս ճշմարտությունը հասկնան ու իրենք ալ մեզի պես խորհին, ինչ որ դժբախտաբար ներկայիս դեռ չենք տեսներ, սակայն վստահ ենք, որ պիտի գա ժամանակ մը, որ անոնք ալ այս ճշմարտությանը վերահասու ըլլալով, իրենց անհաշտ փողափակաճությունը, թշնամական վերաբերմունքը փոխեն ու ճշմարիտ փողափակաճությունը փոխեն:

Մենք, իբրև ուղիղ քրիստոնյաներ, իբրև մարդիկ, որ ավելի շիտակ ու շուտ կըմբռնեն հառաջադիմության ու քաղաքակրթության պահանջները, պարտավոր ենք փոխանակ շատ հեռու ապագաներու հառաջ բերելիք ազդեցությանց սպասելու, ընդառաջ երթալ անոնց և այժմե՛ն իրագործելու ջանալ այն, ինչ որ պիտ ընեն ապագան:

Հետևաբար ստիպողաբար կպահանջենք ու կխնդրենք.

1. Ջանալ առևտրական ու գործնական հին հարաբերությունները վերամշակել թուրքերու հետ, պարկեշտության շրջանակի մեջ իրենց շահերը ապահովելով:

2. Ֆրանսիական ուժերու ժամանման առթիվ սուր, անտեղի ցույցերի զգուշանալ:

3. Արգելել օղիի, գինիի գործածությունը և այլն»¹²¹ (ընդգծումներն իմն են— Ռ. Ս.):

Մարաշի հայ ազգաբնակչությանն ուղղված այս կոչը, ինչպես տեսնում ենք, հեռու էր դեպքերի իրական վիճակը գնահատելուց, այն բոլորովին չէր արտահայտում ժամանակի պահանջները, որովհետև ինչ որ առաջարկվում էր, այլևս անհնարին էր ու անիրականալի ստեղծված իրագրության պայմաններում¹²²։

118 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 38:

119-120 նույն տեղում, թ. 36:

121 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, թ. 52—53:

122 Մեր այս գնահատականին չի հակասում այն փաստը, որ Ազգային Միությունը (ըստ նրա անդամներից մեկի՝ Հարություն Տեր-Ղազար-

Ահա այսպիսին էր իրադրությունը Մարաշում, երբ 1920 թ. հունվարի 21-ին բռնկվեց վաղուց նախապատրաստվող հակաֆրանսիական ապստամբությունը, որը տևեց մինչև փետրվարի 11-ը՝ ֆրանսիական զորքերի անփառունակ նահանջը Մարաշից:

1920 թ. Մարաշի դեպքերի մասին շատ է գրվել ժամանակի թուրքական, ֆրանսիական ու հայկական մամուլում. իրենց հուշերն են հրատարակել նաև այդ դեպքերի թուրք. ֆրանսիացի և հայ մասնակիցներն ու անմիջական ականատեսները: Անշուշտ բոլոր գործերը չէ, որ կարող են ճիշտ պատկերացում տալ կատարվածի մասին, մի շարք ականատեսների հուշեր տառապում են կանխակալ մոտեցումով, շափազանցված գնահատականներով, դեպքերի ոչ-անաչառ շարադրանքով, կարևոր փաստերի միտումնավոր շրջանցումով և այլն: Նման հուշերից է վերը հիշատակված թուրք հեղինակ Ադիլ Բաղդադլըօղլուի «Մարաշը անկախության պատերազմում» գիրքը, որտեղ ամբողջովին բացակայում է գիտական անաչառությունը, բերված փաստերի գերակշռող մասը չի արտահայտում իրական պատկերը, իսկ քաղաքի խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ 20 օրում գործադրված բարբարոսական արարքների մասին հեղինակը ընդհանրապես ոչ մի խոսք չի ասում:

1920 թ. հունվարի 21-ից մինչև փետրվարի 11-ը Մարաշում տեղի ունեցած անցքերի առավել ստույգ, հավաստի և անկողմնակալ նկարագրությունը տրվում է դեպքերի անմիջական ականատեսների՝ Մարաշի ֆրանցիսկյան վանքի վանահայր Մատերն Մյուրեի «Մարաշի ջարդը 1920 թ. փետրվարին» գրքույկում և Մարաշի ամերիկյան հիվանդանոցի

յանի պատմածի) դիմել էր հազարապետ Ռոզ դեզ Օրդոնին՝ հայերին «գոնեն 1000 կամ 500 զենքեր տալու» խնդրանքով, սակայն վերջինս վստահեցրել էր, թե «թուրքերու կողմն հարձակում կարելի չէ և թե ինքը կրնա երկու ժաման խորտակել ամեն հարձակում»: Տե՛ս Գր. Հ. Գալուստեան, նշվ. աշխ., էջ 813:

բժշկապետուհի Մեյբել Իվլին էլիոտի «Վերստին սկսելով Արարատից» խորագիրը կրող գրքում, որտեղ գետեղված է Մարաշի իրադարձությունները օրը-օրի գրանցված հեղինակի օրագիրը: Ուստի մենք դեպքերի շարադրանքը հիմնականում տալիս ենք նշված զույգ օտար ականատեսների պատմածների հիման վրա¹²³:

Ապստամբությունը, ինչպես ասվեց, սկսվեց 1920 թ. հունվարի 21-ին: Այդ օրը, կեսօրին մոտ, գեներալ Քերեթը իր մոտ է կանչում քաղաքի մի շարք թուրք երևելիների ու պաշտոնյաների և պահանջում նրանցից դադարեցնել խռովության նախապատրաստումը: Խուսանավող պատասխան ստանալով, նա հրամայում է բանտարկել և որպես պատանդ պահել ներկայացած պաշտոնյաների մեծ մասին, իսկ երկուսին՝ մյուսթեսարիֆի տեղակալ Ջեվդեթ բեյին և ոստիկանական կոմիսարին թույլ է տալիս գնալ «ժողովրդին համոզել»:

Այս վերջինների հեռանալուց շատ շանցած կոմիսարը, որպես ազդանշան, ատրճանակից 5 կրակոց է արձակում, ազդարարելով ապստամբության սկիզբը: Նախապես զինված թուրք ազգաբնակչությունը մի ակրնթարթում լցվում է փողոցները և սկսում զնդակոծել ֆրանսիական շրջող պահակախումբը (վեց հոգի ընկնում են հենց թուրք ոստիկանների զնդակներից), ինչպես նաև կրակ բաց անում հայկական թաղամասերի վրա¹²⁴:

Հայերը թրքախառը թաղամասերից քաշվում են զուտ հայկական թաղամասերը, պատսպարվում եկեղեցիներում, դպրոցներում և օտար հաստատությունների շենքերում, որոնք սակայն անմիջապես շրջապատվում են թուրքերի կողմից: «Ֆրանսիացիների տեղաբաշխման կետերը և քրիստոնեական թաղամասերը շրջապատելու պլանը այնքան լավ էր մշակվել

123 Հայկական աղբյուրներից մանրամասն տե՛ս Գր. Հ. Գալուստեան, նշվ. աշխ., էջ 785—826, Յովսէփ Տէր-Վարդանեան, նշվ. աշխ., էջ 96—119, Մարաշի հեռուստատր. «Արևելեան մամուլ», 2 մարտի 1920 թ.:

124 *Materne Muré*, op. cit., p. 8.

և իրականացվել թուրքերի կողմից, — գրում է Մատերն Մյուրեն, — որ ամեն մի կապ անհնարին էր դարձել ոչ միայն իրարից հեռու, այլև իրար հարևան կետերի միջև»¹²⁵:

Ընթացողները, որ ինչպես ֆրանսիացիների, այնպես էլ հայերի կողմից ցույց տրված ամեն մի դիմադրություն հաջողություն չի ունենա, թուրքերը հաջորդ օրը՝ հունվարի 22-ին շորս կետից բաղկացած մի վերջնագիր են ներկայացնում ֆրանսիական հրամանատարությանը, պահանջելով իրենց հանձնել ամբողջ ռազմամթերքը, բոլոր զենքերն ու փոխադրական միջոցները, ֆրանսիացի զինվորներին՝ անձնատուր լինել խոստանալով միաժամանակ սպայական կազմին թույլ տալ ազատ հեռանալու քաղաքից¹²⁶:

Վերջնագիրը, բնականաբար, մերժվում է ֆրանսիացիների կողմից, և կոնվեր շարունակվում է մինչև փետրվարի 11-ը, 21 օր անընդհատ: «Դրանք դժողքի, ոչնչացման, ջարդի օրեր էին, — գրում է ականատեսը: Օրեր, որոնք մարդու խելագար կդարձնեին, եթե դեպքերի տեսարաններն անցնեին նրա աչքի առջևով»¹²⁷:

Թուրքական վայրագությունները նոր թափ ստացան հունվարի 23-ից, երբ Մարաշի շրջակա գյուղերի զինված շեթենները և քեմալական կանոնավոր զորաջոկատները Քըլըջ Ալիի ընդհանուր հրամանատարությամբ խուժեցին քաղաք: Հաջորդ օրը՝ հունվարի 24-ին, թուրքերը շորս կողմից կրակի են տալիս հայկական թաղամասերը, ստիպելով բնակիչներին դուրս գալ իրենց ապաստարաններից: Նշված պահից սկսած մինչև սարսափելի այդ օրերի վերջը հրդեհները շարունակվում էին գիշեր-ցերեկ: «Այրվող տների մեծ մասը քրիստոնյաների տներն էին»¹²⁸, — վկայում է Մյուրեն: «Ահավոր մի տեսարան՝ դժբախտ մարդիկ, կրակով օղակված, խելագարի պես վա-

զում էին կտուրների վրայով, մինչև որ տները կփվեին և իրենք կանհայտանային բոցերի ու ծխի անդունդում»¹²⁹: «Սակայն բոլոր այդ տեսարաններից ամենազարհուրելին, — շարունակում է ականատեսը, — դա հայկական Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հրկիզումն էր: Այդ եկեղեցին գտնվում էր բլրի վրա, մեր վանքից շատ փոքր հեռավորության վրա: Այնտեղ պատասպարվել էին 50 ֆրանսիացի և հայ զինվորներ և մոտ 2000 փախստականներ: Եկեղեցու և նրանում ապաստան գտած մարդկանց լրիվ ոչնչացումը թուրք ապստամբներից ութ օրվա հոգնեցուցիչ աշխատանք պահանջեց, և ես վանքի պատահանից հեռադիտակով դիտում էի իմ աչքերի առջև ծավալվող ողբերգությունը»¹³⁰:

Ի վերջո գազանաբարո ամբոխը եկեղեցու տանիքը ողողում է նավթով և հրդեհում: «Նավթը այն աստիճան թափանցել էր տանիքի հողի մեջ, — գրում է Մյուրեն, — որ բոցավառվելով, այրեց տանիքի գերանները և այդ պահից փրկության ամեն մի հույս կորսված էր այլևս... Այն քրիստոնյաները, ովքեր նետվում էին եկեղեցուց դուրս, մորթում էին թուրքերի կողմից, իսկ ներսում մնացողները՝ զոհվում կրակի բոցերում... 50 զինվորից և 2000 քրիստոնյաներից գրեթե ոչ մեկը չփրկվեց...»:

«Նկարագրել այն, ինչ բաժին ընկավ քրիստոնյա բնակչությանը... տանջալից մի խնդիր է. դա մի երկար մարտիրոսության պատմությունն է»¹³¹, — եզրափակում է ականատեսը:

Մարաշի խաղաղ հայ ազգաբնակչության դեմ գործադրված անմարդկային, բարբարոսական արարքների մասին է պատմում նաև մյուս օտար ականատեսը՝ Մեյբլ էլիոտը¹³²:

¹²⁵ *Materne Muré*, op. cit., p. 8.

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 9:

¹²⁷ Նույն տեղում:

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 10:

¹²⁹ *Materne Muré*, op. cit., p. 11.

¹³⁰ Նույն տեղում:

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 12: Տես նաև *Michel Paillarés*, նշվ. աշխ., էջ 112:

¹³² *Séu Mabel Evelyn Elliott*, նշվ. աշխ., էջ 99—103:

Վերջինս նկատում է, որ թուրքերը առանձնահատուկ դաժանություն էին հանդես բերում արու սեռի նկատմամբ, անխնա կոտորելով բոլորին:

«Երբեմն ես մեղադրում էի հայ տղամարդկանց այն բանի համար, որ նրանք առանձին դեպքերում լքում էին կանանց ու երեխաներին՝ փորձելով փրկել իրենց կյանքը,— գրում է ամերիկուհի ականատեսը: Այժմ տեսնում եմ, որ ես սխալվել եմ. ցեղը պահպանելու բնազդն է, պարզապես, նրանց ստիպում այդպես վարվել, որովհետև թուրքերը ձգտում են ամենից առաջ տղամարդկանց ու արու մանուկներին ոչնչացնել, իսկ կանանց երբեմն թողնում են, որ ազատվեն, քանի որ նրանց զավակները, միևնույն է, թուրք պիտի դառնան: Ուստի հայ կնոջ առաջին պարտքը տղամարդկանց ու արու զավակներին փրկելն է...»¹³³:

Պետք է նշել, որ շնայած Մարաշի հայ ազգաբնակչությունը, ֆրանսիական զենքին ու հավաստիացումներին ապավինելով, միջոցներ չէր նախատեսել ինքնապաշտպանության համար, այնուհանդերձ, կանգնելով իսպառ ոչնչանալու վտանգի առջև, կարողացավ համախմբվել և հայ կամավորների հետ մեկտեղ առանձին տեղերում արժանի հակահարված հասցնել քեմալական ջարդարարներին¹³⁴: Եղավ մի պահ, երբ փրկության հույսը իրական էր թվում, և կարճատև ոգեվորությունը համակեց Մարաշի հայերին. դա փետրվարի 7-ին էր, երբ Իսլահիեից շարժվող ֆրանսիական խոշոր զորասյունը (մոտ 4000 հոգի)¹³⁵, բաղկացած հետևակային երկու զումարտակից, հեծելազորային երկու վաշտից և հրետանային շորս մարտկոցից, գնդապետ Նորմանի հրամանատարությամբ ընդհուպ մոտեցավ քաղաքին և վրան խփեց Մարաշի

¹³³ Mabel Evelyn Elliott, op. cit., p. 104.

¹³⁴ Մարաշի կռիվներում աչքի ընկած հայ լեգեոնականների ու մարտիկների մասին մանրամասն տես Գր. Հ. Գալուստեան, նշվ. աշխ., էջ 818—826:

¹³⁵ ՆՍՄԷ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, Բ. 40:

դաշտում՝ քաղաքից ընդամենը 4 կիլոմետր հեռավորության վրա¹³⁶:

Հաջորդ երեք օրերին արդեն բացահայտ գերակշռությունը ֆրանսիացիների կողմն էր: Թուրքական շեթենները ու քեմալական կանոնավոր ջոկատները, շղիմանալով թնդանոթային կրակին, ցիր ու ցան եղան: Ա. Բաղդադլիբուրուն խոստովանում է, որ Քըլըջ Ալին առանց զորքի էր մնացել¹³⁷: Համոզվելով, որ իրենց չի հաջողվի հաղթահարել լավ զինված ֆրանսիական ուժերին, թուրք ղեկավարները և քաղաքի երևելիները փետրվարի 10-ին իթթիհատականների նախկին պարագլուխ զոկտոր Մուստաֆային ուղարկում են ֆրանսիական վերին հրամանատարության մոտ՝ անձնատրուկայան առաջարկով: Դոկտոր Մուստաֆան սպիտակ դրոշակը ձեռքին գնում է ֆրանսիական բանակատեղին և ընդունվում գնեբրալ Քերթի կողմից, որը և թելադրում է թուրքերի անձնատրուկայան պայմանները. կրակի անհասպաղ դադարեցում, զենքի հանձնում, Մարաշի կռիվներում աչքի ընկած 200 թուրքերի հանձնում¹³⁸: Թուրք ղեկավարը ընդունում է ֆրանսիական պայմանները և պարտավորվում հաջորդ օրը՝ փետրվարի 11-ին ներկայանալ՝ անձնատրուկայան գրավոր կետերը ստանալու համար, սակայն վերադարձի ճանապարհին նա սպանվում է¹³⁹:

Սակայն անկախ Մուստաֆայի սպանությունից, այդ նույն ժամանակ տեղի է ունենում անսպասելի մի բան՝ գնեբրալ Քերթի ֆրանսիական զորքերին նահանջի հրաման է արձակում: Ֆրանսիական զորավարի այդ քայլը հետագայում

¹³⁶ Paul du Veou, op. cit., p. 126—127; Materne Muré, op. cit., p. 15.

¹³⁷ A. Bagdadlioglu, op. cit., p. 108.

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 110—111, Paul du Veou, op. cit., p. 135.

¹³⁹ Ա. Բաղդադլիբուրուն, առանց որևէ հիմքի, պնդում է, թե իբր զոկտոր Մուստաֆային սպանել են հայերը: Տե՛ս A. Bagdadlioglu, նշվ. աշխ., էջ 111:

երկար վիճաբանութիւններէ առիթ տվեց: Այդ հարցին իրենց հուշերում անդրադարձել են դեպքերի անմիջական մասնակիցները և մի շարք հետազոտողներ, սակայն, պետք է ասել, որ ց'այսօր էլ բացակայում է հարցի հիմնավոր ու համոզիչ պատասխանը:

Գնդապետ Բրեմոնը, իր հուշերում առաջինը անդրադառնալով Քերեթի հրամանի շարժառիթներին, նահանջի որոշումը համարեց մի «հանելուկ», քանի որ «այդ որոշումը կայացվել էր ո՛չ Բեյրութում, ո՛չ էլ Ադանայում, այլ Մարաշում»¹⁴⁰: Նրա կարծիքով, այդ հանելուկը, հնարավոր կլինէր տեղն ու տեղը լուծել՝ հեռագրային կապի առկայութեան դեպքում: «Կասկածից վեր է,— գրում է նա,— որ եթէ Մարաշում լինէր անթել մի հեռախոս, որի օգնութեամբ մշտական կապ պահպանվեր Ադանայի հետ, ապա, անշուշտ, քաղաքից շհոռանալու հրաման կտրվեր»¹⁴¹:

Ավելի ուշ, մարտիաֆայ գործիչ Արամ Թյուրապյանին և ֆրանսիացի պատմաբան Պոլ դյու Վեուին գրած նամակներում վերստին անդրադառնալով այդ հարցին, գնդապետ Բրեմոնը ըստ էութեան հերքեց իր հուշերում գրածը, ընդունելով, որ նահանջի հրամանը տրվել էր ֆրանսիական բարձր հրամանատարութեան գիտութեամբ: Այսպես, Թյուրապյանին հասցեագրված 1929 թ. հունվարի 24-ի թվակիր նամակում, որն անմիջապես հրապարակվեց առանձին գրքույկով, գնդապետ Բրեմոնը ուղղակի մատնանշում է, որ «Մարաշի պարպումը կարգադրվել էր գնդապետ Նորմանի կողմից, որը Բեյրութից եկել էր զորասւյան հրամանատարութիւնը ստանձնելու՝ գնդապետ Գուրոյից անձամբ հրահանգներ ստանալուց հետո միայն»¹⁴²:

«Ուրեմն տրամաբանական է մտածել,— եզրակացնում է

Կիլիկիայի նախկին կառավարիչը,— որ նահանջը բխում էր Գուրոյի կամքից...»¹⁴³:

Իր այս կարծիքը Բրեմոնը վերահաստատեց դյու Վեուին գրած նամակում, ավելացնելով, սակայն, որ Ադանայում նստած գեներալ Գյուֆիոն, Կիլիկիայում ֆրանսիական զորքերի հրամանատարը, ինչպես և ինքը՝ գաղափար անգամ չեն ունեցել գեներալ Գուրոյի կարգադրութեան մասին: «Գեներալ Գյուֆիոն նահանջի մասին տեղեկացավ միայն այն ժամանակ, երբ տեսավ Նորմանի զորասւյան ժամանումը»¹⁴⁴,— գրում է Բրեմոնը:

Իր հուշերում ֆրանսիական զորքերի նահանջի հարցը շոշափել է նաև գնդապետ Նորմանը, որը գեներալ Քերեթին հաղորդել էր գեներալ Գուրոյի հրահանգների մասին և ներշնչել նրան Մարաշից հեռանալու անհրաժեշտութիւնը: «Իմ զորասւյունը պահեստի վերջին ազատ ուժն է Սիրիայում,— ասել էր Նորմանը: Տրանսիան այլևս չի կարող ունենալ ուղարկել: Հարկավոր է նահանջել՝ կենտրոնացվելու համար»¹⁴⁵: Զանալով «հիմնավորել» Մարաշը թողնելու անխուսափելիութիւնը, գնդապետ Նորմանն իր հուշերում բերում է հետևյալ լրացուցիչ «փաստարկները». ուտելիքի պակաս, որի հետևանքով, շնայած ցուրտ եղանակին, զինվորների պարենաբաժինը կիսով չափ կրճատվել էր, և անասնակերի ու ուղմամթերքի պակաս: Այս փաստարկները, սակայն, ինչպես ցույց է տալիս իր գրքում Պոլ դյու Վեուն, համոզիչ ու հիմնավորված չէին: «Մարաշում հացահատիկի մեծ պաշարներ կային,— գրում է հեղինակը,— ճիշտ է, դրանց մի մասը այրվեց, բայց եղածը միանգամայն բավարար էր մեր կարիքների համար: Ոչխարի հոտերն էլ անտեր թափառում էին դաշտում: Ինչ վերաբերում է ուղմամթերքին, զորասւյունը մեծ քանակութեամբ սպառազինութիւն ու ուղմամթերք էր բերել իր հետ»¹⁴⁶:

143 Նույն տեղում, էջ 1—2:

144 Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 133:

145 Colonel Normand, Colonnes dans le Levant, p. 39. Տե՛ս Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 133:

146 Նույն տեղում, էջ 134:

140 E. Brémont, op. cit., p. 40.

141 Նույն տեղում:

142 La lettre du général Brémont au sujet de "L'Eternelle victime de la diplomatie européenne". Marseille, 1929, p. 1.

Հերքելով Նորմանի պատճառաբանությունները, ֆրանսիական պատմաբանը, սակայն, անհետևողականություն և ոչ-անաչառ մոտեցում է հանդես բերում, փորձելով արդարացնել վերը նշված գինվորականների քայլերը և խուսափելով բացահայտել Մարաշի նահանջի իրական պատճառները: Նա միայն իր զարմանքն է հայտնում կատարվածի առթիվ և ցավում, որ գեներալ Քերեթը (հեղինակի արտահայտությամբ՝ «թույլ և ողորմելի մի անձնավորություն») չհավատաց դոկտոր Մուստաֆայի անկեղծությանը և «ի զարմանս պատմության, անձնատուր եղավ խոովարարներին, որոնք իրենք անձնատուր էին լինում»¹⁴⁷: Գեներալ Քերեթի վարքագիծը անհասկանալի, ինչ-որ «խորհրդավոր միջամտության» արդյունք է համարում նաև Միշել Պայառեսը¹⁴⁸, որը նույնպես իր խոսքը չի ասում ֆրանսիական զորքերի նահանջի իրական զրդապատճառների մասին: Իսկ լորդ Կինրոսը ֆրանսիական զորքերի նահանջը «անբացատրելի աղբյուրից եկող հրամանի հետևանք» է համարում¹⁴⁹: Իսկպե՞ս «խորհրդավոր» էր, «հանելուկային», «անտրամաբանական» ու «անհասկանալի» Մարաշի նահանջը և արդարացի՞ է արդյոք այդ ողբերգության մեղքը բարդել հիմնականում գեներալ Քերեթի վրա¹⁵⁰: Իհարկե, ո՛չ:

Դեպքերի ականատեսների ու անմիջական մասնակիցների հուշերի, ֆրանսիական պատմաբանների աշխատություններում բերված փաստերի և, հատկապես, Ֆրանսիայի

¹⁴⁷ Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 135—136:

¹⁴⁸ Michel Paillarès. op. cit., p. 112.

¹⁴⁹ Lord Kinross, op. cit., p. 204.

¹⁵⁰ Ի դեպ նշենք, որ թեև գեներալ Քերեթը հուշեր չի թողել, սակայն ժամանակին նա որոշակիորեն արտահայտվել է քննարկվող հարցի շուրջ: Այսպես, 1920 թ. փետրվարի 11-ին, երբ նահանջող ֆրանսիական զորքերը հասնում են էլօղլու, վերը նշված Մատերն Մյուրին հարցնում է գեներալին նահանջի զրդապատճառների մասին և վերջինս պատասխանում է, որ ինքը «ստիպված էր հնադանդվել»: Հաջորդ օրը՝ հունվարի 12-ին Բել-Պունարում Քերեթը կրկնում է իր պատասխանը, ասելով, որ «ինքը ստիպված էր ենթարկվել տրված հրամանին»: Տես ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 546, ք. 28—29:

կառավարող շրջանների քաղաքականության ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ֆրանսիական զորքերի հեռանալը Մարաշից ամենևին էլ պատահական չէր, ինչպես փորձում են ներկայացնել ֆրանսիացի հեղինակները, այլ այն տրամաբանական վախճանն էր ֆրանսիական կառավարողների որդեգրած մերձավորարևելյան քաղաքականության:

Նախորդ գլխում մենք բացահայտեցինք ֆրանսիական դիվանագիտության ելևէջները և, մասնավորապես, Կիլիկիայի ճակատագրի հարցում նրա թույլ սրված նահանջներն ու զիջումները: Մարաշի նահանջը վերստին հաստատեց այն իրողությունը, որ Կիլիկիան ֆրանսիական իմպերիալիստների ծրագրում ստորադաս տեղ էր գրավում՝ Սիրիայի համեմատությամբ: Վերը բերված զնդապետ Նորմանի այն խոստովանությունը, թե հարկավոր էր զորասյունը պահպանել, որպես պահեստի ուժ Սիրիայում, խիստ բնորոշ է այդ տեսակետից: Կիլիկիան, ինչ խոսք, «յուղալի պատառ էր», սակայն նրա պահպանումը կապված էր անհամեմատ ավելի մեծ դժվարությունների ու «փորձությունների» հետ, քան թվում էր ֆրանսիական կառավարողներին: Մինչդեռ Կիլիկիան Ֆրանսիայի համար այն նշանակությունը չունեց, ինչ որ Սիրիան, ուստի և, Մարաշում առաջին լուրջ դժվարությանը հանդիպելով, նրանք գերադասեցին նահանջել, ի մոռացություն իրենց խոստումների, հայ ազգաբնակչությանը թողնելով թուրքերի վայրագությանը: Մարաշի նահանջը, այսպիսով, ամբողջ Կիլիկիայից ֆրանսիական զորքերի հեռացման սկիզբը դարձավ:

Ուստի մենք համաձայն չենք նաև Մարաշի նահանջի վերաբերյալ վերը հիշատակված թուրքագետներ Ա. Ժելտյակովի և Ն. էֆենդիևայի հայտնած կարծիքներին, որոնք հարցին մոտենում են միակողմանի, անտեսելով արտաքին քաղաքական շարժառիթները: Այսպես, Ա. Ժելտյակովը գտնում է, որ «Մարաշից ֆրանսիական զորքերի շուտափույթ փախուստի իսկական պատճառը զավթիչների և թուրքական ուժերի իրական փոխհարաբերությունն էր Մարաշում և նրա շրջակայ-

քում»¹⁵¹։ Սակայն հեղինակը իր այս եզրակացությունը չի հիմնավորում փաստերով։ Ընդհակառակը, նրա կողմից բերված և մի շարք այլ փաստեր վկայում են, որ գնդապետ Նորմանի զորասյան ժամանումով «Ճգնաժամային վիճակ էր ստեղծվել թուրքական ճամբարում»¹⁵², քեմալական կանոնավոր ուժերի մեծ մասը ցիր ու ցան էր եղել, կովողները հուսալքվել էին և այլն¹⁵³։

Ն. էֆենդիևան ևս ֆրանսիացիների նահանջը վերագրում է նրանց ռազմական թուլությանը։ Հեղինակը գրում է, որ գնդապետ Նորմանը, վախենալով ժուդակն ընկնելուց, շահամարձակվեց Մարաշ մտնել, և գեներալ Քերեթը գիտեր, որ եթե Նորմանի խումբը նահանջի, իր սեփական զորքերը շրջապատման մեջ կընկնեն և կործանման կդատապարտվեն։ Ուստի և նա որոշեց նահանջել¹⁵⁴։ Նման հետևություն անելով, հեղինակը չի պատասխանում այն հարցին, թե գնդապետ Նորմանի զորասյունը, տակավին Մարաշ չմտած, ինչու՞ է պետք է նահանջեր, եթե նրա գալու նպատակը Քերեթի ուժերին օգնության հասնելն ու Մարաշից դուրս բերելն էր։ Ուրեմն պատճառը ամենևին էլ ֆրանսիական ուժերի ռազմական տկարությունը չէր (ընդհակառակը, ինչպես ցույց տրվեց, Նորմանի զորասյան ժամանումով ֆրանսիացիները ռազմական բացահայտ գերակշռության հասան թուրքերի նկատմամբ), այլ այն, որ զորքերի դուրս բերումը Մարաշից սկզբունքորեն որոշվել և կարգադրվել էր ֆրանսիական զորքերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Գուրոյի կողմից, մի կարևոր հանգամանք, որը անտեսում են ինչպես Ն. էֆենդիևան, այնպես էլ Ա. Ժելտյակովը¹⁵⁵։

151 «Ученые записки ЛГУ», серия вост. наук., вып. 14, стр. 39.

152 Նույն տեղում, էջ 38։

153 Տե՛ս A. Bagdadlioglu, նշվ. աշխ., էջ 106—108։ E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 40։ Pierre Redan, նշվ. աշխ., էջ 94։

154 Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 115։

155 Նշենք նաև, որ սփյուռքահայ հեղինակների մեծ մասը նույնպես անտեսում է Մարաշի նահանջի քաղաքական շարժառիթները և կատարվածը դիտում լոկ որպես «գինավորական ահաբեկի մի սխալ», «անհասկանալի տակտիկական քայլ», «հավետ անբացատրելի մի նահանջ», «հանելուկ» և

Եվ այսպես, 1920 թ. փետրվարի 10-ի լույս 11-ի գիշերը գեներալ Քերեթը Մարաշում եղած ֆրանսիական բոլոր ուժերին քաղաքից հեռանալու հրաման է արձակում կարգադրելով, միաժամանակ, այդ հրամանը, որպես «ռազմական գաղտնիք», խիստ գաղտնի պահել հայ ազգաբնակչությունից։ Այդ պատճառով նահանջի մասին տեղեկացան միայն այն հայերը, որոնք ֆրանսիական դիրքերին մոտ ընկած վայրերում էին ապաստան գտել և նկատել էին այդպիսով նահանջի պատրաստությունները։ Սրանց՝ թվով հինգ հազար հայերի¹⁵⁶, ֆրանսիական զորավարը, որոշ տատանումներից հետո, համաձայնվում է վերցնել զորքերի հետ, մնացածներին թողնելով բախտի քմահաճույքին, իսկ ավելի ճիշտ՝ թուրքական արնածարավ ամբոխի վրեժխնդրությունը։ Մոտ 2 հազար անգեն հայեր, մեծ մասը կանայք, երեխաներ ու ծերեր, որոնք ապաստան էին գտել բողոքական եկեղեցում, փետրվարի 11-ի առավոտյան, տեսնելով ֆրանսիական զորքերի հեռացող շարասյունը, նետվում են նրանց ետևից, սակայն ճանապարհին գրեթե ամբողջությամբ զոհ են դառնում հետապնդող չեթեններին ու զազանաբարո խուժանին¹⁵⁷։ Շատերին թուրքերը մորթոտում են կացիներով ու դանակներով, իսկ մի քանիսի գլուխները ուղղակի սղոցում¹⁵⁸։

այլն։ Տե՛ս Դուիթ Մ. Ադամեան, Կիլիկիան դրուագներ, էջ 39—40, Գր. Հ. Գալուսեան, նշվ. աշխ., էջ 816, Aram Turabian, L'Eternelle victime de la diplomatie européenne, էջ 9։

156 Mabel Evelyn Elliott, op. cit., p. 131։ Գնդապետ Բրեմոնի և դուրսի տվյալներով Մարաշից գաղթած հայերի թիվը կազմում էր 7—8 հազար մարդ, սակայն այս թիվը շփառանցված պետք է համարել։ Տե՛ս E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 40—41։ Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 137։

157 Materne Muré, op. cit., p. 17։ E. Brémond, op. cit., p. 40։ Paul du Vèou op. cit., p. 137։ Դուկտ. Հ. Տեր-Ղազարյանի և Մ. արքեպիսկոպոս Նարոյանի տվյալներով նրանց թիվը կազմում էր 3 հազար մարդ և միայն 27 հոգի է ազատվում մահից։ Տե՛ս Գր. Հ. Գալուսեան, նշվ. աշխ., էջ 817, ЗУУЗ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 14։

158 Materne Muré, op. cit., p. 17։ Michel Paillarès, op. cit., p. 112.

Սակայն առավել մեծ տառապանքներ կրեցին և տանջալից մահով ընկան ֆրանսիական զորքին հետևող փախստական հայ կանայք ու երեխաները: 20 աստիճանի համող սառնամանիքի ու բուքի պայմաններում նրանք ստիպված էին առաջ շարժվել մահվան սպառնալիքի տակ, քայլելով անընդհատ երկար ու տանջալից ժամեր: «Մի ակնթարթ հանգստանալն անգամ մահ էր, — պատմում է Մատերն Մյուրեն: — Դրժբախտ մարդիկ, ովքեր փորձում էին մի պահ նստել, շունչ առնել, այլևս անկարող էին ոտքի կանգնել: Ամբողջ ճանապարհին դիակներին բացի ոչինչ չկար...: Ուղղակի սարսափելի էր դիտել սրտաճմլիկ այն տեսարանները, որոնք բացվում էին մեր առջև Բել-Պունարից մինչև Իսլահիեի կայարանն ընկած ճանապարհի ամբողջ ընթացքում»¹⁵⁹:

«Աննկարագրելի մի վիճակ էր, — գրում է իր հուշերում ամերիկուհի ականատես Մեյբլ էլիոտը: — Հինգ հազար փախուստականներ սարսափահար ճանապարհ էին ընկել: Ձիերի խրխնջյուն, երեխաներին կորցրած մայրերի ճիչ, իրենց մայրերին փնտրող մանուկների լաց, հրետանային կառքերի ճարձատյուն, սպանների աղաղակ և բո՛ւք... և այդպես 14 ժամ շարունակ»¹⁶⁰: «Ուժասպառ մայրերը, — գրում է էլիոտը, — այլևս ոչինչ չէին զգում և իրենց մեջքին տանում էին արգեն սառած մանուկներին, մինչև որ իրենք էլ սառած ընկնում էին ձյան մեջ...»¹⁶¹: Մարդասիրական բարձր հատկություններով օժտված ամերիկյան բժշկուհին, որը ինչպես Մարաշի կոնվենտի օրերին, այնպես էլ նահանջի ճանապարհին անկարելի էր անում դժբախտ մարդկանց օգնելու համար, իրեն երջանիկ է համարում «այն հազարավոր հայ մայրերի համեմատությամբ, որոնք հետևում էին բանակին...»¹⁶²:

Անհուն կսկիծով ու կարեկցանքով նկարագրելով մարաշցի հայերի կրած տառապանքները, հեղինակը իրավացիորեն

եզրակացնում է, որ Մարաշի նահանջը չպետք է դիտել, որպես մարդկանց բարեկեցությունն ու անդորրը խանգարող մասնակի մի աղետ, ինչպես Սան-Ֆրանցիսկոյի հրդեհը կամ Զավլըստոնի հեղեղն էր: «Այս ժողովուրդը (հայերը — Ռ. Ս.), — գրում է էլիոտը, — պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում անցել էր ջարդերի ու տեղահանությունների միջով, վեց տարի տառապել ու մեռել, ինչպես տառապեց ու մեռավ Իսլահիեի ճանապարհին... և Մարաշի նահանջը հայերի համար հին պատմության վերսկսումն էր՝ սկիզբն այն թափառումների ու տառապանքների, որոնք տակավին չեն վերջացել»¹⁶³:

Փետրվարի 15-ին նահանջող ֆրանսիական զորքերը և ողջ մնացած հայ փախստականները հասնում են Իսլահիե, որտեղից նրանք գնացքով մեկնում են Ադանա:

Նահանջի ճանապարհին, ըստ տարբեր տվյալների, հայերը տվեցին 3-ից 5 հազար զոհ, իսկ ֆրանսիացիները՝ 800-ից 1200 սպանված և վիրավոր, այդ թվում այն 200 ֆրանսիացի զինվորները, որոնք ցրտահարվել էին և որոնց անդամահատեցին, հեռացնելով շատերի զույգ ձեռքերն ու ոտքերը¹⁶⁴:

Ինչ վերաբերում է Մարաշի կոնվենտի և նահանջի ընթացքում հայ ազգաբնակչության կրած զոհերի ընդհանուր թվին, այստեղ ևս հանդիպում ենք հակասական կամ շփազանցված տվյալների: Ինչպես վերը նշվեց, Մարաշի հայ ազգաբնակչության թիվը 1919 թ. վերջին կազմում էր 20—22 հազար մարդ: Եթե վերցնենք նվազագույնը՝ 20 հազար (այս թիվը ընդունում է հետազոտողների գերակշռող մասը) և դրան ավելացնենք Մարաշի ջարդի նախօրյակին շրջակա գյուղերից փախած և քաղաքում ապաստան գտած մոտ երկու հազար հայերին, ապա ստացվում է, որ Մարաշի կոնվենտի

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 131:

¹⁶⁴ St' u Mabel Evelyn Elliott, նշվ. աշխ., էջ 131; Paul du Véou, նշվ. աշխ., էջ 139; Lord Kinross, նշվ. աշխ., էջ 204; E. Brémond, նշվ. աշխ., էջ 41; M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 113; Gustave Gautherot, նշվ. աշխ., էջ 199; Aram Turabian, նշվ. աշխ., էջ 74; Ա. Աթանասյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

¹⁵⁹ Materne Muré, op. cit., p. 21.

¹⁶⁰ Mabel Evelyn Elliott, op. cit., p. 119—120.

¹⁶¹ Նույն տեղում, էջ 121—122:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 123:

ժամանակ թուրքական յաթաղանից զոհված և նահանջի ճանապարհին ընկած հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ 12 հազար, որովհետև, ըստ արժանահավատ տվյալների, Մարաշի աղետից հետո քաղաքում մնացել էր ընդամենը 8 հազար հայ ազգաբնակչություն, 2 հազար հոգի էլ՝ նահանջի ժամանակ փրկվածները, հասել էին Իսլահիե. վերապրողների ընդհանուր թիվն, այդպիսով, 10 հազարից չէր անցնում¹⁶⁵:

Սակայն Մարաշի կոիվների ժամանակ ջարդերից խուսափած շուրջ 8 հազար հայերն էլ երկար շմնացին քաղաքում: Ֆրանսիական զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքի խուժանը, քաջալերված թուրքական իշխանությունների հովանավորությունից, սկսում է հալածել խաղաղ բնակիչներին, խաբեություն մը դուրս է հանում Մարաշից և սպանում մոտ 100 մարաշցի հայերի, ոմանց բանտարկել տալիս և այլն: Քաղաքում երևում են հայտարարություններ. «Հայեր, քանի տակավին ողջ եք և ժամանակ կա, հեռացե՛ք քաղքեն և երկրեն...»: Նման պայմաններում մարաշցի հայերը ստիպված են լինում զանգվածաբար լքել իրենց հարազատ քաղաքը և ապաստան գտնել Սիրիայում՝ Հալեպում, Դամասկոսում, ինչպես նաև Բեյրութում ու Երուսաղեմում: Մարաշն ու շրջակայքը ամբողջովին դատարկվում են հայությունից:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ մարաշցի հայերի համար ֆրանսիական քաղաքականության անդրանիկ պարտությունը Կիլիկիայում:

Ֆրանսիական հեղինակների մեծ մասը Մարաշի դեպքերը գնահատելիս հարցին մոտենում է Մերձավոր Արևելքում

¹⁶⁵ Տե՛ս ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ք. 200, ց. 1, գ. 516, թ. 42 (Մուշեղ եպիսկոպոսի տեղեկագիրը): Մի շարք աղբյուրների համաձայն զոհված հայերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 15—20 հազարի: Տե՛ս, օրինակ, ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ք. 200, ց. 1, գ. 546, թթ. 11, 13—14, Դալիթ Մ. Աղամեան, Կղ. աշխ., էջ 39, Յովակի Տէր-Վարդանեան, Կղ. աշխ., էջ 122, L'Extermination des chrétiens d'Orient, էջ 50; E. Jung, La révolte arabe, II, p. 153. Այս թվերը, սակայն, անստույգ և չափազանցված են:

Ֆրանսիայի հեղինակության անկման տեսանկյունից, նվազ կարևորություն տալով այն բանին, թե այդ քաղաքականությունը Մարաշում, իսկ հետագայում Կիլիկիայի այլ քաղաքներում, ի՞նչ արժեցավ խաղաղ հայ ազգաբնակչությանը:

«Մարաշի դրաման մեր պատմության ամենատխուր էջերից մեկն է,— գրում է Պալաուսը: — Թեև ես երբեք մանրամասները հայտնի չգառնան, և դա լավ է մեր ազգի պատվի համար...»¹⁶⁶:

«Մարաշի կորուստը սարսափելի մի հարված էր մեր հեղինակությանը»¹⁶⁷,— ավելացնում է գնդապետ Բրեմոնը:

Նույն միտքն են կրկնում նաև Տեստին¹⁶⁸ և մյուսները:

Սակայն նշված հեղինակներից և ոչ մեկը չէր փորձում, համենայն դեպս, ժխտել այն իրողությունը, որ ֆրանսիական զորքերի նահանջը նոր տառապանքներ պատճառեց հայ ազգաբնակչությանը, և որ վերջինս հազարավոր նոր զոհեր տվեց Մարաշում, ինչպես այդ բանն արեց արդեն հիշատակված թուրքասեր գրող Պիեռ Լոտին, որը, կեղծելով պատմությունը, հայտարարում էր, թե «Մարաշի հայերի ջարդի վերաբերյալ առասպելները ամենալիտի զրպարտություններ են, որոնք հորինված են առավել հակաֆրանսիական քայլերին ծառայելու նպատակով»¹⁶⁹:

Միտումնավոր է նաև Մ. Քեմալի գնահատականը, որ նա տվել է Մարաշի իրադարձություններին 1927 թվականին ժողովրդահանրապետական կուսակցության II համագումարում արտասանած իր ճառում:

«Հայկական ջարդերի վերաբերյալ եղած պնդումներն, անկասկած, չէին արտացոլում իրերի իսկական վիճակը: Ծիշտ ընդհակառակը, հարավային շրջաններում հայերը, զին-

¹⁶⁶ M. Paillarès, op. cit., p. 113.

¹⁶⁷ E. Brémond, op. cit., p. 41.

¹⁶⁸ Testis, op. cit., p. 37.

¹⁶⁹ Pierre Loti, La mort de notre chère France en Orient, p. 106.

Պիեռ Լոտիի թուրքապաշտպան ելույթների քննադատությունը տե՛ս նաև Paul du Vèou, Կղ. աշխ., էջ 207—208:

ված օտարերկրյա զորքերի կողմից և նրանց աջակցութեամբ համարձակութիւն առած, ճնշում էին մահմեդականներին: Վրեժխնդրութեան զգացումով ղեկավարվելով, նրանք ամենուրեք կիրառում էին թուրքական ազգաբնակչութիւնը ջարդելու ու ոչնչացնելու քաղաքականութիւն: Այդպիսով առաջ եկավ Մարաշի ողբերգութիւնը: Միանալով օտարերկրյա զորքերին, հայերը, թնդանոթային համազարկերով ու գնդացրային կրակով հիմնահատակ կործանեցին մի այնպիսի հին մահմեդական քաղաք, ինչպիսին Մարաշն է:

Նրանք սպանեցին հազարավոր անմեղ ու անպաշտպան մայրերի ու երեխաների: Հենց հայերն էին կերտողները այն վայրենութեան, որն իր նախադեպը չունեւ պատմութեան մեջ»¹⁷⁰ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Համաշխարհային հասարակական կարծիքը, սակայն, շատ շուտով համոզվեց, թե ովքե՞ր էին Մարաշի ողբերգութեան իսկական «կերտողները»: Մարաշի դեպքերը, որպէս հայերի նկատմամբ մեծ եղեռնի տարիներից հետո գործազրկված նոր բռնութիւն, լայն արձագանք գտան մի շարք երկրներում՝ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում և այլուր:

Անգլիայի Համայնքների պալատում Լոյդ Ջորջին հարցում արվեց, թե ի՞նչ միջոցներ են ձեռնարկվել քրիստոնյաների անվտանգութիւնն ապահովելու համար, որին անգլիական կառավարութեան ղեկավարը պատասխանեց, թե իբր Ֆրանսիական կառավարութիւնը շտապ միջոցներ է ձեռնարկել գեներալ Գուրոյին համալրում ուղարկելու համար՝ «դրութիւնը կայունացնելու և հայերի դեմ նոր հարձակումները կանխելու նպատակով»¹⁷¹: Իսկ Լորդերի պալատի 1920 թ. մարտի 11-ի նիստում դաշնակից տերութիւնների քաղաքականութեան քննադատութեամբ հանդես եկավ լորդ Բրայսը, իր կառավարութեանը մեղադրելով այն բանում, որ անգլիական զորքերը, գրավելով Կիլիկիան, չէին զինաթափել թուր-

քական զորքերին, չէին պահանջել «Հայաստանի ու Կիլիկիայի տերիտորիան ազատել թուրքական գերիշխանութիւնից» տեղի քրիստոնյա բնակչութեան անվտանգութիւնն ապահովելու համար»¹⁷²:

Պատասխանելով լորդ Բրայսին, արտաքին գործերի մինիստր Քերզոնը փորձում էր հավաստիացնել, որ Ֆրանսիան մտադրութիւն չունի ետ կանգնել հայերին պաշտպանելու իր որոշակի պարտավորութիւնից, և որ «աշխարհի այդ շրջանի (Կիլիկիայի— Ռ. Ս.) փոքրամասնութիւնների անվտանգութիւնը կապահովվի նրա կողմից»¹⁷³:

Նույնպիսի դատարկ հավաստիացումներով փորձեցին Ֆրանսիական ղեկավարները հանգստացնել Կիլիկիայի հաջողաբնակչութեանը: Պատասխանելով Զավեն պատրիարքի փետրվարի 27-ի տագնապալից հեռագրին¹⁷⁴, Միլերանը «վրստահեցնում էր», որ «Ֆրանսիական կառավարութիւնը, հավատարիմ այն ավանդներին, որոնք նրան կապում են հայ ազգաբնակչութեանը, խորապէս մտահոգված է այն հարցով, որ անհասպաղ ձեռք առնվեն ռազմական ու դիվանագիտական բոլոր միջոցները՝ նրանց պաշտպանութիւնն ապահովելու համար»¹⁷⁵:

Նույնպիսի «հանգստացնող» խոսքեր էր շուրջում Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստրը Կիլիկիայի Սահակ Բ. կաթողիկոսին, (որը Մարաշի աղետից հետո մեկնել էր Եվրոպա օգնութիւն խնդրելու), ասելով նրան. «Ինչ որ պետք է, պիտի ընեն Ֆրանսան ոչ միայն ներկան ապահովելու, այլև ապագա զարգացման և զորավոր Հայաստան մը կազմելու համար»¹⁷⁶:

Նման հավաստիացումները, սակայն, դիվանագիտական կեղծիքից բացի ուրիշ բան չէին պարունակում: Մարաշի դեպ-

170 M. Kemal, Путь новой Турции, т. III, стр. 113.

171 Michel Paillarès, op. cit., p. 129.

172 M. Paillarès, op. cit., p. 130.

173 նույն տեղում, էջ 131, Paul du Vieux, op. cit., p. 216.

174 Հեռագրի լրիվ տեքստը տե՛ս շՄՄՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 200, գ. 546, ք. 23:

175 շՄՄՀ ԳԿԳԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, ք. 20 (Ա. Միլերանի հեռագիրը Զավեն պատրիարքին):

176 Վ. Լ. Խուպէսէրեան, նշվ. աշխ., էջ 7:

քերից անմիջապես հետո ֆրանսիական կառավարող շրջաններում իշխող տրամադրությունը իր արտահայտությունն էր գտել արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթի հանդիսացող «Տան» թերթի 1920 թ. փետրվարի 15-ի համարում զետեղված հոդվածում, որտեղ, ի միջի այլոց, ասված էր. «Կիլիկիայում, ուր թուրքական դրոշը պետք է շարունակվի ծածանվել, մենք ցանկանում ենք, որ Ֆրանսիան սուվերենության ու մշտական գրավման ոչ մի իրավունք չլուծանալի: Միայն մաքուր խղճով մեր դիվանագիտությունը կկարողանա բանակցությունների մեջ մտնել և արևելյան հարցը կարգավորել»¹⁷⁷:

Եվ ֆրանսիական դիվանագիտությունը «մաքուր խղճով» փորձեր էր անում համաձայնության գալու Քեմալի կառավարության հետ, այդ նպատակին «մաքուր խղճով» զոհաբերելով Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության անվտանգությունն ու օրինական իրավունքները, որոնց պաշտպանությունը Ֆրանսիան ստանձնել էր պաշտոնապես:

* * *

Մարաշից հետո ֆրանսիական քաղաքականության զոհը դարձավ Հաճընը, որը, ի տարբերություն Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի, ամբողջովին թողնված էր սեփական բախտին, ո՛չ մի ֆրանսիական զինվոր մուտք չէր գործել Հաճըն, հայերին պաշտպանելու համար:

Լեռնային Կիլիկիայի հինավուրց քաղաքներից մեկը՝ Հաճընը համաշխարհային առաջին պատերազմից առաջ ուներ մոտ 30—35 հազար ազգաբնակչություն¹⁷⁸, բացառապես հայեր, որոնք 1915 թ. ահավոր եղեռնի ժամանակ կեղծիքի ու մատնության զոհը դառնալով¹⁷⁹, զինաթափվեցին ու արքայ-

վեցին Տեր-Ջորի անապատները, ուր նրանց մեծ մասը ոչնչացավ:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարից հետո, ինչպես վերը տեսանք, դաշնակից տերությունների քաղաքական ու զինվորական պատասխանատու անձինք շուրջ խոստումներ էին տալիս եղեռնը վերապրած կիլիկիահայերին: 1919 թ. Հաճըն այցելած ֆրանսիական գնդապետ Նորմանը «հավաստիացնում» էր, որ «ասկե ետք ամեն հայ ազատ պիտի ապրի և ոչ ոք պիտի չկրնա վնասել անոր»¹⁸⁰:

Հավատալով նման սին խոստումներին, Տեր-Ջորի սպանդանոցներից փրկված ազատասեր ու քաջարի հաճընցիները Հալեպից, Ադանայից, Սսից ու այլ վայրերից մեկնում են իրենց հարազատ քաղաքը՝ այն ավերակների միջից բարձրացնելու, հայրենի օջախները վերակենդանացնելու համար: Հաճընցիների առաջին քարավանը՝ մոտ 550 հոգի, Հաճըն է հասնում 1919 թ. մարտի 22-ին¹⁸¹, իսկ 1919 թ. վերջին, Բրեմոնի տվյալներով, Հաճընում վերահաստատվել էին 8 հազար հայեր¹⁸²:

Վերապրող հաճընցիները շատ կարճ ժամանակամիջոցում ոտքի կանգնեցրին հրդեհված ու ավերված իրենց քաղաքը, որտեղ միայն ազգային վարժարանի շենքն էր պահպանվել: Շինարար ու ստեղծագործ ժողովուրդը վերստին դրսևորեց իր անընկճելի կամքը: Այրված ու քարուքանդ արված տների տեղը նորերը բարձրացան, դպրոցներ բացվեցին, որբանոց հիմնվեց և այլն: Սակայն կարճ տևեց հաճընցիների այդ խանդավառ աշխատանքը: Մարաշի հաջողությունից քաջալերված, քեմալական սպաններն ու բազմաթիվ լրտեսները

ճրնցին կհուսար,—գրում է զեպերի ակնատես Ա. Ասպետը,—որ զենքերը հանձնելով նրան հանգիստ կթողնեն, մանավանդ հարուստները այդպես էին կարծում, բայց բոլորն էլ տարագրվեցան Տեր-Ջոր: Արամ Ասպետ, նշվ. աշխ., էջ 53:

180 Տե՛ս Սոկրատ Թեղեան, նշվ. աշխ., էջ 200:

181 Տե՛ս Գրիգոր Թարովեան, Անթեղուած գաղտնիքներ, Պեյրութ, 1967, էջ 222:

182 E. Brémond, op. cit., p. 11. Այս թիվը չափազանցված է, տե՛ս էջ 186:

¹⁷⁷ M. Paillarès, op. cit., p. 127.

¹⁷⁸ Paul du Vèou, op. cit., p. 148; Սոկրատ Թեղեան, նշվ. աշխ., էջ 69, 204.

¹⁷⁹ Հաճընցիներին մատնել էր զինագործ Արամ Ճիկերճյանը, զենք ունեցողների ցուցակը հանձնելով թուրքական իշխանություններին: «Հա-

տենդագին գործունեությունն են ծավալում նոր շեթեներ կազմակերպելու և Հաճընը պաշարելու ուղղությամբ:

Վերահաս վտանգը հաճընցիները որոշում են դիմավորել փազմակերպված, վենքը ձեռքներին: Հաճընի ինքնապաշտպանությունը գործը ղեկավարելու համար ստեղծվում է զինվորական բարձրագույն մարմին՝ աղզային հերոս Անդրանիկի նախկին զինվոր Սուրգիս ձեպեճյանի զխավորություն, որն ընտրվում է զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար:

Սարգիս ձեպեճյանի հրամանով զորակոչի են ենթարկվում 16—50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ: Զինված ուժերը բաժանվում են շորս վաշտերի: Կազմվում են առաջապահ և պահեստի խմբեր, որոնք կանոնավոր մարզվում են: Զինվորական խիստ կարգապահություն է սահմանվում: Կարգավորվում է պարենավորման գործը, փորվում են խրամատներ և այլն¹⁸³: Սակայն զենքի խիստ կարիք էր զգացվում. ութը հարյուր կովոդներից միայն երեք հարյուրը իրենց անձնական զենքն ունեին¹⁸⁴:

1920 թ. փետրվարի վերջերին Հաճընի դրությունը սպառնալից է դառնում: Զինված ուժերի հրամանատար Սարգիս ձեպեճյանը փետրվարի 22-ին գումարում է ինքնապաշտպանության կոմիտեի ժողով, և տեղեկացնում, որ «այս առավոտ էվերեկի կողմերեն քաղաք հասած է բարեկամ քուրդի մը զավակը, որ հայտնեց, թե Կեսարիո, էվերեկի և Ազիզիեի մեջ թուրքերը կհավաքվին շրջակա գյուղերը, կզինվին և կսպասեն ձյունհալին՝ Հաճընո վրա հարձակվելու համար»¹⁸⁵:

Երկար խորհրդակցելուց հետո ժողովը որոշում է երեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկել Ադանա

¹⁸³ Մանրամասն տե՛ս Սոկրատ Թէրզեան, նշվ. աշխ., էջ 212—213, Արամ Առպետ, նշվ. աշխ., էջ 75—78:

¹⁸⁴ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 142, թ. 13 (Ննչակյան կուսակցության Հաճընի մասնաճյուղի վարչության նամակը):

¹⁸⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավերագիր 29, թ. 2 (Հաճընի առաջնորդ Պետրոս արք. Սաբաճյանի հուշերը «Հաճըն ինչու՞ նահանջեց և ընկավ»):

գնդապետ Բրեմոնի մոտ՝ Հաճընի վիճակը, շրջակա թուրքերի պատրաստություններն ու ծրագրերը ներկայացնելու և օգնություն խնդրելու համար¹⁸⁶: Պատվիրակությունը, որի կազմում էին Հաճընի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Պետրոս Սարաճյանը, Հարություն Խաչատրյանը և Աղզային վարժարանի տնօրեն Շմավոն Փոսթոյանը, ժողովի կողմից հետևյալ առաջադրանքն էր ստացել.

«Առաջին. Ադանա երթալ և տեսնել ֆրանսիական իշխանության ներկայացուցիչ գնդապետ Բրեմոնին և հանուն Հաճընի խնդրել զինվորական և նյութական օգնություն, այսինքն զինվոր, զենք, ուղղամթերք և դրամ:

Երկրորդ. Ի հարկին ադանայաբնակ հաճընցիներե և այլ փափագողներե կամավորական խումբեր կազմել և դրկել Հաճըն:

Երրորդ. Այս ըլլալիք դիմումներու հաջողումի կամ անհաջողումի պարագային հեռագրով հրահանգ տալ Հաճընին՝ դիմադրելու կամ նահանջելու»¹⁸⁷:

Նույն օրը՝ փետրվարի 22-ին, հիշյալ պատվիրակությունը, 7 ոստիկանների ուղեկցությամբ ճանապարհ է ընկնում և հաջորդ օրը հասնում Սիս, որտեղ նա ստիպված է լինում մնալու մեկ շաբաթ՝ ճանապարհների անապահովության պատճառով: «Ամբողջ դաշտը շեթեներով լեցուն էր,— գրում է իր հուշերում Պ. Սարաճյանը,— ոչ միայն ճամբորդները կկողոպտեին, այլ նաև այն թուրք գյուղերը, որ շեթեներուն չէին միանար, կթալանվեին ու կհրկիզվեին»¹⁸⁸:

Փետրվարի 24-ին Սսի մայրավանքում պատվիրակության անդամները տեսնվում են քաղաքի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Թայարդայի հետ և հայտնում նրան իրենց առաքելության նպատակը: Վերջինս հայտարարում է՝ որ «Գնդապետ Պրեմոն կգրի զենք ու ուղղամթերք տալու,

¹⁸⁶ Նույն տեղում:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 3:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, թ. 10:

սակայն երբեք մի սպասեք, որ կրնանք զինվոր տրամադրել Հաճրնի պաշտպանութեան համար կամ զհենքի տեղափոխման համար»¹⁸⁹:

Պատվիրակութիւնն, այնուամենայնիվ, որոշում է հասնել Ադանա և փորձել օգնութիւն կազմակերպել թուրքական հերոսականների կողմից օղակվող Հաճրնին:

Մարտի 4-ին, Սսից Տարսոն փոխադրվող ֆրանսիական մի ջոկատի ընկերակցութիւնից օգտվելով, պատվիրակութիւնը շարունակում է իր ուղին և մարտի 5-ի երեկոյան ժամանում Ադանա: Մարտի 7-ին Հաճրնի պատվիրակութիւնը Միհրան Տամատյանի հետ ներկայանում է գնդապետ Բրեմոնին, որը, ըստ էութեան, նույն պատասխանն է տալիս, ինչ որ Քայարդան, միայն խոստանում է զենք և պարեն հայթայթել, եթե հայերից կազմվեն կամավորական խմբեր՝ Հաճրն գնալու համար: Մարտի 9-ին 200 երիտասարդներ պատրաստ էին մեկնելու, սակայն զինվորական իշխանութիւնները, հակառակ Բրեմոնի խոստման, հրաժարվում են նրանց զենք տալ, պատճառաբանելով, որ նրանք պետք է հասնեն Սիս և այնտեղ միայն զինվեն, թեև նրանց քաջ հայտնի էր, որ ամբողջ Չուքուր-օվան լի էր շեթեններով: Հետևյալ օրը, մարտի 10-ին, Հաճրնի պատվիրակութեան անդամները կրկին այցելում են Բրեմոնին, որը հավաստիացնում է նրանց, թե կատարվածը «թյուրիմացութիւն է եղած, թող 200 երիտասարդները մեկնեն այս իրիկուն, ես կպարզեմ հարցը»¹⁹⁰: Նույն օրը հայտնի է դառնում, որ այն զենքն ու ռազմամթերքը, որ ֆրանսիական զինվորականները խոստանում էին Սսում տրամադրել հայ կամավորներին, ամբողջութեամբ ընկել է թուրք շեթենների ձեռքը: Արդեն հիշատակված Սսի կառավարիչ Քայարդան, սսեցի և հաճրնցի 80 երիտասարդների (ժանդարմներ և կամավորներ) հանձնարարում է մեծ քանակութեամբ հրացան, փամփուշտ և պայթուցիկ նյութեր փոխադրել Հաճրն, սակայն

ոչ թե սովորական ճանապարհով, այլ Յաղբասանի վրայով, ուր թուրքական գյուղերն ավելի շատ էին: Վերջիններս, սակայն, խոհեմութիւն հանդես բերելով, որոշում են գնալ ճիշտ հակառակ կողմից՝ լեռների միջով, առավել ապահով և կարճ ճանապարհով, սակայն մեկնելու պահին Քայարդան տեղեկանում է նրանց մտադրութեան մասին և խստիվ հրամայում գնալ իր կողմից նախընտրած ճանապարհով: Քեմալական բազմաթիվ ջոկատները հենց դրան էին սպասում. նրանք շրջապատում են հայ կամավորներին և կատաղի կովում ոչնչացնում նրանց մեծ մասին: Միայն 18—20 հոգու, վիրավոր վիճակում, հաջողվում է ազատվել: 40 բեռ ռազմամթերք ընկնում է շեթենների ձեռքը¹⁹¹:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ ֆրանսիական զինվորական իշխանութիւնների «օգնութիւնը» Հաճրնին: Մի քանի օր հետո՝ մարտի 14-ին Բրեմոնը Պետրոս արք. Սարաճյանին և Միհրան Տամատյանին ավելի բացորոշ և կտրուկ կերպով արտահայտեց այդ նույն զինվորականութեան բռնած դիրքը. «Ավելորդ և ապարդշուն է զժվարին լեռներով Հաճրնին օգնութիւն ուղարկել, կամ կամավորական գնդեր ղրկել. զինվոր ղրկելու մասին խորհել անգամ ավելորդ է...»¹⁹² (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Այսպիսով, Ֆրանսիայի պաշտոնական ներկայացուցիչը Կիրիկիայում «մոռանալով» իր կառավարութեան կողմից հայե-

¹⁹¹ Նույն տեղում, թ. 12—13: Տե՛ս նաև ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 124, թթ. 1—2 (Արմաղանի մարտի 19-ի թվակիր նամակը Վահան ժամկույանին): Սփյուռքահայ հեղինակներից Մ. Սեպուհը գտնում է, որ ամեծաբանակ փամփուշտ և հրացան Հաճրն փոխադրող ոստիկան զորաչուկատի շրջապատման միակ պատասխանատուն էվերեկցի հայանուն Արշակ Սէմիզյան ըսված հրեշածին դավաճանն էր, որ պատահաբար տեղեկանալով ռազմամթերք փոխադրող ջոկատին ճամփա ելած ըլլալուն լուրը հաղորդող հեռագրին, անմիջապես իմաց տված էր Վահայի քեմալական կազմակերպութեան ներկայացուցիչ Ճեզմի բեյին»: Տե՛ս Մ. Սեպուհ, Հաճրնի ողբերգութիւնը, էջ 52:

¹⁹² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ. Բղթ. 14, վավերագիր 29, թ. 14:

¹⁸⁹ Նույն տեղում:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, թ. 12:

ըին տրված «երաշխիքները», հայտարարում է, որ ոչ մի ֆրանսիացի զինվոր չի ուղարկվելու հաճընցիներին պաշտպանելու համար¹⁹³, նաև գտնում, որ ավելորդ է հայ կամավորական զնդեր ուղարկել Հաճըն¹⁹⁴:

Ի՞նչ էր մնում անելու նման պարագայում, երբ ռազմական ոչ մի օգնություն չէր հասցվելու Հաճընին, իսկ այնտեղից նույն օրը՝ մարտի 14-ին ստացված հեռագրում (որը Հաճընից ուղարկված վերջին հեռագիրը եղավ) աղերսագին ասվում էր, որ եթե «օգնություն չը փութաք, գիտցեք, որ Հաճըն շնջված է երկրի վրային»: Երկու ընտրություն կար.

կազմակերպված նահանջել Սիս, քանի դեռ քաղաքը չլրիվ օղակված չէր թուրքական հրոսակների կողմից, կամ

մնալ և ընդունել անհավասար կռիվը, ավելի ճիշտ՝ մահվան դատապարտել Հաճընի վեց հազարից ավելի ազգաբնակչությունը, այդ թվում կանանց և երեխաներին:

Բանականությունը թելադրում էր նախընտրել առաջինը և նահանջել: Այդպես էին մտածում հաճընցիները և Ագանա ուղարկված նրանց ներկայացուցիչները: Մարտի 14-ին էլ Հաճընի պատվիրակության ղեկավար Պետրոս եպիսկոպոս Սաքաճյանի ստորագրությամբ հեռագիր է ուղարկվում Հաճըն՝ անհապաղ նահանջելու խորհրդով: Հեռագիրը հասնում է Հաճըն¹⁹⁵,

¹⁹³ Հստ Սոկրատ Թերզյանի, գնդ. Բրեմոնը տակավին մարտի 11-ին գրավոր հաղորդել էր Միհրան Տամատյանին, որ «ֆրանսիական իշխանությունները ի վիճակի չեն ներկայիս որևէ զինվորական ուժ զրկելու Հաճըն և ոչ այ պապազյի համար այդ տեսակ որևէ հանձնառություն չեն ստանձնել»: Տճ՝ Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 237:

¹⁹⁴ Իր հուշերում գնդապետ Բրեմոնը մատնանշում է, որ հայ զեկավար գործիչները և Հաճընի բնակիչները բազմիցս դիմել են ֆրանսիական զինվորական իշխանություններին՝ Հայկական լեզեոնի մի ջոկատը Հաճըն ուղարկելու խնդրանքով, սակայն իրենք ընթացք չեն տվել այդ դիմումներին, որովհետև չէր կարելի թողնել ֆրանսիական համազգեստ կրող մի ջոկատի, որին մենք ի վիճակի չէինք աշակցություն ցույց տալու հեռավոր, ալպիական բարձր լեռների (3000 մետրից բարձր) այս երկրում»: E. Bremond, op. cit., p. 45.

¹⁹⁵ Մաշտոցի անվան Մտեմեաղաբան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Բղթ. 14, վավերագիր 29, թ. 16: Իր հուշերում Պ. Սարաճյանը չի բերում

Սակայն այլ մոտեցում ունեին Հաճընի պաշտպանություն հարցին Կիլիկիայի Ազգային խորհրդի աղդեցիկ անդամները՝ Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ: Ինչպես գրում է իր

ուղարկված հեռագրի տեքստը, այն բերված է սփյուռքահայ երկու հեղինակների՝ Հ. Պողոսյանի և Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանության մասնակից Սոկրատ Թերզյանի կողմից՝ տարբեր շարադրանքով: Ահա դրանք.

«...Հաճընցի դավակներս.

Հաճընի մոտեցող ու շատ մոտեն նշմարվող ահռելի վտանգն ձեր պաշտպան հայրենիքն ու կյանքներն ապատելու ճար մը գտնելու համար էր, որ մեզ հոս զրկեցիք: Այս վերջին հեռագիրն է, որ կուտամ: Հաճընը վտանգն, թշնամի սպառնալիքն զերծ պահելու համար ինչ որ պետք էր մտածեցիք: Ամեն կողմ դիմումներ ընելիս իսկ անտարբեր չի գտնվեցանք, բայց լալով կզրեմ այս տողերը, կը ցավիմ, որ բոլոր դիմումներս ապարդյուն մնացին, որևէ մեկ աղբյուրն օգնության հույս չի նշմարվի: Ուստի, Հաճընը փրկելու միակ միջոցը, առանց երկրորդ, երրորդ հեռագրի սպասելու, վարկենական, անմիջապես ամեն ինչքերնիդ հող ձգելով՝ կյանքերնիդ ազատելու, ժամ առաջ Սիս հասնելու աշխատեցեք: Աստված պահապան ըլլա ձեզի»:

13 մարտ 1920

Պ. Սարաճյան

Յ. Պ. Պողոսեան, նշվ. աշխ., էջ 652:

Հաճըն՝
Ինքն. Կոմիտեին.

Կը ցավիմ, որ բոլոր դիմումներս ապարդյուն մնացին: Որևէ տեղե օգնություն մի սպասեք: Անմիջապես նահանջեցեք Սիս: Աստված պահապան ըլլա ձեզի:

13 մարտ 1920

Սարաճյան

Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 257:

Ինչպես տեսնում ենք, զույգ հեղինակների կողմից բերված Սարաճյանի հեռագրի տակ մարտի 13-ի ամսաթիվն է դրված, մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, նման բովանդակությամբ հեռագիր Պ. Սարաճյանն ուղարկել էր Հաճըն մարտի 14-ին: Պետք է ենթադրել, որ հեռագրի տեքստը կազմվել է մարտի 13-ին, իսկ ուղարկվել 14-ին, գնդ. Բրեմոնի հետ Պ. Սարաճյանի վերջին տեսակցությունից հետո:

հուշերում «Հաճընի օգնությունն արշավախմբի Արտակարգ հանձնախմբի» ատենադպիր Կարապետ Իզմիրլյանը, «Կիլիկիայում բարձր քաղաքականությունն ընդունեցրը հաճընցիներուն նահանջը կնկատեին ոչ միայն նվաստությունն, այլև այդ շրջանին նկատմամբ ազգային իրավունքներու ժխտում»¹⁹⁶։

Նույն օրը՝ մարտի 14-ին, Մ. Տամատյանը, խաբվելով գնդ-Քրեմոնի՝ իրեն հասցեագրված 1920 թ. մարտի 14-ի թվակիր նամակում արտահայտած այն կարծիքից, թե հաճընցիների «ամբողջական մեկնումը առանց կովի Եվրոպայի առաջ իրենց համար պիտի ըլլա վնասակար», և որ «Հայաստանի բարձր համբավին տեսակետովը անհրաժեշտ է, որ այդ նահանջը չկատարվի»¹⁹⁷, հետևյալ հեռագիրն է ուղարկում Հաճըն.

«Հաճըն՝

Հայ Ազգային Միության.

Գաղթը ազգային արժանապատվության դեմ է։ Դուք հայու վայել և հաճընցիի քաջություններ կոհիլը շարունակեցեք, քանի մը օրվան մեջ ձեզի 1200 հոգինոց օգնական ուժ պիտի հասնի։ Օղանավ ալ պիտի ղրկենք, Մ. Սարգիս բլուրին վրա ձերմակ խաչ մը շինեցեք, որպեսզի ծրարները հոն նետեն։

14 մարտ 1920:

Մ. Տամատյան
Հարանվանական պետեր
Հաճընի Հայր. Միություն»¹⁹⁸։

Մյուս օրը՝ մարտի 15-ին Մ. Տամատյանը հրավիրում է Ազգային Միության և միջկուսակցական խառը ժողով՝ Հաճընի խնդիրը քննության առնելու համար։ Հիշյալ ժողովում

196 Ենթ Կ. Իզմիրլյան, Արագ վերլուծում մը Հաճնոյ եղեռնի առթիւ «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 10, էջ 270։

197 Տե՛ս Մ. Ն., Կիլիկիան յուշեր, «Նոր Հաճըն», 1956, թիվ 8—9—10, էջ 112։

198 Սոկրատ Թէրզեան, նշվ. աշխ., էջ 258: Վերը հիշատակված Կ. Իզմիրլյանը իր հուշերում գրում է, որ հեռագիրը Մ. Տամատյանը Հաճըն էր ուղարկել իր և Պետրոս Սարաճյանի ստորագրությամբ: Տե՛ս «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 10, էջ 271։

նա տեղեկացնում է, որ Քրեմոնը Սսի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Քայարդայի միջոցով հեռագրական հրաման է տվել Հաճընի տեղակալ (կայմակամ) Կարապետ Զալյանին, որ «պատրաստվին նահանջել կիները, մանուկները և ծեբերը, դորս դիմավորելու և ապահով կերպով Սիս հասցնելու համար ֆրանսիական իշխանությունը մինչև որոշ վայր մը զինվոր պիտի ղրկեր, իսկ զենք բռնող տղամարդիկ պետք է Հաճըն մնան և զայն պաշտպանեն, որուն ի պատասխան Հաճընի տեղակալը հեռագրած է, թե Հաճընի տղամարդիկ իրենց կիներու, ծնողներու և զավակներու մեկնումե վերջ չեն ուզեր Հաճըն մնալ, միայն Հաճընի ավերակները պաշտպանելու համար, ուստի որոշած են ամբողջովին նահանջել»¹⁹⁹։ Միաժամանակ Տամատյանը հայտնում է այն մասին, որ գնդ-Քրեմոնը իրեն հանձնարարել է «համոզել հաճընցիները, որ բարձրագույն հրամանին համեմատ շարժին»։ Քրեմոնի հրամանը Հաճընի մասնակի նահանջի վերաբերյալ երկար վիճաբանությունների առարկա է դառնում հիշյալ ժողովում, որն ի վերջո որոշում է «հրահանգ տալ Հաճընի, որ չը նահանջեն և ամբողջությամբ հոն մնան, և թե պետք եղած նյութական ու զինվորական օգնությունը շուտով պիտի հասնի»։ Ժողովը նաև որոշում է, որ այդ հեռագիրը Հաճըն ուղարկվի Պետրոս եպիս. Սարաճյանի ստորագրությամբ, չիմանալով այն մասին, որ Հաճընի առաջնորդը նախօրյակին՝ մարտի 14-ին հեռագրել էր հաճընցիներին՝ անհապաղ Սիս նահանջելու։ Տեղեկանալով այդ մասին, ժողովը, որոշ տատանումներից հետո, որոշում է, որ Պ. Սարաճյանը նոր հեռագիր ուղարկի հաճընցիներին, որ նրանք չնահանջեն, այլ մնան քաղաքում²⁰⁰։ Սարաճյան սրբազանը հրաժարվում է նահանջի հեռագիրը հերքող նոր հեռագիր ուղարկել, սակայն ժողովը հաշվի չի առնում նրա կարծիքը և Միհրան Տամատյանը իր անձնական

199 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավերագիր 29, թ. 16—17։

200 Նույն տեղում, թ. 17։

պատասխանատվութեամբ հեռագրում է Հաճըն՝ «չը նահանջել, դիմադրել և օգնութեան սպասել»²⁰¹»:

Իմանալով այդ մասին, Պ. Սարաճյանը հայտարարում է, որ ճակատագրական սխալ է թույլ տրվել, և հանձնարարում պատվիրակութեան անդամ Շ. Փոսթոյանին անհապաղ Հաճըն ուղարկել հետևյալ հեռագիրը.

«Երեկվան հեռագիրս կհաստատեմ, կետ առ կետ գործադրեցեք, առանց ուրիշներուն մտիկ ընելու»²⁰²:

Ի մեծ դժբախտութիւն հաճընցիների, այս վերջին հեռագիրը Հաճըն չի հասնում, որովհետև նախօրյակին հեռագրաթելը Վահկայի և Հաճընի միջև խզվել էր, և պաշարված հաճընցիները այլևս ոչ մի հեռագիր չստացան արտաքին աշխարհից: Այսպիսով, վերջին հեռագիրը, որ ստացան շեթեների կողմից օղակված հաճընցիները, դա Մ. Տամատյանի վերը բերված հեռագիրն էր, որն, իսկապես, ողբերգական հետևանքներ ունեցավ քաղաքի 6 հազար հայ ազգաբնակչութեան համար: Եվ այդ բանը հայտնի պարծավ հերոսական Հաճընի անկումից հետո միայն, երբ պաշարման շղթան ճեղքած և մահից փրկված Հաճընի ինքնապաշտպանութեան կոմիտեի անդամներից մի քանիսը պատմեցին եղելութիւնը, այն է՝ մարտի 14-ին, ստանալով Պ. Սարաճյանի հեռագիրը, հաճընցիները ժողովի են հավաքվում, որոշում ունկնդրել իրենց առաջնորդին, և նահանջի պատրաստութիւններ են տեսնում, սակայն մարտի 15-ին ստանալով Մ. Տամատյանի հեռագիրը, եզրակացնում են, որ քաղաքականութիւնը փոխվել է, օգնութեան հույս կա, և ամիսներով սպասում վերջինիս խոստացած օգնութեանը²⁰³, որը նրանք այդպես էլ չստացան: Այստեղ պետք է ասել, որ եթե նույնիսկ հայ կամավորներին հաջողվեր հասնել Հաճըն, կամ եթե Ֆրանսիական զինվորական իշխանութիւնները մեծ քանակութեամբ զենք և ռազմամթերք տրամադրեին քաղաքի հաճընցիներին, միևնույն է, վերջին-

ներս ի վիճակի չէին լինի երկար ժամանակ պաշարված վիճակում պաշտպանական կոիվներ մղելու քեմալական կանոնավոր զորքերի դեմ, որոնց թիվը օրըստօրե բազմապատկվում էր: Առանց Հաճընի ռազմական գրավման, հնարավոր չէր պաշտպանել քաղաքը քեմալական հրոսակներից: Մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, Ֆրանսիական իշխանութիւնները Կիլիկիայում ամենևին էլ մտադիր չէին զորք ուղարկել Հաճըն, թեև նրանք հայտարարում էին, որ «այդ քաղաքը և նրա տերիտորիան, անկասկած, Ֆրանսիական գրավման և վարչութեան գոտու մասն են կազմում»²⁰⁴:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների և Մերձավոր Արևելքում նրանց ծրագրերն իրականացնող զինվորականութեան խարդախ, հայերի համար աղետաբեր քաղաքականութիւնը մի կողմից, և կիլիկիահայութեան բախտի տնօրինումը ստանձնած հայ ազգայնական մի քանի ղեկավարների անհեռատես քայլերը, մյուս կողմից, հնարավորութիւն ընձեռեցին Անկարայի ղեկավար շրջաններին շարունակելու երկիրը հայերից մաքրելու թուրքական ավանդական քաղաքականութիւնը, Մարաշից հետո սրի քաշելով Հաճընի վեց հազար հայութիւնը, որը 7-ամսյա խիզախ դիմադրութիւնից հետո, բնաջնջվեց քեմալական բանակի կողմից:

Մեր խնդրից դուրս է հանգամանորեն լուսաբանելու Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանութեան պատմութիւնը, որն ի մի է բերել այդ հերոսամարտի մասնակից Սոկրատ Թերզյանը²⁰⁵, սակայն հարկ է այստեղ անդրադառնալ այդ պայքարի առանձին դրվագներին:

Ինչպես ասվեց, 1920 թ. մարտի 15-ից Հաճընը լրիվ շրջապատված էր, հեռագրային կապը արտաքին աշխարհի հետ խզված: Սակայն տեղեկանալով հաճընցիների ինքնապաշտպանական միջոցառումների մասին և ծանոթ լինելով նրանց դիմադրական կորովին, Կիլիկիայի ետգրավման քեմալական

201 Նույն տեղում, թ. 19:

202 Նույն տեղում, թ. 20:

203 Նույն տեղում, թ. 21—22:

204 E. Brémond, op., cit., p. 45.

205 Տե՛ս Անկրատ Թերզեան, նշվ. աշխ., էջ 265—550:

բանակի հրամանատար Կողան օղլու Դողանը կովի առաջին օրերին փորձ է անում կեղծիքի ու խորամանկության օգնությամբ համոզել հաճընցիներին դադարեցնելու կովը և անձնատուր լինելու: Մարտի 17-ին նա Հաճընի ինքնապաշտպանության կոմիտեին նամակ է ուղարկում «իրարհասկացողության գալու և վեճերն ու պառակտիչ հարցերը հարթելու» կեղծ առաջարկությամբ և 12 օր բանակցություններ վարում վերջինիս հետ:

Մարտի 28-ին ուղարկված Դողանի խաբեպատիր վերջին նամակը արդեն վերջնագրի բնույթ էր կրում:

«Հաճընցիներ, թուրք կայսրությունը ճիհատ հոչակած է: Անատոլուի բազմացեղ բնակչությունը անխտիր, ազգային գերապանծ դրոշին տակ համախմբված, կկովի արիաբար, հանուն թուրք ազգի ազատության: Ցավալի է, որ մեր ազգային շարժումին տարբեր նկատումներ կվերագրեք: Մեր նպատակն է 18 ամիսներն ի վեր կապիտալիստ Ֆրանսայի արյունաթաթախ դրոշին ներքև հեծող մեր թուրք ազգակիցները ազատագրել և վտարել մեր սրբազան հողեն անոր վայրագ դորքերը: Ձեր ներքին պատրաստությունները որքան ալ անպարտելի նկատվին, անկարող են մեր բանակին դեմ երկու ժամ դիմադրելու: Արդ, անմիջապես պետք է հանձնեք Ֆրանսացիներուն կողմն բաժնված զենքերն ու ռազմամթերքները, որոնք ապերախտ Ֆրանսա մեզմե գրավեց:

Բացեք մեր ճամբան, որ շարունակենք իրագործելու շեքիաթի հրամանը, որ է՝ զոհել ամեն բան, փրկելու համար Անատոլուի նվիրական հողամասը՝ Կիլիկիան:

Եթե մեր պահանջները չընդունիք, ձեր «չուլուխ-չոճուխ» ներուն մեղքը վիզերնիդ ըլլա»²⁰⁶:

Այս նամակին Հաճընի ինքնապաշտպանության կոմիտեն հետևյալ պատասխանն է տալիս.

«Եթե ձեր նպատակը Ֆրանսան վտարել է Կիլիկիային, հոս որևէ Ֆրանսական սպա և զորք չկա. թուրքերը լավ գիտեն այս պարագան:

Ահա Ֆրանսան և դուք: Հաճընը Կիլիկիո ճանապարհը չէ և ոչ ալ անոր պատվարը: Ատանա քանի որ Կիլիկիո մայրաքաղաքն է, առաջին առթիվ պետք է զայն գրավեք: Այդ պարագային մենք սիրով կհամակերպվինք թրքական վարչության վերահաստատումին: Ատանան գրավվելու պարագային հանձնախումբ մը կուգա և անոր որոշումները սիրով կընդունինք: Որքան ատեն Ատանա և Սիս կմնան Ֆրանսական իշխանության տակ, անկարելի է, որ զինաթափ ըլլանք:

Վեց հարյուր տարիներն ի վեր թուրք գերիշխանության լուծին տակ ապրեցանք որպես ստրուկներ, ամեն հարստահարությանց տոկալով: Ահա Հաճընը: Ո՞ր են պալատանման մեր տունները:

Թողեք, պարոններ, մեզ ազատ, որպեսզի խաղաղ կյանք մը ապրենք:

Այո, գիտենք ձեր ծրագրին ներքին ծալքերը. ջարդել, քանդել ու մոխրի վերածել, ինչ որ հայկական է...:

Մենք չենք հնազանդիր այն պայմաններուն, որոնք հակառակ են մեր շահերուն: Թողեք մեզ ազատ, որ կարենանք Մաղարայի թուրքերուն հետ պապենական բարեկամությունը անվրեպ պահել»²⁰⁷:

Հաջողության չհասնելով, Դողան-բեյը դիմում է մի ալ խորամանկության՝ անուղղակի բանակցությունների, Հաճըն ուղարկելով քաղաքի արվարձաններից մեկում՝ Դրտեթում գտնվող ամերիկյան որբանոցի միսիոներուհի տիկին Իպիին²⁰⁸, Հաճընցիները, սակայն, անցյալի դառը փորձից իմաստնացած, հրաժարվում են հանձնել իրենց զենքերը.

207 Նույն տեղում, էջ 267—268:

208 Հիշյալ բանակցությունների և ընդհանրապես Հաճընը գրավելու նպատակով քեմալական հրամանատարության կողմից ձեռնարկված քայլերի մասին տիկ. Իպին հանգամանորեն պատմում է 1923 թ. Լոնդոնում հրատարակված «At the mercy of turkish brigands» («Թուրք ավազակների գթությանը հանձնված») խորագիրը կրող գրքում, որը, ցավոք, մեզ չհաջողվեց գտնել և օգտագործել սույն աշխատության մեջ:

206 Նույն տեղում, էջ 267:

ասելով, որ դրանք բացառապես ինքնապաշտպանության համար են և ուրիշ նպատակի չեն ծառայելու:

Ապրիլի 16-ին թուրքերը Հաճըն են ուղարկում անգլիական նպաստամատուցի ներկայացուցիչ պ. Իպիրն և Գրտեթի ամերիկյան բրբանոցի տնօրենուհի տիկ. Քոլտին, որոնք իրենց հետ բերում են Դոդանի հետևյալ պայմանները.

«1. Թրքական զրոշակ պարզել:

2. Ֆրանսական կառավարության կողմն արված զենքերն ու ռազմամթերքները հանձնել ամբողջությամբ:

3. Հաստատել Հաճընի մեջ թրքական ազգային կառավարություն, որ իրավասու ըլլա հայ ըմբոստներուն արդար պատիժը տնօրինելու»²⁰⁹:

Այս պայմանները, բնականաբար, չէին կարող ընդունվել հաճընցիների կողմից: Ինքնապաշտպանության կոմիտեն Հաճընի մտավորական անձանց խառը նիստի հրավիրելով, քննության է առնում Դոդան-բեյի «նոր» առաջարկները և

Ա. Նկատի ունենալով, որ ներկայացված պայմանները Հաճընի ժողովուրդին կյանքին ու ինչքին վստահություն չեն ներշնչեր,

Բ. Նկատի ունենալով վեց հազար հայության գոյության դեմ խորհրդավոր դավ մը թագնված է երեք առաջարկներուն մեջ»,

մերժում է դրանք²¹⁰:

Հաճընցիների համառությունից կատաղած, թուրքական հրամանատարությունը նոր ուժեր է կենտրոնացնում Հաճընի շուրջը և ուժեղ ուժակոծության ենթարկում քաղաքը: Ապրիլի 30-ին թուրքերն անցնում են հարձակման, սակայն հարյուրավոր զոհեր տալով, ստիպված են լինում ետ նահանջել: Հակահարձակման ժամանակ հաճընցիների ձեռքն ընկած մի փաստաթղթից հայտնի է դառնում, որ Դոդանը,

որը էվերեկից, Վահկայից, Կեսարիայից ու Ազիզիեից մի շարք երևելի թուրքերի հրավիրել էր Հաճընի անկման «հարսանիքին» մասնակցելու, անհաջողություն կրելով, հետևյալ հեռագիրն էր ուղարկել Անկարա՝ Մուստաֆա Քեմալին.

«Մեր հարձակումներն ապարդյուն անցան: Հաճընը զենքով գրավել անկարելի է: Պիտի սպասեմ, որ անոթութենն ուժասպառ անձնատուր ըլլան: Արդեն քանի մը ամսվան բավելիք ուտելիք ունին»²¹¹:

Հիրավի, շուտով Հաճընի վիճակը առավել ծանր դարձավ: Քաղաքի քաջարի պաշտպանները հատկապես նեղվում էին գինամթերքի պակասից: Մայիսի 30-ին Հաճընից Ադանա հասած երկու սուրհանդակները հայտնում են, որ ամեն մի հրացանի համար ընդամենը 15 փամփուշտ էր մնացել²¹²:

Սակայն հաճընցիներին հասցված ամենածանր հարվածը 1920 թ. մայիսի 30-ին կնքված ֆրանս-քեմալական զինադադարն էր²¹³, որի համաձայն ֆրանսիական զորքերը լքեցին Սիսը և նահանջեցին Ադանա՝ իրենց հետ տանելով քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը և անշափ դժվարացնելով Հաճընին օգնության փութացող հայ կամավորների ջոկերը: Միաժամանակ, «Սսի պարպումով, — նշում էր այդ ժամանակ Կիլիկիայում գտնվող Զապել Եսայանը, — դաշտային Կիլիկիան իր բոլոր դռները կրանար թշնամիին առաջ՝ առանց այլևս ունենալու որևէ ռազմական հենակետ»²¹⁴:

1920 թ. հունիսի 14-ին Մ. Տամատյանը իր մոտ հրավիրելով Հաճընի Հայրենակցական միության անդամներին և մի քանի հաճընցիների, հայտնում է նրանց, որ պաշարված Հաճընի ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու միակ ելքը այլևս մնում է հաշտվել թուրքերի հետ և կոխվել դադարեցնել.

211 Նույն տեղում, էջ 316:

212 Paul du Véo, op. cit., p. 222.

213 Զինադադարի պայմանների մասին տե՛ս էջ 135—136:

214 Ե. Զառենցի անվան գրականություն և արվեստի բանգարան, Զապել Եսայանի ֆոնդ, № 289, թ. 29:

209 Սոկրատ Քերգան, նշվ. աշխ., էջ 307—308:

210 Նույն տեղում, էջ 308:

ուստի նա առաջարկում է, որ Հաճընի Հայրենակցական միությունը այդ մասին մի նամակ ուղարկի հաճընցիներին՝ իր ծառայությունը բերելու պատրաստ ամերիկյան միսիոներ դոկտ. Տատի միջոցով²¹⁵: Հաճընի ղեկավարները, ի վերջո համաձայնություն են տալիս Մ. Տամատյանի առաջարկին, պայմանով, որ հաշտության պայմանները սահմանվեն վերջինիս կողմից: Նույն օրը Մ. Տամատյանը, հաճընցիների ներկայությամբ և նրանց հետ խորհրդակցելով, իր ձեռքով գրի է առնում ապագա հաշտության պայմանները.

Հաճընցիները պետք է ճանաչեն թուրքական կառավարությունը և դրոշակը, չհանձնելով, սակայն, իրենց զենքերը.

Քաղաքի ապահովության համար խառը ոստիկանությունը պիտի ստեղծվի.

Գերիների փոխանակություն պիտի կատարվի հայերի և թուրքերի միջև և այլն²¹⁶:

Վերջապես Հաճընի Հայրենակցական միության 1920 թ. հունիսի 14-ի թվակիր նամակը պատրաստ էր: Նամակի վերջում ասված էր. «Անհեթեթություն պիտի ըլլար ասկե ուղղություն տալ Ձեզ, որով առաջադրված կետերը ձեզի կը ներկայացվին թելադրական ձևով և անտարակույս, եթե դուք ալ հարմար տեսնեք, ինչ որ ներկա կացության առջև տրամաբանական է, Ձեր ուղած և կարելի ձևով կը կարգադրեք զայն երկու շարժաց փոքրագույնը...»²¹⁷: Հիշյալ նամակը, Հաճընի Հայրենակցական միության կնիքով կնքված և նրա անդամների կողմից ստորագրված, հանձնվում է Մ. Տամատյանին՝ օդանավով Հաճըն ուղարկելու համար, սակայն մի քանի օր հետո ետ է վերադարձվում այն առարկությամբ, թե օդանավով հնարավոր չի եղել հասցնել Հաճըն:

Պետք է ասել, որ դեպքերի ականատեսներից ու մասնակիցներից և ոչ մեկի հուշերում չի նշվում, թե ինչու, այնուամենայնիվ, հիշյալ նամակը Հաճըն չհասցվեց, չէ՞ որ օդա-

նավից բացի, ուրիշ շատ միջոցներ չային. այն կարելի էր ուղարկել հաճընցի սուրհանդակներից մեկի միջոցով (որոնք ինչպես այդ ժամանակ, այնպես էլ ավելի ուշ, լուրեր էին բերում Հաճընի դրություն մասին), դոկտ. Տատի կամ մեկ ուրիշ ամերիկյան միսիոների միջոցով և այլն:

Սակայն վերը հիշատակված Կ. Իզմիրլյանը իր հուշերում մատնանշում է, որ Հաճըն ուղարկվելիք նամակի լուրը տարածվելուն պես մեծ լժգոհություն ծայր առավ նրա բովանդակության շուրջ, քննադատում էին առաջ քաշված պայմանները հետևյալ պատճառաբանություններով.

«Թրքական դրոշը և կառավարությունը ընդունիլ արատ մըն է, և մահ կը նշանակե: Այս ակտը Կիլիկիո հայության սրտին մխված դաշույն մըն է: Մեր իրավունքները մեր իսկ կամքովը ջնջել է: Այլևս բան մը պահանջելու իրավունք պիտի չունենանք, Հաճնո հաշտութենեն դրական օգուտ մը սպասել անհեթեթություն է, հետևաբար նամակը քաջաբար կովող հաճընցիներուն կորովը ջլատելն զատ ոչինչ կը ծառայե: Ամոթ մըն է, որ Ատանայի մեջ գտնվող այնքան հայությունը Հաճընը լքե: Ազգը, եթե ուզե, ամեն բան կարելի է, Հաճըն կարելի է ուժ դրկել, ազգը պետք է ոտքի ելլե և այլն»²¹⁸:

Բերված փաստերից կարելի է ենթադրել, որ նամակը Հաճըն շուղարկելու հիմնական պատճառը, թերևս, եղել է Ադանայում բնակվող հաճընցիների²¹⁹ լժգոհությունը: Այդ մասին է վկայում նաև հունիսի 27-ին Ադանայի Աբգարյան վարժարանի բակում հրավիրված բազմահազարանոց հավաքը, որի բուն նպատակը, — ինչպես նշում է իր հուշերում Կ. Իզմիրլյանը, — գրված նամակին դեմ բողոքելը «և ժողովուրդը Հաճընը ազատելու համար կամավոր արձանագրվելու հրավիրելն էր»: Հավաքի մասնակիցները գալիս են այն եզ-

215 Տե՛ս «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 11, էջ 301:

216 Նույն տեղում, էջ 302:

217 Նույն տեղում:

218 Նույն տեղում:

219 1920 թ. հունիսին, Սսից և Կարս-Պազարից եկածների հետ միասին, Ադանայում գտնվող հաճընցիների թիվը հասնում էր երկու հազարի: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 303:

րակացութեան, որ «հերոս Հաճընը պետք չէ որ հաշտութիւն խնդրե, թուրքին ձեռքը համբուրե: Ազգը անոր կռնակն է, պատրաստ է երթալու...»²²⁰:

Հաճընի Հայրենակցական միութիւնը գործի է լծվում. կազմվում է «Հաճընի օգնութեան արշավախմբի արտակարգ հանձնախումբ», ստեղծվում են զինվորական հավաքի, դրամահավաքի և զինահավաքի գործը կազմակերպող ենթահանձնախմբեր և այլն: 1920 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսների ընթացքում, սակայն, հաջողվում է հավաքագրել և Ախարճայում կենտրոնացնել ընդամենը 300 կամավորների, զրեթևամբողջովին հաճընցիներից բաղկացած, այն դեպքում, երբ միայն Ադանայում 100 հազարից ավելի հայեր կային:

Ինչո՞վ էր բացատրվում նման անտարբերութիւնը մարտընչող Հաճընի ճակատագրի հանդեպ: Մեր կարծիքով, մի շարք պատճառներից հիմնականներն էին.

1 Անվստահութիւնը ձեռնարկված գործի հաջողութեան հանդեպ.

2 Հուսալքումը և հիասթափութիւնը՝ ֆրանսիական կամավարութեան և զինվորական շրջանների գրաված դիրքից, հատկապէս Սևրի պայմանագրից հետո, որի համաձայն Կիլիկիան մնում էր Թուրքիայի գերիշխանութեան ներքո.

3 Յուրաքանչյուրի ձգտումը առաջին հերթին և զիսավորապէս օգնել իր անմիջական հայրենակիցներին և անտարբերութիւնը մյուս վայրերից սերող հայրենակիցների ճակատագրի նկատմամբ (Զապել Եսայանը գրում է, որ «կամավորները շատ կամայական տրամադրութիւն ունեին. հաճընցիները կուզեին Հաճըն երթալ, զեյթունցիները՝ Զեյթուն և այլն»²²¹):

Այս և մյուս պատճառները խանգարեցին ժամանակին կազմակերպելու և մինչև վերջը հասցնելու Հաճընի օգնութեան գործը, որի հաջողութիւնը, թերևս, հնարավորութիւն տար

220 Նույն տեղում, էջ 302:

221 ԳԱԹ, Զապել Եսայանի ֆոնդ, № 289, ք. 13:

պաշարված հաճընցիներին կամավորական ուժերին միացած ձեղքել թշնամու շղթան և ազատվել բնաջնջումից:

Սակայն մեծ դժվարութեամբ կազմված հայ կամավորների փոքրաթիվ ջոկատն անգամ չկարողացավ Հաճըն մեկնել: Օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի պայմանագրից, որն այնքան սին պատրանքներ ստեղծեց ու շարդարացված ողևորութիւն առաջ բերեց համայն աշխարհի հայութեան մեջ, անսրող կերպով ազդարարում էր, որ Ֆրանսիան Կիլիկիան «զիջում» է Թուրքիային: Եվ Սևրի պայմանագրի անմիջական հետևանքներից մեկը արդեն մի քանի օր հետո երևան եկավ այն բանում, որ ֆրանսիական իշխանութիւնները Կիլիկիայում փորձ արեցին ցրելու Հաճընի օգնութեան արշավախմբի պատրաստ ուժերը՝ պահանջելով նրանց ուղարկել Միսիսի, Ինչիրլիկի և Ախարճայի շրջանները՝ բերքը հավաքելու պատրվակով: Եվ եթե այդ հրահանգը չկատարվեց օգոստոսին, ապա սեպտեմբերի 22-ին, երբ շուրջ 300 հաճընցիներից կազմված կամավորական խումբը պատրաստվում էր Հաճընին օգնութեան հասնել, ֆրանսիական զորքերը շրջապատում են Ախարճան, զինաթափ անում հայ կամավորներին և արտաքսում նրանց Կիլիկիայից²²²:

Ահա այսպիսի տխուր վախճան ունեցավ Հաճընին օգնութեան հասնելու նպատակով առաջ եկած կամավորական շարժումը՝ կործանման դատապարտված հերոս Հաճընի հույսի վերջին աղբյուրը: Եվ քաջարի հաճընցիները, 7-ամսյա դաժան կովից հետո, ընկան անհավասար մարտում:

Հոկտեմբերի 15-ին, քեմալական զորքերը անցնում են հարձակման բոլոր ուղղութիւններով և հրետանային կրակով խորտակելով պաշտպանութեան գծերը, ներխուժում քաղաք:

Մինչև վերջ քաջարի հաճընցիները կովեցին անարգ թըշնամու դեմ՝ անօրինակ սխրանքներ կատարելով: Գրավելով Հաճընը, քեմալական զորքերն ու չեթենները հրկիզեցին այն և

222 ՏԿ՝ Սակրատ Թէրզեան, նշվ. աշխ., էջ 392—394, «Նոր Հաճըն», 1966, թիվ 11, էջ 303:

գազանաբար ոչնչացրեցին քաղաքի ողջ ազգաբնակչուիթյունը՝ վեց հազար հայերի²²³, այդ թվում կանանց ու երեխաներին, ծերերին ու վիրավորներին²²⁴: Միայն 380 հոգուց բաղկացած մի ջոկատի հաջողվում է ճեղքել թուրքերի պաշարման գիծը և անընդհատ մարտեր մղելով հետապնդող թշնամու դեմ, հասնել Զիհան, իսկ այնուհետև՝ Ադանա²²⁵:

Այսպես ընկավ հերոսական Հաճընը, ֆրանսիական իմպերիալիստների գիշատիչ ու խարդախ և քեմալական Թուրքիայի ազգայնամոլ ու հայատյաց քաղաքականության զոհը:

Ինչպե՞ս են լուսաբանվում Հաճընի դեպքերը պատմագրության մեջ:

Սովետական թուրքագետներից վերը հիշատակված Ա. Դ. Ժելտյակովը իր հոդվածներից մեկում ուղղակի հիշատակում է այն փաստը, որ «Հաճընի ազգաբնակչուիթյունը անխնա սրի քաշվեց քեմալական զորքերի կողմից»²²⁶, Ն. էֆենդիևան Կիլիկիայի իրադարձություններին նվիրված գրքում հարկ չի համարում անգամ նշելու այդ փաստը և

223 Մի շարք հեղինակներ Հաճընի ազգաբնակչուիթյան ընդհանուր թիվը, հետևաբար և զոհվածների թիվը, մատնանշում են 8 հազար, ինչը, սակայն, չափազանցություն է, ստույգ չէ: Հաճընի անկման ժամանակ նահատակվել է 6 հազար մարդ: Այս թիվը բերվում է առավել տեղյակ հաճընցիների՝ Պետրոս արք. Սարաճյանի, Սոկրատ Թերզյանի և մյուսների կողմից: Տե՛ս Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 15, Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 698. «Նոր հաճըն», 1966, թիվ 10, էջ 266, «Արևելեան մամուլ», 21 մարտի 1920 թ. և այլն:

224 Անգեն ու անօգնական հաճընցիների նկատմամբ քեմալական կանոնավոր զորքերի կողմից գործադրված անմարդկային արարքների մասին են պատմում սպանդից փրկված մի քանի ականատեսները. տես Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 513—550:

225 Հաճընի անկման օրը՝ հոկտեմբերի 15-ին, թշնամու շղթան ճեղքած հաճընցիների խումբը բաղկացած էր 387 մարտիկներից: Սրանցից 22-ը զոհվում են նահանջի ճանապարհին, իսկ 365 հոգի հոկտեմբերի 29-ին հասնում է Զիհան: Տե՛ս Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 579, ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 142, թ. 15—16:

226 Տե՛ս «Вестник ЛГУ», 1957, № 3, серия истории, языка и литературы, вып. II, էջ 208:

մարքսիստ-պատմաբանի իր վերաբերմունքը ցույց տալու կատարվածի նկատմամբ²²⁷, իսկ պրոֆ. Ա. Մ. Շամսուտդինովը ըստ էության աղավաղում է իրականությունը, գրելով հետեվյալը. «Մարաշի, Ուրֆայի ու Այնթապի բնակիչներից հետո ֆրանսիական զավթիչների դեմ պայքարի ելավ նաև Կիլիկիայի մյուս վայրերի բնակչուիթյունը: Տարսուսի, Ադանայի, Պողանթիի, Սսի, Օամանիեի, Մերսինի, Հաճընի շրջակայքում համառ պայքար ծավալվեց»²²⁸ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.): Այսպիսով, ստացվում է, որ Հաճընի ազգաբնակչուիթյունը ևս. այսինքն՝ հայերը, պայքարել են ոչ թե քեմալական, այլ ֆրանսիական զորքերի դեմ²²⁹:

Թուրք պատմաբանների գերակշռող մասը գերադասում է շանդրադառնալ «Հաճընի դեպքին», քանի որ, ինչպես խոստովանում էր թուրքական «Ադանա փոսթասը» թերթը տակավին 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին, «Հաճընի դեպքը աղետալի ձևով մը եղած է», և այն «աշխարհի ամեն կողմե գեշ արծագանք պիտի տա...»²³⁰, իսկ այն հեղինակները, ովքեր իրենց գործերում տեղ են հատկացրել Հաճընի կռիվներին, նպատակ են հետապնդում քողարկել կամ արդարացնել 6 հազար հաճընցիների քստմնելի բնաջնջումը՝ մեղքը բարդելով վերջինների վրա: Այսպես, Ալի Սաիպը հաճընցիներին անվանում է «չեթեական հրոսակներ», որոնք իբր թուրք ազգաբնակչուիթյանը հալածում ու կեղեքում էին²³¹: Նա միաժամանակ գովաբանում է Հաճընի պաշարումն ու գրավումը անմիջականորեն իրականացրած հաճընցիների դահիճ Թուֆան բեյին²³²:

Վերը հիշատակված Ռեջեպ Դալքըրը (Սսի կայազորի

227 Տե՛ս Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ.:

228 А. М. Шамсутдинов, նշվ. աշխ., էջ 129:

229 Ի դեպ, փաստական անճշտություն է թույլ տվել նաև Ա. Ժելտյակովը գրելով, թե իբր «Հաճընում ֆրանսիական կայազոր կար»: Տե՛ս «Вестник ЛГУ», 1957, № 8, вып. 2, էջ 209:

230 Տե՛ս Սոկրատ Թերզյան, նշվ. աշխ., էջ 619:

231 Ali Saib, op. cit., p. 42.

232 Նույն տեղում, էջ 29:

նախկին պետը) ևս իր հուշերում նենգափոխում է Հաճընի իրադարձությունները: Անվերապահորեն արդարացնելով իր իսկ խոստովանությունները 30—40 հազար հաճընցիների տեղահանությունը, հեղինակը պնդում է, որ «պատերազմից հետո նրանք ետ վերադարձան»²³³, լուսթյան մատնելով, այդպիսով, նրանց մեծ մասի ոչնչացումը Սիրիայի անապատներում: Խոսելով 1920 թվականի Հաճընի կոիվների սկզբնավորման մասին, հեղինակը խեղաթյուրում է իրականությունը գրելով, թե «կոմիտեզի գեներալ Անդրանիկի կողմից ուղարկված ձեպեճյանը զինում էր նույնիսկ հայերի կանանց՝ թուրքերին բնացնելու նպատակով»²³⁴:

Ոչ անհայտ գորավար և քաղաքական գործիչ Ալի Տուաթ Ջեբեսոյը ևս չարամտորեն խեղաթյուրում է իրականությունը, գրելով թե «Հաճընի հայերը շորս դին այրում-ավերում էին և վայրագ հարձակումներ գործում ժողովրդի վրա»²³⁵: Հաճընի հայ ազգաբնակչության դեմ քեմալական կանոնավոր զորքերի կողմից «նախատեսված գործողությունների նպատակն էր, — գրում է հեղինակը, — ազատել Սսում և Հաճընում հարձակման ենթարկվող մեր եղբայրներին»²³⁶: Հեղինակը գոհունակություններ է նշում այն փաստը, որ հաճընցիների «մի փոքր մասը միայն կարողացավ փախչել, իսկ մնացածները ոչընչացվեցին»²³⁷:

Ինչ վերաբերում է ֆրանսիական հեղինակներին, նրանք, գրեթե բոլորն էլ, հիշատակելով հանդերձ Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանության մասին, տարբեր փաստարկներով ու պատճառաբանություններով փորձում են արդարացնել Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների և զինվորականության քաղաքականությունը, լուսթյան մատնում նրանց մեղսակցությունը կիլիկիահայերի, մասնավորապես հաճընցիների ողբերգական

²³³ *Recep Dalkir*, op. cit., p. 106.

²³⁴ *Նույն տեղում*, էջ 148:

²³⁵ *Ali Fuat Cebesoy*, op. cit., p. 418.

²³⁶ *Նույն տեղում*, էջ 296:

²³⁷ *Նույն տեղում*, էջ 418:

ճակատագրում: Այսպես, գնդապետ Բրեմոնը պնդում է, որ «Հաճընին օգնելու ուղղությամբ բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռնարկվել էին գեներալ Դյուֆիոյի կողմից»²³⁸, թեև հայտնի է, որ Հաճընի պաշարման ամբողջ ժամանակամիջոցում ֆրանսիական մի ինքնաթիռ ընդամենը երկու անգամ թռիչք է կատարել Հաճընի վրա, դրանցից մեկի ժամանակ քաղաքի պաշտպաններին հասցնելով մեկ արկղ փամփուշտ²³⁹: Պոլ դյու Վեոն ևս շեշտում է, թե իբր «Դյուֆիոն նյութական միջոցներ չունեի» հաճընցիներին օգնելու համար²⁴⁰, իսկ Պիեռ Ռեդանը, ընդունելով, որ «Հաճընի պաշտպանությունը մեծաքանակ հրետանիով զինված հակառակորդի դեմ պատմության գեղեցիկ էջերից մեկն է», նույնպես մատնանշում է այն փաստը, որ «ֆրանսիացիները կարողացան մեկ ինքնաթիռ ուղարկել Հաճըն»²⁴¹:

* * *

Միանգամայն այլ ձևով զարգացան իրադարձությունները Ուրֆայում և Այնթապում, որոնք նույնպես մտնում էին ֆրանսիական գրավման գոտու մեջ:

Ուրֆա քաղաքը 1919 թ. հունվարին գրավվել էր անգլիական զորքերի կողմից, որոնք մնացին այնտեղ մինչև նույն թվականի հոկտեմբերը, երբ նրանք փոխարինվեցին ֆրանսիականով: Ուրֆայի ֆրանսիական կայազորը՝ ալժիրցի հրաձիգների 18-րդ գնդի մի գումարտակը, իր կազմում ուներ 12 սուպ և 461 զինվոր²⁴², որոնցից հարյուրը ֆրանսիացիներ էին, մյուսները սենեգալցի և թունիսցի գաղութային զորքեր:

²³⁸ *La lettre du général Brémond...*, p. 2.

²³⁹ Արհիշ շարգուփշուր է լինում և հաճընցիները կարողանում են միայն հրապատիճներն օգտագործել նոնակներ պատրաստելու համար:

²⁴⁰ *Paul du Vèou*, op. cit., p. 211.

²⁴¹ *Pierre Redan*, op. cit., p. 37.

²⁴² *Paul du Vèou*, op. cit., p. 162—163. Ալի Սաիպի տվյալներով ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր թիվը Ուրֆայում հասնում էր 560 մարդու: *Sin' u Ali Saib*, նշվ. աշխ., էջ 52:

Ֆրանսիացիների դեմ դիմադրական շարժումը Ուրֆայում կազմակերպված բնույթ է ընդունում 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ից, երբ Ուրֆա է ժամանում սուլթանական կառավարության կողմից քաղաքի ժանդարմական ուժերի պետ նշանակված Ալի Սաիպ բեյը²⁴³: Վերջինս, Մուստաֆա Քեմալի կոչին հետևելով, անցնում է նրա կողմը և 1920 թ. հունվարի 9-ին ստեղծում՝ Ուրֆայի իրավունքների պաշտպանության ընկերություն, որը գալիս է փոխարինելու մինչ այդ քաղաքում գործող «Զարթոնք» գաղտնի կազմակերպությանը: Ալի Սաիպը բանտերից ազատում է բոլոր կալանավորներին, այդ թվում քրեական հանցագործներին²⁴⁴: Սկսվում են պատրաստություններ քաղաքը ֆրանսիական զորքերից ազատագրելու համար: Այդ նպատակով Ալի Սաիպը որոշում է օգտագործել Ուրֆայի շրջակայքում գտնվող քրդական ցեղերին, ինչպես և բուն քաղաքում բնակվող քուրդ ազգաբնակչությանը: Վերը հիշված Ուրֆայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության ստեղծումից երկու օր առաջ, 1920 թ. հունվարի 7-ին, նա դիմում է քրդական աշիրեթներին «մահմեդական կրոնը և հայրենիքը պաշտպանելու» գաղտնի կոչով:

Ահա այդ կոչը, որն ամբողջությամբ բերված է Ալի Սաիպի հուշերում.

«Ես հաստատում եմ, որ դուք ամբողջովին անտեղյակ եք այն հալածանքներին, որ կիրառում են ֆրանսիացիները Ադանայի վիլայեթում: Ֆրանսիացիների Ադանա գալուց անմիջապես հետո սկսվեցին ոտնձգությունները կրոնի, պատվի ու ինքնասիրության դեմ: (Այստեղ ես մանրամասն ծանոթացնում եմ ձեզ այն հալածանքներին ու դաժանություններին, որ գործադրել են ֆրանսիացիները և հայերը Քրեմոնի հրահանգով): Այդ նույն հալածանքները մոտ ապագայում կրկնվելու են այստեղ: Ֆրանսիացիների հրամանատարը արգեն հայտարարել է, որ ինքը վերակազմելու է ժանդարմե-

րիան և ծառայության կանչելու կամավորներին: Այդ միջոցառումով նա նպատակ է հետապնդում իր ընտրությամբ 300 հայերի ներգրավելու ժանդարմերիայի կազմում: Ինչպես Ադանայում, այնպես էլ Կողանում, ես իմ աչքերով տեսել եմ մահմեդականների, որոնց ականջները կտրել էին և աչքերը հանել: Գալով այդ դժբախտ երկրամասից խորը ցավով լեցուն սրտով, ես տեսնում եմ, որ նույն այդ սարսափները կրկնվելու են, և ես իմ պարտքն եմ համարում նախազուշացնել ձեզ այդ մասին:

Ֆրանսիական հրամանատարը, առանց տատանվելու, բացեիբաց խոսում է այն քաղաքականության մասին, որ ինքը մտադիր է կիրառելու այս երկրում. «Դրամի միջոցով քրդական քոչվոր ցեղերին մեր կողմը գրավելուց հետո, նրանց առաջնորդները կձերբակալվեն և որևէ պատրվակով կաքսորվեն Ալժիր կամ Թունիս: Եվ այդպիսով կստեղծվեն քրդերից ու հայերից բաղկացած միավորումներ ֆրանսիական սպաների հրամանատարության ներքո: Վճարելով մահմեդական բարձր հոգևորականությանը և օգտագործելով նրանց կրոնական զգացմունքները, մենք աստիճանաբար կգրավենք Դիարբեքի, Սըվասի, Խարբեքի, էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները: Մեր նպատակն է վերջ դնել քոչվորական կյանքին և այդպիսով ծառայություն մատուցել մարդկությանը: Ահա թե ինչու մենք սկսել ենք քրդերին անջատել թուրքերից»:

Յեղապետե՛ր. դուք շատ լավ գիտեք, որ սրանից բառատուն տարի առաջ Ռուսաստանը նույնպես ցանկացավ մեր արևելյան վիլայեթներից Հայաստան ստեղծել: Եվ կթե շի-նեին մեր հայրերի քաջությունն ու հավատքը, մենք այլևս այնտեղ չէինք լինի: Ամբողջ աշխարհում միայն ազատ ու անկախ թուրքերն ու քրդերն են պաշտպանում իսլամի կրոնը: Այսօր իսլամն ու հայրենիքը վտանգի մեջ են: Նրանք իրենց հայացքը հռել են դեպի ձեզ՝ հետնորդները Սալահդդին էյուբի, որը հաղթականորեն պաշտպանեց Երուսաղեմը քրիստոնեական աշխարհի դեմ: Մենք զգում ենք տաքությունը այն ար-

²⁴³ Ali Saïb, op. cit., p. 47.

²⁴⁴ Paul du Vêou, op. cit., p. 170.

յան, որ թափվել է Քշնամու կողմից գրավված մեր հողերում և այն արյունոտ ընդհարումների, որ տեղի են ունեցել Մալաշում՝ երկու օրվա ընթացքում: Այնթապը պատրաստ է ապստամբվելու, և անեզները (Անեզե արաբական ցեղը — Ռ. Ս.) շուտով այստեղ կլինեն: Համոզեցեք Հաշիմ բեյին (Անեզե ցեղի առաջնորդին — Ռ. Ս.), և եթե ձեր միջև գոյություն ունի որևէ թյուրիմացություն, թողե՛ք այն ավելի ուշ ժամանակների, միացե՛ք իրար և եկեք միավորվելու ֆրանսիացիների դեմ՝ Ուրֆայում: Ուրֆան ձեզ է սպասում: Իմ գաղտնի հրահանգների կիրառումը կապահովի մեր ազատագրումը: Ժամանակն է արդեն, որ դուք աշխարհի առջև ապացուցեք, որ ամենաերևելի ու ամենաազնիվ ցեղի առաջնորդն եք...

7 հունվարի 1336 թ.

Ալի Սաիպ»²⁴⁵:

Ինչի՞ մասին էր վկայում Ալի Սաիպի կոչը: Այն մասին, որ քեմալական ղեկավարները որդեգրել էին սուլթանական ազգային քաղաքականության ամենաբնորոշ կողմը՝ թուրքահայատակ ժողովուրդներին իրար դեմ հանելու, փոխադարձատելություն ու թշնամանք սերմանելու ծանոթ մեթոդը²⁴⁶:

Ալի Սաիպի այս կոչը արձագանք է զտնում քրդական մի քանի ցեղերի մոտ, որոնց առաջնորդները, սակայն, շտապում են Ուրֆա ոչ թե «ազատագրական պայքարին» իրենց մասնակցությունը բերելու նպատակով (ինչպես փորձում են ներկայացնել որոշ հետազոտողներ²⁴⁷), այլ, պարզապես, քաղա-

²⁴⁵ Ali Saib, op. cit., p. 53—54; նույնը տե՛ս Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 351:

²⁴⁶ Հետագա իրադարձությունները մերկացրին նաև հիշյալ կոչում աարունակվող կեղծիքը՝ քրդերի «ազատ ու անկախ» գոյության մասին, երբ քեմալական կառավարությունը արյան մեջ խեղդեց քրդական ապստամբությունները, իսկ թուրքական մեջլիսի երեսփոխան Ալի Սաիպը գլխավորեց Շեյխ Սաիդի ապստամբության ղեկավարների և մասնակիցների հետ հաշվհարդար տեսնող «Անկախության ատյանը»:

²⁴⁷ Տե՛ս H. 3. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 122—123:

քի քրիստոնյա ազգաբնակչության, գերազանցապես հայերի դեմ բռնություններ գործադրելու, թալանին ու կողոպուտին մասնակցելու համար: Եվ եթե Ուրֆայի հայերը զինված ինքնապաշտպանություն չկազմակերպեին, նրանք, անկասկած, նույն բախտին կարժանանային, ինչ որ հարյուր հազարավոր արևմտահայերը՝ Մեծ եղեռնի տարիներին:

Եվ այսպես, 1920 թ. հունվարի 28-ին, Անեզե ցեղի առաջնորդ Հաշեմը, 600 հեծյալների զուխն անցած, գալիս է Ուրֆա՝ քաղաքի պաշարմանը մասնակցելու համար: Բացի հիշյալ 600 հոգուց, Ուրֆայում սկսված կռիվներին մասնակցում էին հետևյալ քրդական ցեղերը. Միլի՝ 150 մարդ, Բուչակ՝ 150, Բադիլի՝ 250, Դոյերի՝ 100, Իզոլի՝ 100, Շեյխանլի՝ 100, ընդամենը, այսպիսով, մոտ 1500 հոգի²⁴⁸:

Փետրվարի 7-ին Ուրֆայի և նրա շրջակայքի ազգային ուժերի հրամանատար Ալի Սաիբը Ուրֆայի ֆրանսիական գրավման զորքերի հրամանատարին վերջնագիր է ուղարկում՝ 24 ժամվա ընթացքում զորքերը քաղաքից դուրս հանելու պահանջով: Վերջնագրում ասված էր հետևյալը. «Մի ժողովուրդ, որը դարերի ընթացքում ազատ է ապրել և իր տան տերն է եղել, չի կարող հաշտվել գրավման և ստրկության հետ: Մենք այստեղ ենք գտնվում պաշտպանելու և ապահովելու մեր սրբազան իրավունքները խարդախ ու բռնի գրավման դեմ, որն ավելի ու ավելի է ծանրանում մեր վրա ի խախտումն զինադարձարի պայմանների և Վիլսոնի սկզբունքների:

Մենք այլևս անկարող ենք տանելու այն հյուրընկալությունը, որից դուք օգտվում եք Ուրֆայում: Մենք վճռականորեն մերժում ենք ձեր կողմից իրականացված գրավումը, որը հակառակ է կնքված զինադադարին: Եվ եթե դուք 24 ժամվա ընթացքում չհեռանաք Ուրֆայից, մենք որոշակի միջոցներ կձեռնարկենք, և թափված արյան պատասխանատվությունը կընկնի ձեր վրա: Մեր քրիստոնյա հայրենակիցների բոլոր իրավունքները մեր պաշտպանության տակ են: Եթե դուք հա-

²⁴⁸ Ali Saib, op. cit., p. 137; Paul du Vèou, op. cit., p. 172—173.

մաձայնվեք թողնել Ուրֆան, մենք երաշխավորում ենք ձեր ազատ մեկնումը մինչև մեր սահմանների այն կողմը»²⁴⁹:

Հիշյալ վերջնագիրը ֆրանսիական հրամանատարությունը հասցնելուց մեկ ժամ հետո թուրքերեն լեզվով գրված հետևյալ պատասխանն է ստացվում.

«Ուրֆայի շրջակայքում գտնվող բոլոր ցեղերին

Ես ստացա ձեր նամակը: Մենք պատերազմական վիճակի մեջ չենք գտնվում ձեզ հետ: Ձեր հողից հեռանալու հրամանը կախված է միմիայն գեներալ Գուրոյի համաձայնությունից: Ես նրան ուղարկեցի ձեր պահանջը: Մեր միջև գոյություն ունեցող բարեկամական կապերի խզմանը սպառնացող միջադեպերին տեղի չտալու համար ես խնդրում եմ սպասել նրա պատասխանը գալուն: Ես հաստատ հույս եմ տածում, որ այդ պատասխանը չի հապաղի մեզ հասնելու:

7 փետրվարի 1920 թ.

Ուրֆայի ֆրանսիական քաղաքակառուցական կառավարիչ Սաժու»²⁵⁰

Ֆրանսիական կառավարչի այս նամակից հետո Ալի Սաիբը առավել մեծ եռանդով է նախապատրաստում հարձակումը ֆրանսիացիների դիրքերի վրա: Ալի Սաիբի գլխավորած ազգային ուժերի համար այդ պահին մեծ նշանակություն ունեցավ նաև լեռնային մի թնդանոթի և մի գնդացրի ստացումը Սեվերեկից²⁵¹:

Փետրվարի 9-ին թուրքական ուժերը ընդհուպ մոտենում են ֆրանսիական դիրքերին և կրակ բացում նրանց վրա: Սկսվում են խրամատային կռիվներ, որոնք տևում են շուրջ երկու ամիս՝ մինչև ֆրանսիական զորքերի նահանջը Ուրֆայից: Քաղաքի ֆրանսիական կայազորը, այսպիսով, ամբող-

²⁴⁹ Ali Saïb, op. cit., p. 74, նույնը տե՛ս Paul du Vêou, նշվ. աշխ., էջ 356:

²⁵⁰ Ali Saïb, op. cit., p. 75.

²⁵¹ Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, s. 296.

ջովին կտրվում է արտաքին աշխարհից այն պահին, երբ պարենի պաշարները գրեթե սպառվել էին: Դրան ավելացավ Մարաշից ֆրանսիական զորքերի անսպասելի նահանջի լուրը, որը, ինչ խոսք, մեծ բարոյալքում առաջ բերեց:

Փետրվարի 13-ին Ալի Սաիբը Ուրֆայի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար Օժեին նոր նամակ է ուղարկում և տեղեկացնելով այն մասին, որ ֆրանսիական զորքերը պարտություն են կրել և պարպել Մարաշը, ինչպես նաև շրջապատվել ու անձնատուր են եղել Բիրեջիկում, պահանջում է անհապաղ հանձնել բոլոր զենքերն ու ռազմամթերքը և այդ դեպքում ֆրանսիական ուժերը ապահովությանը կանաչնորդվեն իրենց ցանկացած վայրը²⁵²: Պատասխան չստանալով, Ալի Սաիբը հրամայում է հրետանային կրակ բացել ֆրանսիական զորքերի վրա, որոնք, քաշվելով իրենց նախկին դիրքերից, համախմբվել էին հիվանդանոցի շենքում և նրա շրջակայքում: Փետրվարի 28-ին Կիլիկիայի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար գեներալ Դյուֆրոն մի սավանակ է ուղարկում Ուրֆա, որը, թուշելով ֆրանսիական դիրքերի վրայով, թուուցիկներ է նետում, որոնցում ասված էր. «Ձեր վատ օրերը իրենց վախճանին են մոտենում: Շատ շուտով դուք օգնություն և մատակարարում կստանաք»²⁵³:

Ինչպիսի՞ դիրք էր գրավել ծավալվող իրադարձությունների նկատմամբ քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Ուրֆայի հայերի թիվը հասնում էր շուրջ 30 հազարի²⁵⁴, 1915 թ. ահավոր եղեռնի ժամանակ նրանք, ինչպես հայտնի է, թանկ վաճառեցին իրենց կյանքը, հերոսական դիմադրություն ցույց տալով թնդանոթներով զինված թուրքական կանոնավոր զորքերին, սակայն անհավասար կռվում ոչնչացան՝ սրի քաշվեցին կամ աքսորվեցին Տեր-Չորի անապատները:

²⁵² Ali Saïb, op. cit., p. 93.

²⁵³ Paul du Vêou, op. cit., p. 173.

²⁵⁴ Լուրեր, Ուրֆայի հերոսամարտը, էջ 231:

Պատերազմի ավարտից հետո վերապրող ուրֆացիների թիվը հասնում էր ընդամենը 6 հազարի: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը 1919 թվականի ընթացքում տարբեր տեղերից գալիս հասնում է իր հարազատ քաղաքը: 1919 թ. վերջին Ուրֆայի հայաբնակ թաղամասը, ամերիկյան նպաստամատուցում գտնվող 800 հայ որբերի հետ միասին, հաշվում էր 5—6 հազար մարդ²⁵⁵: Ուրֆայի մութեսարիֆ Ալի Ռիզա բեյը, որը քաղաքում էր մնացել ներքին ուժերը ֆրանսիացիների դեմ կազմակերպելու համար, և Ալի Սաիբը զանազան գրությունների, նամակների և այլ միջոցներով փորձում էին հավաստիացնել հայերին, որ նրանք կարող են միանգամայն ապաստով զգալ իրենց, սակայն Ուրֆայի հայությունը 1915 թ. դեպքերից գիտեր, թե ինչ արժեք ունեն թուրքական խոստումները: 1919 թ. վերջից հայերը սկսում են զինվել. 500 երիտասարդներ կանոնավոր կերպով զինվորական վարժություններ էին անում, ամրացնում հայկական թաղամասերը, գիշեր-ցերեկ հսկում դիրքերը²⁵⁶: Եվ ուրֆացի հայերի զինված այս շեղաթուխումը, որը, ինչ խոսք, դուր չէր գալիս ինչպես ֆրանսիացիներին, այնպես էլ թուրքերին, վճռական դեր խաղաց նոր բռնություններից ու կոտորածներից զերծ մնալու գործում: 1920 թ. մարտ ամսվա ընթացքում Դյուֆիոյի խոստացած օգնությունը այդպես էլ չստացվեց և սննդամթերքի պակասից հյուսիսում ֆրանսիական զորքը՝ այլևս անկարող գրտնրվելով դիմանալ տանջալից պաշարմանը, ստիպված է լինում հեռանալ Ուրֆայից: Ապրիլի 8-ին ֆրանսիական հրամանատարությունը համաձայնվում է զորքերը քաղաքից դուրս բերելու, առաջ քաշելով նահանջի հետևյալ պատմանները.

1 Հայերի կյանքի ապահովում.

2 Ամերիկացիների կյանքի և ունեցվածքի ապահովում.

3. Ուրֆայում զոհված ֆրանսիական զինվորների գերեզմանների հարգում.

4. Տրամադրել 60 ուղտ և 25 շորի՝ գումակը Զերաբուս տեղափոխելու համար.

5. Վերադարձնել 1920 թ. փետրվարի 17-ի համաձայնությունից հետո գերի վերցված ֆրանսիական զինվորներին.

6. Ուրֆայի 10 երևելիներ պետք է ուղեկցեն ֆրանսիացիներին մինչև Զերաբուս»²⁵⁷:

Թուրքական կողմը սկզբունքորեն համաձայնվում է այս պայմաններին, և նույն օրը նախնական զինադադար է կրնքվում, որը հաստատվում է ապրիլի 9-ին՝ Ալի Սաիբի և Օժեի հանդիպման ժամանակ:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 10-ին, ֆրանսիական զորքերը նահանջում են քաղաքից դեպի Տել-Աբիադի իրենց բանակատեղին, սակայն ճանապարհին, Ուրֆայից ընդամենը 10 կմ. հեռավորության վրա ծուղակն են ընկնում, հարձակման ենթարկվում իրենց ժամանելուն սպասող քրդական աշիրեթների և շրջակա գյուղերի զինված շեթների կողմից: Անհավասար և անսպասելի կովում ֆրանսիական ջոկատը գլխովին ոչնչանում է: Մոտ 500 հոգուց փրկվում է ընդամենը մեկ սպա և մի քանի զինվոր²⁵⁸:

Ինչ վերաբերում է Ուրֆայի հայ ազգաբնակչության հետագա ճակատագրին, ապա, (ֆրանսիական զորքերի հեռանալուց հետո) որոշ ժամանակ, տեղական իշխանությունները նրանց (հանգիստ էին թողել, սակայն 1921 թ. սկզբներից) քաղաքականությունը փոխվում է. թուրքերը սկսում են հետապնդել հայերին, բռնություն գործադրել, նենգ սպանություններ կազմակերպել, ի վերջո գրդելով նրանց թողնել իրենց պապենական օջախները և հեռանալ հարազատ քաղաքից: 1923 թ. հունվար-մայիս ամիսների ընթացքում Ուրֆայի հայությունը մի քանի քարավաններով փոխադրվում է Հալեպ և

²⁵⁷ Ali Saib, op. cit., p. 173—174.

²⁵⁸ E. Brémond, op. cit., p. 43.

²⁵⁵ Paul du Véou, op. cit., p. 166; Արամ Սահակեան, նշվ. աշխ., էջ 1217.

²⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 1216:

ըրջանները²⁵⁹: Հինավուրց Եդեսան վերջին անգամ դատարկվում է հայութունից:

Ի տարբերություն Ուրֆայի, այլ վախճան ունեցավ ազատագրական պայքարը Այնթապում: Այնթապ քաղաքը պատերազմից հետո մեկ տարի (1918 թ. դեկտեմբերի 11-ից մինչև 1919 թ. նոյեմբերի 11-ը) անգլիական գրավման շրջան ապրեց: Այս ժամանակամիջոցում մաս առ մաս իրենց հարազատ քաղաքը վերադարձան 1915 թ. Միջագետքի անպատեններն աքսորված այնթապցի հայերի բեկորները, մոտ 10—12 հազար հոգի, ինչպես նաև մոտ 8 հազար հայ գաղթականներ, գլխավորապես Սեբաստիայից: (1919 թ. վերջին Այնթապի ազգաբնակչության թիվը անցնում էր 40 հազարից²⁶⁰, որից մոտ 18 հազարը հայեր էին, իսկ մնացածը՝ թուրքեր և մի քանի հարյուր քրդեր ու չերքեզներ²⁶¹.)

1919 թ. նոյեմբերի 5-ին Ֆրանսիական մի սպա, մի քանի զինվորների գլուխն անցած, մտնում է Այնթապ, իսկ մի քանի օր հետո քաղաք է ժամանում 200 հոգուց բաղկացած Ֆրանսիական շոկատը: Նոյեմբերի 11-ին անգլիական ուժերի հրամանատար հազարապետ Միլլը քաղաքը հանձնում է զենդապետ Ֆլի Սենտ Մարիին²⁶²: Նոյեմբերի 23-ին քաղաքի թուրք ազգաբնակչությունը Ֆրանսիացիների դեմ ուղղված բողոքի ցույց է կազմակերպում, իսկ Մուստաֆա Քեմալի կողմից Այնթապի շրջանի ազգային ուժերի հրամանատար նշանակված Քըլը Ալի բեյը բողոքի հեռագիր է ուղարկում Ադանայում նստած Ֆրանսիական վերին հրամանատարությանը²⁶³: Միաժամանակ Քըլը Ալին, որն աչքի էր ընկել Մարաշի կոիվները ղեկավարելիս, շրջում է մերձակա գյուղերը՝

չեթեններում մարդկանց հավաքագրելու համար: Տարբեր ճանապարհներով գնք էր ձեռք բերում և զինվում նաև Այնթապի թուրք ազգաբնակչությունը: Այնթապի հայերը, տեսնելով, որ պատերազմական այդ նախապատրաստությունները հավասարապես ուղղված են իրենց դեմ, (սկսում են լուրջ մտահոգվել ինքնապաշտպանական միջոցների մասին: Վերահասողտին դիմակայելու նրանց վճռականությունը առավել հաստատուն դարձավ Մարաշի դեպքերից հետո, երբ «թուրքերը սկսած էին սպառնալ մեզ հայտնի և համարձակ պոչթոթով, զրպարտություններով, խուզարկություններով և ջարդի վախ ազդելու համար ցույցեր ընելով»²⁶⁴, 1920 թ. հունվարի վերջին ստեղծվում է ինքնապաշտպանության կենտրոնական մարմին՝ փորձված զինվորական Ատուր Լեոնյանի գլխավորությամբ: Հայկական քաղաքամասը բաժանվում է շրջանների, հրամանատարներ են նշանակվում, հաշվառման են առնվում հայ ազգաբնակչության մոտ եղած բոլոր զենքերը, զիրքեր ու պահակներ են կարգվում, ստեղծվում են կարմիր խաչ, մատակարարման և այլ մարմիններ, ձեռնարկվում է ումբերի պատրաստություն²⁶⁵: «Հայ կանայք ու երեխաները աշխատում էին տղամարդկանց հետ միասին, փոխադրում անհրաժեշտ շինանյութերը (քար, գերաններ և այլն)»²⁶⁶, — գրում է Աբադին:

Փետրվարի 21-ին Այնթապի թուրք երեկիները հավաքվում են կառավարչական շենքում, 25 հայերի էլ հրավիրում են մասնակցել, համերաշխություն են առաջարկում հետևյալ պայմաններով. «առաջին. հայերը որևէ դիմում ուղղակի թուրք կառավարութեան ընեն, նույնիսկ եթե հայ մը անարգվի կամ վիրավորվի թուրքի մը կողմեն. երկրորդ՝ շուկա պիտի իջնեն և իրենց տուները պիտի դառնան»:

259 Տե՛ս Արամ Սահակեան, նշվ. աշխ., էջ 1248:

260 Ֆրանսիական զնդապետ Աբադիի տվյալներով, քաղաքն այդ ժամանակ ուներ 55 հազար բնակիչ: Տե՛ս Abadi, նշվ. աշխ., էջ 11:

261 Kevork A. Sarafian, A Briefer History of Aintab, p. 11.

262 Ա. Կեսար, Այնթապի գոյամարտը, էջ 35—37:

263 Ahmet Bedevi Kuran, op. cit., p. 644—645.

264 Վ. Լ. Խուպէւեբեան, նշվ. աշխ., էջ 208 (Ներսես քահանա թավուզճյանի նամակը Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ-ին):

265 Ա. Կեսար, նշվ. աշխ., էջ 42—45:

266 Abadi, op. cit., p. 43.

Հայ ներկայացուցիչները, իրենց հերթին, հետևյալ առաջարկներով են հանդես գալիս. 1. Թուրքերը զինյալ չպիտի պատին. 2. Պոչթոթը պիտի վերցնեն²⁶⁷:

Առաջարկները երկուստեք ընդունվում են, սակայն տեղն ու տեղը խախտվում թուրքերի կողմից. Մարաշի հաջողութունից ոգևորված, նրանք արդեն չեն թաքցնում իրենց թըշնամանքը, սաստկացնում են բոյկոտը, ծեծում առաջին անգամ շուկա իջած մի հայի, մեկ ուրիշի սպանում քաղաքի մեջ: Մարտի սկզբներին (սպանվում են Այնթապի շրջակայքում գտնվող 17 սասունցի շրաղացպանները և այլն): «Այս բոլորը,— գրում էր Ներսես քահանա Թավուզճյանը,— կըլլային հայերը ահաբեկելու համար, որպեսզի ֆրանսիական պաշտպանութենեն ձեռնարկ րլլան և թուրքերուն հետ միանան թուրք-ֆրանսիական ընդհարումի միջոցին: Թուրքերը այլևս համարձակորեն սկսան ըսել, թե պիտի կովին ֆրանսիացիին դեմ, պիտի վոնտեն, և հայերն ալ պիտի ճզմեն ու բնաջնջեն, նկատելով, որ հայերը ֆրանքոֆիլ են»²⁶⁸:

Քաղաքի փոքրաթիվ ֆրանսիական կայազորը ուժեղացնելու համար 1920 թ. մարտի 26-ին Քիլիսից Այնթապ է ճանապարհվում գեներալ Անդրեայի գլխավորած զորամասը, բաղկացած 3 հետևակային գնդից և 200 հեծյալներից, իր կազմում ունենալով նաև 4 տանկ²⁶⁹: Ճանապարհին կռիվներ մղելով թուրքական չեթենների հետ, Անդրեան մարտի 28-ին մտնում է Այնթապ²⁷⁰, սակայն մի քանի օր հետո թողնում է քաղաքը և շարժվում Քիլիսի ուղղությամբ՝ իր հետ վերցնելով Այնթապում գտնվող ֆրանսիական ուժերի մի մասին և ժանր թնդանոթները: Թուրքերը կարծես դրան էին սպասում: «Ապրիլ 1 առտու ժամը 8-ին,— գրում է Թավուզճյանը,— քաղաքին երկու կողմի (հյուսիս և հարավ-արևելյան) բլուր-

ներու վրայեն տրված ազդանշանով թուրքերը կազմակերպված ուժով և ռազմական սիսթեմով սկսան հարձակվիլ հայ թաղերու վրա»²⁷¹: Դիրքերի վրա հսկող հայ մարտիկներին, սակայն, հաջողվում է, շատ արագ կերպով փողոցների անցքերում պատենշներ բարձրացնել և, այդպիսով, (պաշտպանական ամուր գիծ ստեղծել:

«Այնթապի հայերուն վերաբերմունքը, ոգին, այս փորձանք օրերուն, վեր էր ամեն գովեստե,— գրում է դեպքերի ականատես, ամերիկյան Կոլջի նախագահ Ջոն Մերիլը: Ապրիլ 1-ը նախորդող երեք ամիսներուն հայերը որոշակի տեսան, թե իրենց ապահովության հույսը կկայանար թուրքերու հետ հաշտարար կենցաղ մը պահելուն մեջ: Այս քաղաքականութունն ալ որդեգրվեցավ հայ ղեկավարներու կողմե, հակառակ անոր, որ վտանգի սաղմեր կպարունակեր. այնպես որ, երբ հանկարծական հարձակում տեղի ունեցավ, հայերն իրավացիորեն կրցան ըսել, թե իրենց վրա հարձակում գործված է առանց պատճառի և իրենց ըրածը միմիայն պարզ ինքնապաշտպանութունն է, առանց վրեժխնդրական ոգիի»²⁷²: Հեղինակը միաժամանակ ընդգծում է այնթապցի հայերի դիմադրական կորովն ու կազմակերպվածութունը. «Իրենց պաշտպանության ընթացքում հայերը ցուցահանեցին մեծ կարողութուններ, հնարամտութուն, ինչպես նաև քաջասրտութուն: Վառոդ շունեին, կերպերը գտան շինելու. ռումբ շունեին, բայց ձուլեցին. փամփուշտ շունեին, բայց արտադրեցին: Նույնիսկ երկու թնդանոթ ձուլեցին»²⁷³:

Երկու շաբաթ անընդհատ, մինչև ապրիլի 16—17-ը, հայերը միայնակ հերոսական դիմադրութուն ցույց տվեցին թուրքական չեթեններին («ֆրանսիացիք պատերազմի առաջին օրերուն պարզ հանդիսատեսի դեր կկատարեին»²⁷⁴,— գրում

267 Վ. Լ. Խուպչուեան, նշվ. աշխ., էջ 210:

268 Նույն տեղում, էջ 210—211:

269 S Üzel, Ayntap savaşının iç yüzü, s. 14.

270 Նույն տեղում, էջ 18:

271 Վ. Լ. Խուպչուեան, նշվ. աշխ., էջ 212—213:

272 Տե՛ս Ա. Կեսար, նշվ. աշխ., էջ 66—67:

273 Նույն տեղում, էջ 67:

274 Գեորգ Ա. Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթէպի հայոց, Բ. հատոր,

էջ 1:

է Գևորգ Սարաֆյանը), որոնց այնպես էլ չհաջողվեց ճեղք բացել դիրքերում և ներխուժել հայկական թաղամասերը²⁷⁵, Ապրիլի 16—17-ին Այնթապի արևելյան ու արևմտյան կողմերում երևացին ֆրանսիական նոր ուժեր (գնդապետ Նորմանի հրամանատարութեամբ), որոնք պաշարեցին թուրքական թաղամասը և մյուսներիֆից պահանջեցին քաղաքից հեռացնել շեթենները: Վերջինս մերժում է ֆրանսիական հրամանատարութեան այդ պահանջը: Մի քանի օր հետո, ապրիլի 28-ին, գնդապետ Նորմանի զորամասը հեռանում է քաղաքից դեպի Զերաբլուս, երկրորդ անգամ հայկական թաղամասը թողնելով թուրքական ուժերի դեմ-հանդիման): Մյուս օրը՝ ապրիլի 29-ին, Քրլը Ալիին փոխարինած Արսլան-բեյը դիմում է հայերին սպառնալից մի նամակով, որտեղ ասված էր. «Դուք, օսմանյան հպատակներ, զենք կը քաշեք ձեր կառավարութեան դեմ. պետք է գիտնաք, որ ձեր այս արարքը անպատիժ պիտի չմնա»: Նամակում հայերից պահանջվում էր 24 ժամվա ընթացքում զենքերը հանձնել և հպատակություն հայտնել, «հակառակ պարագային, — ասվում էր վերջում, — մենք պատասխանատու չենք թափվելիք անմեղ արյան համար»²⁷⁶, Թուրքական ղեկավարությունը նամակներ է ուղարկում նաև ֆրանսիացիներին ու ամերիկացիներին: Այս վերջիններն իրենց պատասխան նամակում մատնանշում են, որ «հայեր ձեզի հանդեպ թշնամություն մը չունին. անոնց ըրածը պարզ ինքնապաշտպանություն մըն է, որ նվիրական պարտականություն մըն է»²⁷⁷:

Պետք է ասել, որ Այնթապի թուրք բնակիչների մեջ քիչ

275 Հարկ է նշել, որ սովետական որոշ թուրքագետներ, թուրք հեղինակների ազդեցության տակ, ապրիլի 1-ի հարձակումը փորձում են ներկայացնել, որպես բացառապես ֆրանսիացիների դեմ ուղղված մի ապստամբություն՝ լուսթյան մատնելով նրա հակահայկական ուղղվածությունը: Տե՛ս Ա. Մ. Шамсутдинов, նշվ. աշխ., էջ 128—129., Н. З. Эфендиева, նշվ. աշխ., էջ 95—96:

276 Գևորգ Ա. Սարաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

277 Նույն տեղում, էջ 100:

չէին այնպիսիները, ովքեր սկսում էին գիտակցել, որ հայերը ստիպված են եղել ներքաշվել այդ պայքարի մեջ: Ականատեսներից մեկը պատմում է, որ թուրքական և հայկական թաղամասերը իրարից բաժանող պատնեշների վրա կարելի էր հետևյալ բովանդակության խոսակցություններ լսել.

— Քաղաքացի, անունդ ի՞նչ է.

— Հարություն, իսկ ձերը.

— Մուհամմեդ.

— Մուհամմեդ, ես քեզի բան մը ըսեմ. դուք, մանավանդ գյուղացիներդ, բնավ խելք չունիք. ձեր սպաները զեղխութեամբ կուտեն, կիմեն, կգինովնան, իսկ ձեզի պես թշվառականները մեր դեմ կղրկեն, որպեսզի շան սատակ ըլլաք.

— Հիրավի, շատ ճիշտ կը խոսիք. մենք ի՞նչ վե՞ն ունենք, ձեզի հետ եղբոր պես կապրեինք, անիծյալ ըլլա այն, որ մեզ այս փորձանքին մեջ ձգեց²⁷⁸:

Մենք այս երկխոսությունը մեջ բերեցինք նաև այն պատճառով, որ Այնթապի ղեպքերին նվիրված իրենց հուշերում թուրք հեղինակները շրջանցում, լուսթյան են մատնում նման և սոցիալական երանգ ունեցող ուրիշ շատ փաստեր, այդ թվում թուրք ազգաբնակչության ստորին խավերի դժգոհությունը քաղաքի թուրք ունևորների ու հարուստների գրաված հարմարվողական դիրքից, ֆրանսիացիների դեմ պատերազմը զաղարեցնելու, նրանց հետ համաձայնության գալու փորձերից, որոնք բացահայտորեն երևան եկան թուրքական թաղամասի պաշարման ծանր ամիսներին:

Ի դեպ, թուրք հեղինակները չեն թաքցնում, որ բեմալական գործիչները հաճախ լուրջ դժվարությունների էին հանդիպում գյուղացիական զանգվածներին շեթենների մեջ ներգրավելիս: Այսպես, Այնթապի կոիվների մասնակից Յուզելը իր հուշերում խոստովանում է, որ Քրլը Ալին երկար զրույցներ էր ունենում շրջակա գյուղերի բնակիչների հետ, համոզելով նրանց մասնակցել ազգայնական շարժմանը, հաճախ սպառ-

278 Գևորգ Ա. Սարաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 113—114:

նում էր, խոստումներ տալիս և այլն²⁷⁹, Իսկ թե ի՞նչ խոստումներ էին տրվում շեթեններում հավաքագրվողներին, այդ մասին հաճախ խոստովանում էին հենց իրենք, հայկական թաղամասը պաշարած շեթեականները, ասելով, թե իրենք եկել են «գլավուր ջարդելու, նրանց ինչքն ու պատիվը բռնաբարելու» նպատակով: «Ադիյամանեն, Մալաթիայեն, Պեհեսնիեն, Ուրֆայեն, Մարաշեն, Քիլիսեն և շրջականներն թուրքեր, քրդեր, շերքեզներ, թյուրքմեններ և ամեն տեսակ աշիրեթներ եկել էին,— գրում է ականատեսներից մեկը,— բայց ասոնք քանի մը օր սպասելի վերջ, տեսնելով, որ գլավուրը զիրենք զենքով կը հյուրընկալեր, կձգեին և կը փախչեին»²⁸⁰:

Հայերը, իրենց հերթին, Այնթապի կռիվների ընթացքում եկան այն գիտակցության, որ Ֆրանսիայի, ինչպես և իմպերիալիստական ամեն մի պերուսթյան, քաղաքականությունը ըստ էության ուխտագրուժու նենգ քաղաքականություն է: «Այնթապի հայերը սկսան ըմբռնել ֆրանսիացիին մտայնությունը,— գրում է դեպքերի մասնակիցը: —Կրնամ ըսել, թե այս կռիվին ամենամեծ օգուտը եղավ Այնթապի հայության աչքը բանալուն: Ամենքն ալ համոզվեցան, որ ոչ մեկ եվրոպացի իր մասին հոգ չէր ընել, օտարը միշտ օտար էր, ամեն ազգ ինքնիրեն համար կաշխատեր, և իր անկախության համար ուրիշ ազգի մը վրա հույս դնել տխմարություն էր»²⁸¹:

Առանձնապես մեծ հիասթափություն ու բարոյալքում առաջ բերեց այնթապցի հայերի (ինչպես և ողջ կիլիկիահայություն) մեջ 1920 թ. մայիսի 30-ին կնքված ֆրանս-քեմալական 20-օրյա զինադադարը (որը ֆրանսիական հրամանատարությունը աշխատում էր գաղտնի պահել հայերից), որի համաձայն ֆրանսիական զորքերը պարպելու էին նաև Այնթապ քաղաքը: Ճիշտ է, զինադադարի պայմանները չկատարվեցին ո՛չ ֆրանսիացիների, ոչ էլ քեմալականների կողմից,

սակայն Այնթապի հայ բնակչությունը եկավ այն համոզման, որ ֆրանսիական զորքերը ցանկացած պահին կլքեն հայերին և կհեռանան Կիլիկիայից, հենց որ Ֆրանսիայի շահերին ձեռնտու պայմաններ առաջարկվեն թուրքական կողմից: Մայիսի 30-ի զինադադարը, ինչպես նախորդ զխում ցույց տրվեց, նպաստեց ազգայնական ուժերի համախմբմանը և հետագա պայքարի հաջող կազմակերպմանը նրանց կողմից: **Զինադադարի ընթացքում Այնթապի թուրք իշխանությունները** նոր փորձեր արեցին սիրաշահել հայերին, նրանց ֆրանսիացիների դեմ դուրս բերելու նպատակով: Հունիսի 13-ին Այնթապի մյուսթեսարիֆը «հավաստիացնում» էր հայերին, որ «թուրքերն այս անգամ անկեղծ են, պետք է հավատալ իրենց և իբրև միևնույն հայրենիքի զավակներ՝ համագործակցութեամբ պաշտպանել հայրենիքը օտար թշնամիին դեմ»²⁸² (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Թուրք ազգայնական ղեկավարների նման կոչերը, սակայն, շատ հեռու էին անկեղծ լինելուց, դրանք պարզապես տակտիկական նկատառումներով արվող սին հայտարարություններ էին, որոնք նպատակ էին հետապնդում հայերին դուրս բերել զինված շեղոթության վիճակից և դրդել միանալու իրենց՝ ընդդեմ ֆրանսիացիների: Իսկ իրականում, նույն մյուսթեսարիֆի ավելի ուշ արված հայտարարությունները վկայում էին այն մասին, որ քեմալական ազգայնական ղեկավարների վերաբերմունքը հանդեպ հայերը ըստ էության ոչնչով չէր տարբերվում երիտթուրքական ազգայնամոլների վարած գծից: Այսպես, գեներալ Անդրեային հասցեագրված սեպտեմբերի 24-ի թվակիր նամակում Այնթապի ազգայնական ուժերի ղեկավար Յոզեֆմիրը և մյուսթեսարիֆը ֆրանսիական կառավարողներին մեղադրում էին այն բանում, որ նրանք «կաշխատին Թուրքիան ենթարկել հայերու լուծին», որոնք «քուրեհուն դահիր եղած են...»²⁸³ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

²⁷⁹ S. Üzel, op. cit., p. 20—22.

²⁸⁰ Գևորգ Ա. Սարաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

²⁸¹ Նույն տեղում, էջ 124:

²⁸² Նույն տեղում, էջ 164:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 207:

Նման պայմաններում, հասկանալի է, հայ ազգաբնակչությանը չէր կարող վստահել թուրքական «հավաստիացումներին» և բացել իր դիրքերը ազգայնական ուժերի առաջ: Հուլիսի 28-ին, թուրք-ֆրանսիական կոնվենտի վերսկսման նախօրյակին, Այնթապի հայության ներկայացուցիչների ժողովը թուրքական կողմին հանձնում է մի խոստումնազիր, որտեղ ասված էր. «Մենք չեզոք ենք. եթե մեր վրա հարձակում չգործվի՝ ու առիթ չտրվի, (մենք երբեք չպիտի կրակենք թուրքերու վրա և երբեք չպիտի միանանք ֆրանսիացիներու հետ: Եթե պատերազմը վերսկսի, հյուսիսային ու հարավային պողոտաները (Սու Պուրճա, Ագեոլ և Փաշա Սոգադը) բաց կը ձգենք, զինվորական փոխադրութեանց համար, իսկ կեղրոնական ճամբան (Պալըզը էպլահան) բաց կը մնա միմիայն անզեններու համար»²⁸⁴:

1920 թ. հունիսին (Այնթապի ու Ադանայի ձակատի հրամանատար նշանակված) իթթիհատական նախկին գործիչ, գլխավոր շտաբի գնդապետ Սալյահադդին Ադիլ բեյը հուլիսի 26-ին գալիս է Այնթապ ֆրանսիական ուժերի դեմ հարձակում նախապատրաստելու համար²⁸⁵: Հուլիսի 29-ին թուրքական զորքերը թնդանոթային առաջին հարվածն են արձակում ֆրանսիական դիրքերի վրա: (Կոնվոլ վերսկսվում է): Նույն օրը Այնթապի ուղղութամբ սկսում է շարժվել Անդրեայի հինգ հազարանոց զորասյունը²⁸⁶, որը օգոստոսի 9-ին ժամանում և պաշարման մեջ է վերցնում թուրքական քաղաքամասը, կտրելով այն շրջակայքում տեղաբաշխված ջոկատներից: Ֆրանսիական այս ուժերին թուրքերը հակադրել էին. բացի ազգային ուժերից, 1500 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, ինչպես նշում է Ջեբեսոյը, «5-րդ և 9-րդ տկար դիվիզիաների մնացորդները»²⁸⁷: Այս փոխադարձ ուժակոծության ժամանակ քաղաքի հայությանը մնացել էր երկու կրակի միջև: Եվ

նրանց մի մասը, մոտ 5 հազար մարդ, հիմնականում ոչ-այնթապցի հայերը, ստիպված են լինում գաղթել «ձանձրացած կոնվենտներն և քաղաքական ու տնտեսական անապահովութեանն»²⁸⁸:

1920 թ. նոյեմբերի 20-ին ֆրանսիական ուժերը նոր համալրում են ստանում. Ադանայից Այնթապ է հասնում գնդապետ Գուբոյի զորամասը՝ 13 հետևակային զումարտակ, 11 մարտկոց, մեկ և կես հեծելազորային գունդ, սավառնակների մի էսկադրիլիա, ունենալով իր հետ անթիլ հեռախոսի բազմաթիվ ապարատներ²⁸⁹: Թուրքական թաղամասերի պաշարումն ավելի է սաստկանում. պաշարվածներին այլևս ոչ մի օգնություն դրսից չի հաջողվում ստանալ: Սկսվում է ահալոր սով: 1921 թ. հունվարի 7-ին Սալյահադդին Ադիլ բեյին ուղղված մի գրության մեջ ասված էր. «Յուրաքանչյուր շնչին 50 դիրհեմ»²⁹⁰, զինվորներին՝ 300 գրամ հաց է տրվում: Եթե այսպես շարունակվի, ընդամենը 5 օրվա պարենամթերք է մնում»²⁹¹: Վերջինիս հասցեագրված մի այլ նամակում (1921 թ. հունվարի 20-ի թվակիր) ազգայնական ուժերի հրամանատար Յոզղեմիրը զգուշացնում էր, որ եթե ամենակարճ ժամանակում օգնություն չհասցվի, ինքը ստիպված կլինի իր կովոդներով ճեղքել պաշարումը և փախչել, որովհետև սովը կատարյալ է. պարենամթերք բոլորովին չկա, «եղած բոլոր կենդանիներին՝ ուղտեր, շուն, կատու, կերել են արզեն, բնակիչները մահանում են քաղցից»²⁹²:

Թուրքերի կողմից ակնկալվող օգնությունը չհասավ, և ազգայնական մի քանի փոքրաթիվ ջոկատներ, Յոզղեմիրի գլխավորությամբ, ճեղքելով շրթան փախչում են պաշարված քաղաքից: 1921 թ. փետրվարի 8-ին Այնթապի թուրք ազգաբնակչության անունից Անդրեային ներկայացած զույգ բա-

284 Ա. Կեսար, նշվ. աշխ., էջ 148:

285 Ahmet Bedevi Kuran, op. cit., p. 645.

286 Paul du Vêou, op. cit., p. 265—266.

287 Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, s. 419.

288 Ա. Կեսար, նշվ. աշխ., էջ 167:

289 Paul du Vêou, op. cit., p. 279.

290 Մեկ դիրհեմը հավասար է 3,06 գրամի:

291 Ahmet Bedevi Kuran, op. cit., p. 646.

292 Paul du Vêou, op. cit., p. 281.

նախոսները դիմում են նրան անձնատրուիթյան առաջարկով, խնդրելով միաժամանակ, որ պայմանների մասին իրենց հնարավորություն տրվի տեղյակ պահելու թուրք ազգաբնակչությանը: Նույն օրը՝ փետրվարի 8-ին, Անդրեան ընդունում է անձնատրուիթյան պայմաններին ծանոթանալու համար լիազորված թուրքական 6 պատգամավորներին, որոնց անունից դոկտոր Մեջիթը հայտարարում է հետևյալը. «Թուրքական քաղաքամասում հեղաշրջում է տեղի ունեցել: Յուզեմիրը փախել է, ճեղքելով ֆրանսիական զիծը և միացել Քենաանբեյին: Սպաներն այլևս հեղինակություն չունեն՝ բնակչությանը մնում է իր բախտի տերը և նրա պատվիրակներն են, որ ներկայացել են անձնատրուիթյունը ստորագրելու»²⁹³: Հաջորդ օրը՝ 1921 թ. փետրվարի 9-ին թուրք պատվիրակները ստորագրում են քաղաքի անձնատրուիթյան պայմանները: Ֆրանսիական մանդատի ճանաչում, միատեսակ պատվավոր պայմաններ անձնատուր եղած բոլոր կանոնավոր կոլոնների համար, որոնք կհանձնեն իրենց զենքն ու զինամթերքները՝ ամրությունների ոչնչացում. զինված հայերին արգելվում է մուտք գործել թուրքական քաղաքամասը, իսկ զինված թուրքերին՝ հայկական քաղաքամասը. ոչ մի տուգանք. ոչ մի ցեղի ներկայություն քաղաքում, ղեկավարների ներում, դավանանքի, անձի և սեփականության հարգում»²⁹⁴:

Այսպիսով, ի տարբերություն Ուրֆայի, ֆրանսիական օկուպացիոն զորքերին Այնթապում հաջողվեց ժամանակավոր հաղթանակի հուանել և իրենց ձեռքում պահել քաղաքը: Հայ ազգաբնակչության վիճակը, սակայն, չթեթևացավ դրանով: Մեկ ամիս հետո՝ 1921 թ. մարտի 9-ին լոնդոնում ստորագրվեց համաձայնագիր քեմալական կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի բեյի և Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Բրիանի միջև²⁹⁵, որը, ճիշտ է, չկիրառվեց

կյանքում, սակայն Այնթապի հայությանը վերջնականապես բերեց այն համոզման, որ չափազանց վտանգավոր է ինչ-որ հույսեր կապել ֆրանսիական քաղաքականության հետ: Մարտի 20-ին, երբ այդ համաձայնագրի բովանդակությունը հայտնի դարձավ այնթապցի հայերին, ծայր առան խուճապն ու անվստահությունը, որոնք հանգեցրին զանգվածային գաղթի: Այնթապի ֆրանսիական իշխանությունները փորձում էին քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը ետ պահել այդ քայլից, ասելով, որ «ֆրանսիական հյուպատոս մը պիտի մնար Այնթապ և հայերին որևէ շարիք պիտի չընեին թուրքերը իրենց մեկնելեն վերջ»²⁹⁶, սակայն ապարդյուն. այնթապցի հայերը զանգվածաբար լքում են իրենց հարազատ քաղաքը և մեկնում Հալեպ: Երբ 1921 թ. դեկտեմբերի 25-ին՝ Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից երկու ամիս հետո, ֆրանսիական վերջին զինվորները հեռանում էին Այնթապից, քաղաքում մնացել էին հազիվ 3500 հայեր²⁹⁷: Այնթապում վերահաստատված թուրքական իշխանությունները սկզբնական շրջանում չեն անհանգստացնում հայերին, սակայն 1922 թ. սկզբներից թուրքերը սկսում են ասպատակել հայկական թաղամասը, մասնակի սպանություններ և այլ ոճիրներ գործել, հայ երիտասարդներին արստրել քաղաքից և այլն: 1922 թ. նոյեմբերի 9-ին «Գազի Անթեպ» թերթը տպագրում է հայերի դեմ ուղղված թունոտ մի խմբագրական՝ «Հեռու թող մնան» խորագրով, «առաջարկելով» հայ ազգաբնակչությանը թողնել հեռանալ քաղաքից: Եվ դրան հաջորդող երկու ամիսների ընթացքում Այնթապից փախչում-գնում են վերջին երեք հազար հայերը: 1923 թ. հունվարին քաղաքում ընդամենը 5—6 հայկական ընտանիք էր մնացել²⁹⁸:

Այսպիսով, ուրֆացիների նման, այնթապցի հայերին ևս հաջողվեց, շնորհիվ իրենց հերոսական զինված դիմադրու-

293 Paul du Vèou, նշվ. աշխ., էջ 283:

294 Նույն տեղում:

295 Այդ մասին տես երկրորդ գլխում:

296 Գեորգ Ա. Սարաֆեան, նշվ. աշխ., էջ 268:

297 Ա. Լուբե, նշվ. աշխ., էջ 173:

298 Նույն տեղում, էջ 175—176:

թյան, խուսափել շարդից, սակայն նրանք ևս ստիպված եղան տեղի տալ քեմալական ազգայնամուլ քաղաքականության առջև և ընդմիջտ լքել իրենց հարազատ վայրերը:

* * *

Ֆրանսիայի կառավարող շրջանների մերձավորարևելյան քաղաքականությունը աղետալի հետևանքներ ունեցավ նաև քաջարի զեյթունցիների համար: Հիրավի, ողբերգական ճակատագիր բաժին ընկավ զեյթունցիներին համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներին և դրանից հետո՝ Կիլիկիայի ֆրանսիական գրավման ժամանակաշրջանում: Երկար տասնամյակների ընթացքում հերոսական դիմադրություն ցույց տալով թուրքական արյունարբու փաշաներին, հանդես գալով, որպես հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներ, զեյթունցիները 1915 թ. առանց կովի ու դիմադրության անձնատուր եղան իրենց կործանումը տենչացող դաժան ոսոխին: Ունկնդրելով Սսի կաթողիկոս Սահակին, որը հորդորում էր հնազանդություն և խոհեմություն հանդես բերել, Ջեյթունի երևելիները կարծես կորցնելով իրենց երբեմնի զոնությունն ու հեռատեսությունը, հենց սկզբից չկարողացան տրամադրել քաղաքի ու շրջակայքի ազգաբնակչությանը՝ դիմադրության պատրաստվելու թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ, որոնք պատերազմի առաջին իսկ օրերից, Ջեյթունը դարձնելով զորահավաքման կենտրոն, լցվեցին արծվաբույնը: 1915 թ. մարտի վերջերին թուրքերի թիվը զորանոցում հասնում է 5 հազարի²⁹⁹: Մարտի 24-ին Մարաշից Ջեյթուն է գալիս հայկական մի պատվիրակություն «բացատրելու կացություն փափկությունը», և «զեյթունցիները համակերպվեցան», — գրում է ակնատեսը: 22 ըմբուստ կտրիճներ միայն, հաջորդ օրը փակվելով Ս. Աստվածածնա վան-

²⁹⁹ Ջեյթունի պատմագիր: Հրատ. Ջեյթունի Հայրենակցական Միության, Պուլնոս-Այրես, 1960, էջ 917:

քում, օրհասական կռիվ են մղում խուրշիդ փաշայի 3-հազարանոց զորքի դեմ, կորուստներ պատճառում նրան, իսկ գիշերը քաշվում լեռները: Թուրքերը նոր հարձակման են անցնում, գրավում և հրդեհում վանքը, իսկ ապրիլի 9-ին, Ջեյթունի երևելիներին կանչելով զորանոց, աքսորում են անորոշ ուղղություններով: Այնուհետև թուրքական իշխանությունները առավել զգույշ և խորամանկ քայլեր են անում՝ քաղաքի ազգաբնակչությունը ապակողմնորոշելու և նրա ուժերը ջլատելու համար: Այսպես, նշված դեպքերից 7—8 օր հետո նրանք աքսորում են ամբողջ վանքի թաղը, իսկ հետո, երկու շաբաթվա ընթացքում, հանդարտություն պահպանելով քաղաքում, մեկիկ-մեկիկ տարագրության են քշում Ջեյթունի շրջակա գյուղերի բնակչությանը՝ նախապես կտրելով հաղորդակցության բոլոր ճամփաները, որպեսզի քաղաքում այդ մասին չիմանան: Այնուհետև վերսկսվում է քաղաքի բնակչության տարագրությունը: Սկզբում աքսորում են 400 ընտանիք, երկու օր հետո՝ 500 ընտանիք և այլն: Նման խարդախ եղանակով ապրիլ-մայիս ամիսներին տարագրվում է Ջեյթունի ամբողջ հայությունը՝ 30 հազարից ավելի մարդ³⁰⁰:

Քաջարի զեյթունցիների մեծ մասը շնչացավ հավոր եղևնի տարիներին՝ մոտ 8 հազար հոգի մնացին բռնազաղթի ճանապարհներին, զոհ գնալով սովին ու համաճարակներին Սուլթանիեում, Կարա-Պունարում և այլուր, շուրջ 19 հազար հոգի էլ կոտորվեցին Տեր-Ջորի անապատում՝ 1916 թ. գար-հուրեի սպանդի ժամանակ³⁰¹: Պատերազմի ավարտից հետո վերապրող զեյթունցիները Հալեպից և զանազան տեղերից գալիս-հավաքվում են Մարաշում, որն այդ ժամանակ գրաված էր անգլիական զորքերի կողմից, իսկ 1919 թ. մայիս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում մեկնում իրենց հարազատ

³⁰⁰ Նազարեթ Ղ. Ջեյթունցեան, Ջեյթունի վերջին դեպքերը: էջ 158: Վարդ-Մեխակի տվյալներով, Ջեյթունի և շրջակա գյուղերի բնակչության թիվը 1914 թ. հասնում էր 50 հազարի: Տես Վարդ-Մեխակ, Ջեյթունի նահանջը, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 10:

³⁰¹ Ջեյթունի պատմագիրը, էջ 918:

Զեյթունը, որն ամբողջովին քարուքանդ էր արվել թուրքերի կողմից: «Երբեմնի շեն ու ազատ Զեյթունի ավերակներուն մեջ,— գրում է Զեյթունի վերջին կռիվների մասնակից Նազարեթ Զեյթունցյանը,— քաղաքի արևելյան և արևմտյան սահմաններուն վրա, կիսախարխուլ քանի մը տուներ և կիսաքանդ զորանոցն զատ մեզի բան չէր թողուցած մեր թշնամին»³⁰²: Ահա այդ փլատակների վրա է, որ մի բուռ խիզախ զեյթունցիներ սկսում են կառուցել իրենց նոր կյանքը: Ստեղծվում է Ազգային խորհուրդ՝ Զեյթունի քաջամարտիկ Արամ Զուլպյանի գլխավորությամբ: Առաջին խնդիրը զենք հայթայթելն էր: Ժողովուրդը շուտափույթ զինվում է հնարավոր բոլոր միջոցներով: 1920 թ. հունվարին Ֆոնուզի շրջանում տեղի ունեցած դեպքերը հաստատեցին զեյթունցիների այդ քայլի հույս կարևորությունը: Հունվարի 26-ին Կուչեղ հայաբնակ գյուղը պաշարվում է շրջակա թուրքական գյուղերի շեթենների կողմից, որոնց կազմակերպել էին քեմալական զործակալները: Անակնկալ այդ հարձակմանը զոհ են գնում 69 հոգի՝ մեծ մասամբ մանուկներ և կանայք: Զեյթունից օգնության հասած 12 կտրիճների, սակայն, հաջողվում է արժանի հակահարված տալ ջարդարարներին և փրկել գյուղում մնացած 120 հայերի՝ նրանց տեղափոխելով Զեյթուն³⁰³: 1920 թ. վերջին Զեյթունում հավաքվածների ընդհանուր թիվը կազմում էր 1058 մարդ³⁰⁴: Սրանք բոլորը կենտրոնացել էին զորանոցի շենքում:

1920 թ. հունվարի 30-ին զեյթունցիները 9 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն են ուղարկում Մարաշ՝ Ֆրանսիացիներից օգնություն խնդրելու համար: Պատվիրակությունը ֆրանսիական ընդհանուր հրամանատարությունից խնդրում է «զինվորական ուժի ներկայություն Զեյթունում, իսկ անկարելիության դեպքում պետք եղածին չափ զենք տալ

ինքնապաշտպանության համար», սակայն Մարաշի ֆրանսիական ուժերի հրամանատար գեներալ Քերեթը մերժում է զեյթունցիների խնդրանքը, թեև ճիշտ այդ ժամանակ Մարաշում վեց հազարից ավելի զենքեր կային թուրք իշխանություններից զրավված մթերանոցում³⁰⁵:

Ֆրանսիական զորքերի նահանջը Մարաշից 1920 թ. փետրվարին համարձակություն ներշնչեց Զեյթունի շրջակա գյուղերի շեթեններին, որոնք շտապեցին պաշարման մեջ վերցնել արծվաբույնը: Սակայն հարձակման, անցնել զեյթունցիների դեմ նրանք տակավին չէին համարձակվում: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ Զեյթունի շրջակա գյուղերի բնակչությունը վաղուց ի վեր բարեկամական հարաբերություններ էր հաստատել զեյթունցիների հետ: «Թուրքեր գյուղերում մեջ,— գրում է Ն. Զեյթունցյանը,— պատիվին զատ բան չեն կրնար ընել, եթե կառավարությունը մատ չունենա և զանոնք չդրդե: Շատ անգամներ կառավարությունը հրաման տված ալ ըլլա անոնց վնասելու համար, թուրքեր չեն համարձակեր բան մը ընելու»³⁰⁶: Ինչ վերաբերում է Զեյթունի մերձակա մի քանի գյուղերում բնակվող շերքեզներին, ապա նրանք պաշարման շրջանում զգալի օգնություն էին ցույց տալիս զեյթունցիներին՝ պարեն հայթայթելով վերջիններիս համար, աղ հասցնելով և այլն³⁰⁷: 1920 թ. մարտի սկզբից մինչև օգոստոս ամիսը զեյթունցիները, պաշարված թշնամու կողմից և լրիվ կտրված արտաքին աշխարհից, լծվում են տնտեսական աշխատանքների, մշակում իրենց տարագրությունից հետո տարիների ընթացքում անմշակ թողնված այգիները: Իսկ այդ նույն ժամանակ Մարաշում վերահաստատված թուրքական իշխանությունները «հանդուգն» զեյթունցիներին ծնկի բերե-

305 «Արևելյան մամուլ», 11 փետրվարի 1920 թ.:

306 Նազարեթ Ղ. Զեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 111:

307 Վարդ—Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 14: 1921 թ. գարնանը քեմալական իշխանությունները հատուկ հրահանգով խիստ պատիժ են սահմանում զեյթունցիներին օգնելու համար: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

302 Նազարեթ Ղ. Զեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 14:

303 Նույն տեղում, էջ 37—39:

304 Նույն տեղում, էջ 133. Վարդ—Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 108:

լու միջոցներ էին որոնում: 1921 թ. սկզբին նրանք մի «հանձնաժողով» են ուղարկում Զեյթուն՝ հայերից պահանջելով անհապաղ հանձնել բոլոր զենքերը և հնազանդություն հայտնել: Զեյթունցիք կտրականապես մերժում են այդ պահանջը, հրաժարվում զրկվել ինքնապաշտպանության վերջին միջոցից և «բանակցություններն», այդպիսով, ավարտվում են³⁰⁸: Մի քանի ամիս հետո, 1921 թ. հունիսի 17-ին, ի պատասխան զեյթունցիների խնդրանքի՝ խառը պատվիրակություն ուղարկել, Զեյթուն է գալիս Մարաշի պատերազմական ատյանի քարտուղար էդիպ-բեյը, իր հետ բերելով թուրքական իշխանությունների «հրավերը», «առանց ժամանակ կորսցնելու լիազոր պատվիրակություն մը զրկել Մարաշ»: Ազգային միությունը, երկար խորհրդակցելուց հետո, թուրք պատվիրակին պատասխանում է, որ նման մի պատվիրակություն կուղարկվի Մարաշ: Հունիսի 20-ին զեյթունցիների երեք ներկայացուցիչներից բաղկացած պատվիրակությունը ճամբա է ընկնում, և հաջորդ օրը հասնելով Մարաշ, անմիջապես կալանքի տակ վերցվում թուրք ոստիկանների կողմից: Չորս օր հետո՝ հունիսի 25-ին, Զեյթունի պատվիրակները ետ են ուղարկվում երկու վաշտ զինվորների ու թնդանոթների ուղեկցությամբ: Նրանց հետ Մարաշի թուրքական հրամանատարությունը մասնավոր պաշտոնով Զեյթուն էր ուղարկել Ռաֆայել Խոլազյանին՝ «զեյթունցիներուն համոզելու համար, որ վստահ ըլլանք հրամանատարի խոսքերուն, որովհետև ան հայասեր և բարի մեկն էր, իր խոստումը հարգող անձնավորություն»³⁰⁹: Միաժամանակ, թուրքական զինվորական իշխանությունները այս վերջինի հետ Զեյթունի ժողովրդին ուղղված մի վերջնագիր էին ուղարկել, պահանջելով անվերապահորեն ենթարկվել, հանձնել զենքերը և պարպել զորանոցը, «հակառակ պարագային՝ կեսօրին կրակ պիտի բացվի զորանոցի վրա»: Հունիսի 27-ին, տրված պայմանաժամը տակավին չլրացած,

թուրք զինվորները առաջ են շարժվում և շատ մոտիկից պաշարում զորանոցը: Ազգային խորհուրդը հայտնում է ժողովրդին, «թե անոնք, որ անձնատուր ըլլալ կուզեն, ազատ են»: Որբերը, այրի կանայք, ինչպես և ընտանիք ունեցողների զգալի մասը, մոտ 600 հոգի, փրկության հույսով անձնատուր են լինում թուրքերին, իսկ մյուսները քաշվում են խրամատները՝ պատրաստվելով օրհասական կովի: Դժվար էր, սակայն պաշտպանվել թնդանոթային կրակի դեմ, և երեք օրվա ինքնամոռաց դիմադրությունից հետո որոշվում է ճեղքել թշնամու շղթան և քաշվել լեռները: 1921 թ. հունիսի 30-ի գիշերը քաջակորով զեյթունցիների խումբը՝ թվով 318 հոգի, որոնցից 72-ը կանայք, աղջիկներ և պատանիներ, հարձակվում է թուրքական զորքերի վրա և դուրս գալիս շրջապատումից³¹⁰: Առավոտյան քեմալական զինվորները առանց հրացանաձգության զրավում են զորանոցը և անխնա սրի քաշում այնտեղ մնացած կանանց, ծերերին ու մանուկներին, թվով 110 հոգի, որոնք ի վիճակի չէին եղել հեռանալու Զեյթունից:

Ինչ վերաբերում է հունիսի 27-ին քեմալական զինվորների ողորմածությանը ապավինած 600 զեյթունցիներին, ապա սրանց տեղափոխում են Մարաշ, փակում Ս. Ստեփաննոս եկեղեցում, իսկ օգոստոսի 23-ին, երեք խմբի բաժանելով, աքսորում տարբեր ուղղություններով: Սրանց հետագա ճակատագրի մասին ստույգ տեղեկություններ չկան: Հայտնի է միայն, որ ճանապարհին 17 հոգի մահանում է, իսկ 200 այրերից մի քանիսը փախչում հասնում են Հալեպ, 8 հոգի էլ՝ Այնթապ: Մյուս խումբն աքսորվում է Բեհեսնի ու Ադիյաման, իսկ երրորդ խումբը՝ Տիգրանակերտ³¹¹: Ֆրանսիական հայտնի «Ժուռնալ դե Դեբա» թերթը «Զեյթունի հայերի տարագրությունը» խորագիրը կրող հոդվածում մատնանշում էր, որ քեմալական կառավարության կողմից ձեռնարկված 600 զեյթունցիների աքսորը ոչնչով չէր տարբերվում 1915 թ. տա-

308 Նույն տեղում, էջ 16—17:

309 Նազարեթ Ղ. Զեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 115—117:

310 Նույն տեղում, էջ 133:

311 Վարդ—Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 105—106:

րձագրությունից: «Տարագրվեցին բոլորը՝ ծերունիները, երեխաները, կանայք, և գեթ մի կառք շտրամադրվեց նրանց,— պատմում էր ականատեսը: — Ամերիկյան «Near East Relief»-ի ներկայացուցիչները ցանկանում էին նրանց մթերքներ տալ ճանապարհի համար: Սկզբում շթուլյատրեցին, իսկ այնուհետև, համառ պահանջներից հետո, համաձայնվեցին յուրաքանչյուրին բաժանելու 50 գրամ հաց»³¹²: «Ճամփորդության առաջին իսկ օրը, — ասվում էր այնուհետև, — 11 հոգի զոհվեցին: Մի երիտասարդ կին ժանդարմների կողմից հանձնվեց մի շերքեզի, մեկ ուրիշը իր երկու մանկիկների հետ անհայտացավ: Մի պառավ կին, որն ի վիճակի չէր հասնելու քարավանի ետևից, մեռավ ժանդարմների հարվածներից: Մարավից պապակվող մի ծերունի մեռավ ջուր աղաչելով, որը նրան մերժեցին: Այս դժբախտ տարագրյալներին հաց և ջուր տալը խստիվ արգելված էր...»³¹³: Քեմալական իշխանությունների կողմից ցիր ու ցան արված խաղաղ այս զեյթունցիների հետագա ճակատագիրն անհայտ մնաց: Որոշ հեղինակներ գտնում են, որ նրանք բոլորն էլ ոչնչացան բռնագաղթի ճամփաներին³¹⁴:

Ինչ վերաբերում է հունիսի 30-ի գիշերը թշնամու օղակումից դուրս եկած 318 զեյթունցիներին, սրանք շարժվում են հարավ-արևմուտք՝ Փոնուզի ուղղությամբ, նպատակ ունենալով հասնել մինչև Զիհան՝ ֆրանսիական զրավման դոտին: Շուտով խումբը համոզվում է, որ այդ բանն անկարելի է. քեմալական կանոնավոր զորքերը, թնդանոթներով ու զնդացիրներով զինված, փակել էին զեյթունցիների նահանջի ճանապարհը: Որոշվում է ետ դառնալ Զեյթունի լեռները: Բաժանվում են երեք ոչ-մեծ խմբերի, որոնցից մեկը՝ 32 հոգուց բաղկացած, փորձում է առաջանալ Զիհան—Օսմանիեի ուղղությամբ, սակայն ճանապարհին մղված անհա-

վասար կոիվներում նրանց մեծ մասը զոհվում է, միայն 4 հոգու է հաջողվում հասնել Օսմանիե՝ 1921 թ. հուլիսի 20-ին³¹⁵, Մյուս երկու խմբերը տարբեր ճանապարհներով 9 օր հետո գալիս հասնում են Զեյթունի անառիկ լեռները: Այստեղ, շարունակական կոիվներից հոգնած և ուժասպառ եղած կանայք ու պատանիները, մոտ 50 հոգի, խնդրում են իրենց հասցնել Մարաշ՝ թուրքական իշխանություններին անձնատուր լինելու և, այդպիսով, Մարաշ գերեվարված իրենց հարազատներին միանալու: Սրանք մեկնում են, հասնում մինչև Զիհանի կամուրջը, սակայն հայտնի չէ, հաջողվե՞ց նրանց հասնել Մարաշ, թե՞ ճանապարհին զոհ գնացին շեթեներին:

Վերջին մեծ խումբը, 153 հոգուց բաղկացած (որոնցից 134-ը կոլոդ երիտասարդներ), մարտեր մղելով հետապնդող թշնամու դեմ, շուրջ երկու ամիս դեգերում է լեռներում, իսկ 1921 թ. օգոստոսի 23—28-ին մղված կոիվներում ճեղքելով գիծը, շարժվում է Զիհանի ուղղությամբ և սեպտեմբերի 3-ին հասնում Քիլիս՝ ֆրանսիական զրավման գոտին³¹⁶: Քիլիս հասնող զեյթունցիների ընդհանուր թիվը կազմում էր 118 մարդ³¹⁷: Բացի դրանից, խմբից անջատված 11 կոլոդներ առանձին-առանձին հասել էին Օսմանիե: Այսպիսով, կոիվներում զոհվել էին 24 հոգի, այդ թվում զեյթունցիների ազատագրական պայքարի վերջին մոհիկաններ, Զեյթունի Ազգային միության ատենապետ Արամ Չուլագյանը և փոխ-ատենապետ Հովհաննես Սիմոնյանը:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ հերոս Զեյթունի դավոր ազատագրական պայքարը: Քեմալական կառավարողները, նոր պայմաններում կիրառելով իրենց նախորդների երիտթուրքերի ազգայնամուլ ու ցեղասպան քաղաքականությունը, ի թիվս Կիլիկիայի մյուս հայաշատ վայրերի, արծվաբույնը ևս իսպառ մաքրեցին հայ ազգաբնակչությունից:

³¹² „Journal des Débats“, 21.9. 1921.

³¹³ Նույն տեղում:

³¹⁴ Տե՛ս Վարդ-Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 108:

³¹⁵ Նագարեթ Ղ. Զեյթունցեան, նշվ. աշխ., էջ 141:

³¹⁶ Նույն տեղում, էջ 234—236:

³¹⁷ Վարդ Մեխակ, նշվ. աշխ., էջ 84:

Ինչպիսի՞ դեր էին խաղում Կիլիկիայում ծավալվող իրադարձություններում այնտեղ գործող հայ ազգայնական կուսակցություններն ու Ազգային խորհուրդը:

Այս հարցի հանգամանալից լուսաբանումը և շարադրանքը դուրս է ներկա հետազոտության շրջանակներից, ուստի մենք այստեղ հարցին կանդրադառնանք ֆրանս-քեմալական հարաբերությունների առնչությամբ:

Պետք է ասել, որ 1919 թ. սկզբից Ադանայում հաստատված և գործող հայ ազգայնական բոլոր կուսակցություններն էլ՝ հնչակյան, ռամկավար ազատական, դաշնակցական, վերակազմյալ հնչակյան, բացահայտորեն թերագնահատում էին քեմալական շարժման ուժը, թուրքերի պոտենցիալ հնարավորությունները: Նրանք անտեսում էին այն հանգամանքը, որ օսմանյան թուրքերը երկար դարերի ընթացքում օտարերկրյա գրավում չէին տեսել և հազիվ թե հեշտությամբ հանդուրժեին օտարի լուծը: Միաժամանակ նրանք անհիմն կերպով գերագնահատում էին դաշնակից տերությունների հնարավորությունները, աչք փակում այն իրողության վրա, որ վերջիններիս զորքերը Կիլիկիայում էին գտնվում, որպես ռազմական օկուպանտներ, չէին ուզում հասկանալ, որ ֆրանսիական զորքերը քրիստոնյա ազգաբնակչությունը պաշտպանելու նպատակով չէր, որ եկել էին Կիլիկիա, այլ Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների մերձավորարևելյան ծրագրերն իրականացնելու: Հայ տաղանդավոր գրող և հայրենասնվեր գործիչ Զապել Սասյանը Կիլիկիայի վիճակին նվիրված իր զեկուցագրում իրավացիորեն մատնանշում է, որ «մեր բոլոր քննադատությանց և դժգոհությանց հիմքը այն է, որ լրջորեն կը կարծենք, թե ֆրանսիացիք Կիլիկիա եկած են մեզ համար, թե մեզ շնորհակալ պետք է ըլլան մեզ համար եկած ըլլալուն և հետևաբար պարտավոր են մեզ ծառայել մեր հասկցած և մեր դատած եղանակովը»³¹⁸: Դեռ ավելին.

բանն այնտեղ էր հասնում, որ հայ ազգայնական գործիչները ամենայն լրջությամբ սկսում էին Ֆրանսիայի պաշտոնական ներկայացուցիչներին «բացատրել» նրանց շահը Կիլիկիայում: Բազմաթիվ օրինակներից խիստ հատկանշական է հնչակյան գործիչ Սեդրակ Շահենի գրույցը Կիլիկիայի ֆրանսիական կառավարիչ գնդապետ Բրեմոնի հետ 1920 թ. օգոստոսի սկզբին.

«Մենք պատրաստ ենք գործակցել ձեզի թրքական կործանարար ձեռքը հեռացնելու և Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Կիլիկիո անկախությունը հաստատելու: Դուք հավանություն հայտնեցեք, մենք հանձն կառնենք զոհողության մեծագույն բաժինը և վստահ եղե՛ք, թե այդ ֆայլին մեջ հարույն պիտի առնե Ֆրանսիայի ավանդական երազը: Տևտեսական հիանալի շուկա մը, բամբակի հարուստ շահաստան մը պիտի ազատագրվի թշնամիին ձեռքեն»³¹⁹ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.): Նույն մտայնության մի այլ տարբերակն էր իրենից ներկայացնում Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոս Սահակ Խապայանի դիմումը Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Ա. Միլերանին 1920 թ. մարտի 31-ին. «Հայը երբեք խտիր դրած է և չպիտի ալ դնե ֆրանսացիին և հայուն միջև: Հայը միակ տարրն է, որու կենսական շահերը կը նույնանան Ֆրանսայի կենսական շահերու հետ...»³²⁰ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Նույն ոգով դիմումներ էին անում հնչակյան գործիչները: «Մենք ձեզմե շատ բան կսպասենք,— ասում էր Բրեմոնին «Տավրոս» թերթի խմբագիր Անդրանիկ Կենճյանը,— որովհետև, ինչպես մենք զմեզ կը նկատենք ֆրանսիացիներ՝ հա-

319 Անդրանիկ Կենճեան, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւնը և կիլիկեան ինքնավարութեան աթքը. Պեյրոթ, 1958, էջ 145—146: Նման պարտավորեցնող և միամիտ խոսքերով դիմելով ֆրանսիական ներկայացուցչին, Ս. Շահենը ստացել էր արժանի պատասխանը. «Գիտցեք, թե առանց Ֆրանսայի կամքին, ֆրանսացին դժվար կը հավանի ձեր առաջարկին»: Տես նույն տեղում, էջ 146:

320 Տե՛ս Խուպէսէրեան, նշվ. աշխ., էջ 142:

318 ԳԱԹ, Զապել Սասյանի ֆոնդ, № 289, թ. 20:

յերեն խոսող, ձեզ ալ կը նկատենք հայ՝ ֆրանսերեն խոսող»³²¹ (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Հնչակյան մի ուրիշ գործիչ՝ Փիրուզ Խանզադյանը, Հընչակյան կուսակցության Ամերիկայի շրջանի գործադիր մարմնին և Ս. Սապահ-Գուլյանին հասցեագրված նամակում ղեկավարութանը մեղադրում էր Ֆրանսիայի ղեկավար գործիչների «անկեղծ առաջարկներին» շարձագանքելու մեջ, մի հանգամանք, որը, նրա կարծիքով, ֆրանսիական կառավարողներին մղեց քեմալականների կողմը, հանգեցնելով ֆրանս-թուրքական մերձեցմանը: Անհրաժեշտ է լրիվ մեջբերել նամակի այդ մասը.

«Զինադադարի սկզբի շրջանին կիլիկյան հողի վրա ոտք դնող ֆրանսական պետական պատասխանատու անձնավորություններ միշտ հայտարարած էին, թե այս հողը հայկական երկիր է և թե իրենք հոս եկած են իբր բարեկամ ուժ կազմակերպելու համար հայերը: Այս հայտարարությունները անկեղծ բնույթ ունեին և սակայն մեր ժամանակի վարիչները և պատգամավոր պատվիրակությունն ըսված ողորմելիները, չուզելով լրջորեն անդրադառնալ մեր իրականության և մեր ընկիթներուն, խնդիրները ձգեցին դեպքերու ճակատագրական ընթացքին և ժամանակի ընթացքին ֆրանսական կապիտալիստական կառավարությունները, հուսահատ հայերու անշեղ և ապիկար գործունեության. ընտրեցին գործելու տարբեր մի ճանապարհ, որը զիրենք առաջնորդեց դեպի թուրքը և մենք նկատվեցանք անվստահելի տարր մը Կիլիկիո մեջ յաշս ֆրանսական իշխանությանէ:»

Ասկե վերջ իրերու բնական ընթացքով Ֆրանսան ավելի լայնորեն մշակեց ֆրանս-թուրքական քաղաքականության հող և Քեմալի հետ մտավ մեզ և իրեն համար աղետաբեր բանակցություններու»³²² (ընդգծումներն իմն են— Ռ. Ս.):

321 Ա. Կենեան, նշվ. աշխ., էջ 182:

322 ՉՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 139, նամակի լրիվ տեքստը տե՛ս նույն տեղում, թ. 1—3:

Ղեկավարվելով նման խաբեպատիր մտայնությամբ, հայ ազգայնական ղեկավարները, Կիլիկիայում Հայ Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանը, Սահակ կաթողիկոս Խապայանը, Ադանայի Ազգային խորհուրդը և այլն, լուրջ հույսեր էին կապում «ասպետական Ֆրանսիայի» ռազմական ու նյութական օգնության հետ անգամ այն բանից հետո, երբ Կիլիկիայի ճակատագիրն ըստ էության վճռվել էր դաշնակից տերությունների կողմից Ֆրանսիայի համաձայնությամբ և նրա անմիջական մասնակցությամբ՝ Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում և Սերի պայմանագրում:

Նրանք հրապուրվում էին ֆրանսիական ղեկավար շրջանների սին հայտարարություններով, խուսափելով այդ հայտարարությունները նրանց իրական, ամենօրյա քաղաքականության հետ համադրելուց:

«Մենք, հայերս, շիրքանք կազմակերպվիլ, գենքի փարիլ... հայերը կուրորեն վստահեցան ֆրանսիացիներու խոստումներուն»³²³, — գրում է իր հուշերում Կիլիկիայի ինքնապաշտպանական կռիվների գործուն մասնակից Գրիգոր Թաթուլյանը, թեև, ինչպես նա իրավացիորեն նշում է, 1919 թվականի դեկտեմբերին կայացած Մ. Քեմալ—Ժորժ Պիկո տեսակցությունից հետո որշակի էր, որ «Ֆրանսայի կողմն հայերուն շտայված բոլոր խոստումները՝ թե Կիլիկիան հայերուն է ու Ֆրանսան իրենց պաշտպանը՝ կեղծավորություն և խեղկատակություն էր»³²⁴:

Հիրավի, տակավին 1919 թ. դեկտեմբերին, Լույզ Ջորջի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ, «հայերի բարեկամ» հորջորջվող Կլեմանսոն արտահայտվել էր հետևյալ կերպ. «Հայերը վտանգավոր ժողովուրդ են, և շարժե նրանց հետ գործ ունենալ: Նրանք մեծ քանակությամբ փող են պահանջում, իսկ

323 Դրիգոր Թաթուլյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

324 նույն տեղում, էջ 235:

տալիս են շատ փոքր հատուցում... Ֆրանսիան տրամադիր չէ ալլևս որևէ գումար ծախսելու Հայաստանի վրա»³²⁵,

Կիլիկիայի ֆրանսիական կառավարիչ, ժամանակին «հայասեր» համարվող Քրեմոնը ավելի զգույշ էր հայտնում ֆրանսիական կառավարող շրջանների մտադրությունները, իսկ նրան փոխարինած հազարապետ Հասլերը, ընդհակառակը, չէր փորձում թաքցնել, որ «Ֆրանսան Կիլիկիան գրաված է իր սեփական շահը միայն ի նկատի ունենալով»³²⁶:

Եվ ընդհակառակը, բազմաթիվ հայտարարություններով, որոնցից մի քանիսը բերվեցին նախորդ գլխում, ֆրանսիական կառավարության պատասխանատու անձինք «հավաստիացնում էին», որ ֆրանսիական զորքերը Կիլիկիայում են գտնվում «քրիստոնյա ազգաբնակչությանը և, առաջին հերթին, հայերին» պաշտպանելու, այդ երկրամասը «նրանց հանձնելու» նպատակով:

Պարզ է, որ նրանց կողմից կիրառվող քաղաքականություն, վերլուծությունը միայն կարող էր վերհանել ճշմարտությունը, նրանց ձեռնարկած քայլերի «չարն ու բարին»: Արվում էր այդ վերլուծությունը կիլիկիահայության բախտի տնօրինումը ստանձնած հայ զործիչների կողմից: Ո՛չ, չէր արվում: Միակողմանիորեն գերազնահատելով Կիլիկիայի տրեստեսական նշանակությունը Ֆրանսիայի համար, նրանք չէին կարողանում ըմբռնել, որ ֆրանսիական շահերը Կիլիկիայում ածանցյալ են, երկրորդական՝ ամբողջ Թուրքիայում Ֆրանսիայի տնտեսական ու քաղաքական շահերի համեմատությամբ, և որ ֆրանսիական իմպերիալիստական շրջանները ցանկացած պահին պատրաստ են զոհաբերել Կիլիկիան էլ, նրա հայությունն էլ, եթե Քեմալի կառավարությունը թեկուզ նվազագույն շահով ճանաչեր այդ շահերը, համաձայնվեր վճարելու ֆրանսիական դրամատերերին հասանելիք միլիոնների մի մասն անգամ: Նրանք չէին հասկանում, որ Միլերա-

³²⁵ „Documents on British Foreign Policy“, First series, vol. II, p. 734.

³²⁶ տե՛ս Մ. Յ. Տեփոյեան, Միհրան Տամատեան, Գահիրէ, 1956, էջ 237:

նի, Լեյզի, Բրիանի և մյուսների համար «կարևոր էր ոչ թե ազատագրել հայ ժողովուրդը, այլ մի ավելորդ շնորհ տալ կղերա-կապիտալիստական իմպերիալիզմին»³²⁷:

Եվ այսպես, ղեկավարվելով Հայկական Կիլիկիան անկախ տեսնելու անիրականալի ձգտումներով, հայ ազգային մարմինները հռչակեցին հանրապետություն՝ «Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո», չմտահոգվելով անգամ այն մասին, թե արդյո՞ք Ֆրանսիան համաձայն է այդ հովանավորությունն իր վրա վերցնելու:

«Ռուբինյան հանրապետություն» հռչակած դաշնակցական Մինաս Վերածինը 1920 թ. օգոստոսի 2-ին հրապարակ հանած իր հայտարարության մեջ գրում էր.

«Կիլիկիո հայության.

Այսօր, 1920 օգոստոս 2-ին, հանուն ինքնավար հայ ազգային ուժերու, հռչակեցի Ճիհուն և Սիհուն Միջագետքի ինքնավարությունը մինչև ծով:

Թշնամին, որուն հետ շփման մեջ ենք, կը նահանջն, կրակի տալով գյուղեր:

Պատմական ժամեր են ասոնք...

Մեր նպատակն է այս երկիրը օժտել հայկական ինքնավար ուժերով մը Ֆրանսայի հովանավորության տակ...»³²⁸:

Եվ ապա, հայկական նոր պետություն ստեղծելու առաջնության դափնեպսակը հենց իրեն շնորհելու համար, «Ինքնավար հայկական Կիլիկիո Միջագետքի (գոյություն չունեցող) ազգային ուժերու պետը» անհապաղ տեղեկացնում էր «պատմական» այդ քայլի մասին.

«Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության Ատանայի վարչության.

Այսօր, օգոստոս 2, մեր ուժերու ներկայության հռչակեցի ինքնավար երկիր (Սիհուն և Ճիհուն գետերուն միջագետքը մինչև ծով) ֆրանսիական հովանավորության տակ...

³²⁷ „L'Humanité“, 10.3 1920.

³²⁸ Տե՛ս Ա. Կեճեան, Կղ. աշխ., էջ 159—160:

Շփման մեջ ենք թշնամի ուժերու հետ և եթե Եվրոպան չլսե մեզ՝ պիտի շարունակենք կռիվը քեմալականներու դեմ մեր բոլոր ուժերով...»³²⁹ (ընդգծումներն իմն են — Ռ. Ս.):

Գոնքիշոտական այս հայտարարութիւնը թեև որոշ չափով կանխեց, սակայն շխանգարեց հնչակյան կուսակցութեանը իրականացնելու վաղուց նախապատրաստվող «աքթը»՝ ամբողջ Կիլիկիան «ինքնավար հանրապետութիւն» հռչակելու արարողութիւնը, որը և տեղի ունեցավ 1920 թ. օգոստոսի 4-ին: Այդ օրը Հայ ազգային միութեան անդամները, երեք հարանվանութիւններ թողնելով, շորս կուսակցութիւններին ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Ադանայի քրիստոնյա այլ համայնքների ղեկավարները՝ Միհրան Տամատյանի գլխավորութեամբ այցելեցին Ֆրանսիական կառավարիչ Բրեմոնին և նրան հանձնեցին Ֆրանսիայի գերիշխանութեան ներքին Կիլիկիայի քրիստոնեական, «անկախ» հանրապետութեան հռչակման վերաբերյալ իրենց հայտարարութիւնը, որն ազդարարում էր.

«Այսօր, 4 օգոստոս կեսօրին, Ամբողջական հայկական պատվիրակութեան պարոն ներկայացուցիչը, Հայ Ազգային միութիւնը, հայ երեք հարանվանութեանց պետերը, հուլյն, ասորի, քաղղեացի, սուրիացի հասարակութեանց կրօնական և աշխարհական պատվիրակները, միասնաբար ներկայանալով Կիլիկիո վարչական հակակշռի պետ Գոլոնել Պրեմոնին, հանդիսավորապես հանձնեցին Կիլիկիո թրքական պետութեանն անջատվիր և Ֆրանսական հոգատարութեան տակ տեղական քրիստոնյա վարչութեամբ մը օժտումը հռչակող պաշտոնաթուղթ մը, ստորագրված վերոգրեալներեն»³³⁰ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.):

Գնդապետ Բրեմոնը, ընդունելով «պաշտոնաթուղթը», պարտավորվում է այդ մասին տեղյակ պահել իր կառավարութեանը, միաժամանակ կոչ անում հանգստութիւն պահ-

պանել³³¹: Մ. Տամատյանը, սակայն, չի բավարարվում հանրապետութեան հռչակումով, նա ստեղծում է «կառավարութիւն» հետևյալ կազմով. ինքը՝ վարչապետ, Վահան Ժամկոչյան (հնչակյան)՝ պատերազմական և ոստիկանական նախարար, Կարապետ Նալբանդյան (հնչակյան)՝ պարենավորման և երկրագործական նախարար, Անդրանիկ Կենճյան (հնչակյան)՝ ելևտից նախարար, դոկտ. Մնացականյան (դաշնակցական)՝ արտաքին գործոց նախարար, դոկտ. Պեղիբեկյան (ռամկավար)՝ ներքին գործոց նախարար և Լիենթ ժան (ասորի)՝ կրթական նախարար³³²: Օգոստոսի 5-ի առավոտյան, Միհրան Տամատյանի գլխավորած «կառավարութիւնը», Ադանայի բնակչութեան, այդ թվում շուրջ 100 հազարանոց հայկական թաղամասի կատարյալ անտարբերութեան պայմաններում ներկայանում է կառավարչատուն՝ Ադանայի թուրք նահանգապետի (վալիի) նստավայրը, գրավում այդ պահին թափուր նրա աթոռը և հեռախոսով հայտնում վերջինիս, որ նա այլևս իշխանութեան տերը չէ: Տեղեկանալով կատարվածի մասին, Բրեմոնը հեռախոսով կարգադրում է վերջ ղնել կատակերգութեանը և ցրվել, սակայն, հանդիպելով Տամատյանի «վճռական» առարկութեանը, անձամբ, մի քանի զինվորների գլուխն անցած, գալիս է կառավարչատուն և ջշում նախարարական նոր և հին պաշտոնների շուրջ բանավիճող «կառավարութեան» անդամներին³³³: Այսպես ավարտեց իր մեկժամյա գործունեութիւնը Միհրան Տամատյանի «կառավարութիւնը»:

Օգոստոսի 4—5-ի դեպքերը ոչ մի օգուտ չբերեցին կիլիկիահայերին, սակայն դրանք հարմար առիթ ծառայեցին Ֆրանսիական վարչութեան ու զինվորականութեան ձեռքին՝ իսպառ վերացնելու հայերի աննշան ընդվզումներն իսկ: Գնդապետ Բրեմոնն անմիջապես հայտարարեց, որ խզում է ամեն տեսակի հարաբերութիւնները Հայկական ազգային

329 Նույն տեղում, էջ 160:

330 Նույն տեղում, էջ 162:

331 E. Brémond, op. cit., p. 62.

332 Ա. Կենեկան, նշվ. աշխ., էջ 167:

333 E. Brémond, op. cit., p. 62.

պատվիրակութեան լիազոր ներկայացուցչի հետ, իսկ սեպտեմբերին Բեյրութից Ադանա ժամանած գեներալ Գուրոն հրամայեց անհապաղ ցրել Հայկական լեգեոնը, զինաթափ անել Հաճընին օգնության փութացող կամավորական խումբը, ինչպես նաև Կիլիկիայից արտաքսել հարյուրավոր «հրահրող» գործիչների ու տարրերի:

Մի քանի ամիս հետո՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին այդ նույն Գուրոն Ֆրասիայի Սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի նիստում հայտարարում էր, որ «պետք է փոփոխել Սևրի դաշնագիրը թուրքերին ընդունելի ձևով», որովհետև «թուրքերը երկար ժամանակ մեր բարեկամներն էին, իսկ այնուհետև՝ մեր քաջարի և լույս թշնամիները» (ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.)³³⁴:

Այնուհետև, շուրջ մեկ տարի, համեմատական անդորր հաստատվեց Կիլիկիայում. տազնապի մատնված կիլիկիահայուցունը կարծես սպասում էր «թուրքերի համար ընդունելի» պայմանագրին, որը և ստորագրվեց 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին՝ Ֆրանկլեն-Բուլոնի և Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ բեյի միջև:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Կիլիկիայում 1919—1921 թթ. ծավալված իրադարձությունների ընթացքում իրենց դրսևորումը գտան Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների քաղաքականությունը՝ թելադրված նրանց տնտեսական ու դրամական շահերով Թուրքիայում, Անկարայի դիվանագիտության հաջողությունները և, միաժամանակ, քեմալական ազգային քաղաքականության սկզբունքները, ինչպես նաև հայ ազգայնական կուսակցությունների ու գործիչների որդեգրած վարքագիծը:

334 «Le Temps», 10. 12. 1920. Հետաքրքիր է ավելացնել, որ նույն գեներալ Գուրոն 1915 թ. հունիսի 3-ին արձակած իր հրամանում Արևելքի էքսպեդիցիոն կորպուսի զինվորներին «հիշեցնում» էր, որ թուրքերը եղել են իրենց բարեկամները, և Գերմանիան է, որ նրանց դուրս է բերել ֆրանսիացիների դեմ. Տե՛ս Emile Edwards, Journal d'un habitant de Constantinople (1914—1915), Paris, 1915, էջ 252:

1. Քննարկվող տարիներին ֆրանսիական իշխանությունների կողմից Կիլիկիայում կիրառվող գաղութատիրական քաղաքականությունը աղետալի հետևանքներ ունեցավ երկրամասի բազմազգ բնակչության համար ընդհանրապես, և այդ բնակչության մեկ երրորդը կազմող հայերի համար՝ մասնավորապես:

Կիլիկյան հողը օգտագործելու համար բանվորական հմուտ և էժան ձեռք ունենալու նպատակով խաբեպատիր խոստումներով, «պարտավորություններով» խրախուսելով հայերի վերադարձը, ֆրանսիական իմպերիալիստները չէին դադարում «լեզու գտնել» թուրքերի հետ, թեկուզ հայերին ու մյուս ճնշված ազգերին Կիլիկիայից արտաքսելու պայմանով: Անշատ համաձայնության հասնելու բազմաթիվ փորձերով նրանք ըստ էության խրախուսեցին քեմալականներին՝ ազգային պատերազմը Կիլիկիայի ճակատից սկսելու:

2. Քեմալականների գլխավորած պայքարը Կիլիկիայում, որքան որ արդարացի էր երկրամասը գրաված ֆրանսիական օկուպացիոն զորքերի դեմ, նույնքան անարդարացի, ազգայնամուլ ու ջարդարարական էր՝ քրիստոնյա, հիմնականում հայ ազգաբնակչության նկատմամբ, այն միաժամանակ նպատակ էր հետապնդում խանգարել կիլիկիահայերին հաստատվելու իրենց հարազատ վայրերում, մի բան, որ ապագայում կարող էր վտանգել Կիլիկիայի պահպանումը Թուրքիայի կազմում: Այսպիսով, առաջին անգամ Կիլիկիայում դրսևորվեց քեմալական շարժման հակասական բնույթը՝ այդ շարժման հակաիմպերիալիստական և ազգայնամուլ, ջարդարարական կողմերով:

3. Կիլիկիայում գործող հայ ազգայնական կուսակցություններն ու ազգային մարմինները իրենց անհեռատես ու անշրջահայաց քաղաքականությամբ, հաճախ անպատասխանատու, արկածախնդիր ձեռնարկումներով առավել բարդացրեցին կիլիկիահայության տազնապալից վիճակը:

Իրենց սոցիալ-դասակարգային դիրքորոշման հետևանքով անկարող լինելով ըմբռնել Ֆրանսիայի թուրքասիրական

քաղաքականության տնտեսական դրդապատճառները, նրանք կուրորեն վստահեցին ֆրանսիական խմպերի արտադրողների խոստումներին ու «պարտավորություններին», միաժամանակ թերազնահատելով քեմալական շարժման ուժը: Նրանք ժամանակին չհասկացան, որ քեմալականները գալիս էին նոր պայմաններում շարունակելու ազգային հարցում երիտասարդ թուրքերի վարած ցեղապաշտ ու ազգայնամոլ քաղաքականությունը, թեև 1919 թ. հուլիս-սեպտեմբերին կայացած էրզրումի ու Սըվասի համաժողովների որոշումներից միանգամայն պարզ էր, որ քեմալականները չեն ճանաչում այլազգի ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը և նրանց ոչ մի թիզ հող չեն զիջի, առավել ևս հայերին՝ Կիլիկիայում:

Այդ բոլորի հետևանքով, կիլիկիահայերի ճակատագրի տնօրինությունը ստանձնած հայ մարմիններն ու ազգայնական ղեկավարները փաստորեն ապակողմնորոշեցին հայ ազգաբնակչությանը՝ նրա անվտանգության երաշխիքները կապելով ոչ թե նրա զինման ու ինքնապաշտպանական կորովի ուժեղացման, այլ ֆրանսիական իշխանությունների ու սակավաթիվ օկուպացիոն զորքերի օգնության հետ:

Գ Լ ՈՒ Ե Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

1921 թ. ԱՆԿԱՐԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ինչպես վերը նշվեց, 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսում ստորագրված ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը շվաբերացվեց Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից: Այդ հանգամանքը, սակայն, ամենևին չէր նշանակում, թե քեմալական կառավարությունը չի ցանկանում անջատ համաձայնության գալ Ֆրանսիայի հետ և ճեղքել այդպիսով Անտանտի առաջատար զույգ տերությունների արտաբուստ դաշնակցային համարվող միասնությունը: Ընդհակառակը, նույն թվականի ամռան սկզբներից ձեռնարկված հունական նոր խոշոր առաջխաղացումը և, ընդհանրապես, Անկարայի կառավարության դիվանագիտական մեկուսացումը Եվրոպայում նրան մղում էին գեպի այդ քայլը:

Ֆրանսիական դիվանագիտությունը, իր հերթին, ձգտում էր թուրքիայի հետ անջատ համաձայնության գալով ամրապնդել իր դիրքերը Մերձավոր Արևելքում և դիվանագիտական հաջողության հասնել իր մրցակցի՝ Անգլիայի նկատմամբ: Այդ համաձայնությանը, սակայն, ֆրանսիական դիվանագիտությունը նպատակադրվել էր հասնել 1921 թ. մարտի 9-ի համաձայնագրի ոչ մեծ փոփոխությունների գնով միայն: «...Եթե Անգորան անկեղծորեն ուզում է համաձայնության գալ մեզ հետ,— գրում էր արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթ «Տան»-ը,— ապա դժվար չի

լինի հանգել որոշ փոփոխությունների և, այդպիսով, վավերացնել ֆրանս-թուրքական հաշտությունը»¹: «Թող Մուստաֆա Քեմալը ընտրություն կատարի մեր բարեկամության և իր երկրի մեկուսացման միջև, մեկուսացում, որը Թուրքիան կհանձնի անհայտ թշնամիների և նրա բռնակալ հարևանների ձեռքը»², — նախազգուշացնում էր թերթը:

Ահա նման քաղաքական ծրագրով, այն է՝ Լոնդոնի համաձայնագրի ոչ-էական վերանայման և քեմալականների հակասովետական ձգտումները սրելու նպատակադրումով էլ, 1921 թ. հունիսի 4-ին, «անպաշտոն» կերպով Անկարա գործողվեց ֆրանսիական սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Ֆրանկլին-Ռույոնը, որը հունիսի 9-ին ժամանելով Անկարա, նույն օրն իսկ բանակցությունների մեջ մտավ անձամբ Մուստաֆա Քեմալի հետ³: Թուրքական կողմից բանակցություններին մասնակցում էին արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյը և զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ Ֆեվզի-փաշան: Հենց սկզբից Քեմալը պահանջում է, որպես բանակցությունների հիմք ընդունել «Ազգային ուխտը»: Ֆրանսիական դիվանագետը մերժելով այդ սկզբունքը, պատճառաբանում է այն փաստով, որ Անկարայի կառավարության պատվիրակները Լոնդոնի կոնֆերանսում ոչինչ չեն հայտնել այդ փաստաթղթի գոյության մասին և վերջինիս իմաստն ու բնությունը հայտնի չեն Եվրոպային: Պատի հարկ է բանակցությունների հիմքում դնել Սևրի դաշնագիրը, որպես «կատարված փաստ»⁴: Քեմալը պատասխանում է, որ Բեքիր Սամի-բեյը շեղվել է իր լիազորություններից, եթե նա Լոնդոնում թաքցրել է «Ազգային ուխտի» գոյությունը⁵: Վճռական առարկության հանդիպելով, Ֆրանկլին-

Ռույոնը խնդրում է որոշ ժամանակով ընդհատել բանակցությունները, «Ազգային ուխտի» բովանդակությունն ուսումնասիրելու համար: Բանակցությունները վերսկսելուց հետո հիմնական տարաձայնությունը կապիտուլյացիաների վերացման և Թուրքիայի կատարյալ անկախության ճանաչման շուրջն էր: Մ. Քեմալը հայտարարում է, որ Թուրքիայի լիակատար անկախության ճանաչումը ամենաէական սկզբունքն է, որն իր մեջ պարունակում է երկրի լրիվ ազատությունը քաղաքական, տնտեսական, դրամական, իրավական, ռազմական և մշակութային ասպարեզներում, մինչդեռ կապիտուլյացիաներից յուրաքանչյուրը զրկում է ժողովրդին այդ իրավունքից⁶: Նրկու շաբաթ տևող բանակցությունների ընթացքում կողմերը այս հարցում համաձայնության չեն գալիս, թեև, ինչպես ասված է Թուրքիայի պաշտոնական պատմության մեջ՝ «Թարիհում», «Պարոն Ֆրանկլին-Ռույոնը ըմբռնեց թուրք ազգի ձգտումները...»⁷:

Ինչպես նշվեց, ֆրանսիական դիվանագետի առաքելության հիմնական նպատակներից մեկը քեմալականների հակասովետական մտադրությունների բորբոքումն ու խթանումն էր: Բանակցությունների ընթացքում Ֆրանկլին-Ռույոնը թուրքերին առաջարկում է Ֆրանսիայի աջակցությունը «Անդրկովկասի նախկին կառավարությունների վերակսնգնման գործում»⁸, սակայն, այս հարցում ևս նա հաջողության չի հասնում, թեև այդ շրջանում Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների հետ պայմանագիր կնքելու հարցում Անկարայի կառավարության գրաված դիրքի պատճառով սովետաթուրքական հարաբերությունները բավականին լարված վիճակում էին գտնվում⁹: Այնուամենայնիվ, ֆրանսիական կա-

¹ „Le Temps“, 4.6. 1921.

² Նույն տեղում:

³ Atatürk, Commission national turque pour l'UNESCO, Ankara, 1963, p. 117.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ М. Кемаль, Путь новой Турции, т. IV, стр. 43.

⁶ Atatürk, op. cit., p. 118; Տե՛ս նաև Attemur Kilic, Turkey and the World, էջ 41.

⁷ Tarifi, cilt IV, s. 105.

⁸ ЦГАОПСС Азерб. ССР, ф. 28, оп. 1, ед. хр. 68, л. 21.

⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, էջ 30—34:

նավարության ներկայացուցչի և Մուստաֆա Քեմալի միջև հունիսի 20-ին ստորագրվում է «Ժամանակավոր համաձայնագիր» թշնամական գործողությունները հարավում անհապաղ դադարեցնելու մասին¹⁰։

Այսպիսով, Յրանկլեն-Բուլոնի առաջին ուղևորությունը Թուրքիա և նրա բանակցությունները Անկարայի կառավարության հետ դրական արդյունքի չհանգեցրին, թեև դրանք, ինչ խոսք, մոտեցրին ապագայում կայանալիք համաձայնությունը։ Գնահատելով այդ բանակցությունների արդյունքները, Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Ազգային Մեծ ժողովի հունիսի 27-ի նիստում, Յրանկլեն-Բուլոնի ներկայությամբ հայտարարում է, որ «Յրանսիան ցանկանում է ամեն գնով հաշտություն կնքել մեզ հետ»¹¹։

Երբ Յուսուֆ Քեմալը նման հայտարարություն էր անում, այդ նույն ժամանակ նրա նախորդը՝ արտաքին գործերի նախկին մինիստր Բեքիր Սամի-բեյը Ազգային Մեծ ժողովի հանձնարարությամբ շրջազայում էր Եվրոպայում, ամեն առիթով ընդգծելով, որ Թուրքիան ևս ձգտում է համաձայնության հասնել Անտանտի տերությունների և, առաջին հերթին, Յրանսիայի հետ։ «Անկարայի կառավարությունը և Ազգային ժողովը կրթոտ կերպով ցանկանում են ամենակարճ ժամանակում բարեկամություն հաստատել Յրանսիայի հետ», — հայտարարեց նա «էկլեր» թերթի թղթակցին Փարիզ ժամանելու առաջին իսկ րոպեներին։ Միաժամանակ նա հավաստիացնում է, որ Կիլիկիայի վերաբերյալ 1921 թ. մարտի 9-ին Նոնդոնում ստորագրված ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը չի մերժվել Ազգային Մեծ ժողովի կողմից, այլ միայն մասնակի փոփոխությունների կարիք ունի՝ տնտեսական միջանի հարցերի կապակցությամբ¹²։ Հունիսի 27-ին Յրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթ

«Տան»-ը գետեղել էր Բեքիր Սամի-բեյի մի այլ հայտարարությունը. «Փարիզ ճամփորդելուս նպատակն է լուծել Կիլիկիայի հարցը, որն ինձ միանգամայն իրագործելի է թվում»¹³։

Անդրադառնալով Բեքիր Սամիի առաքելության շարժառիթներին, Կ. Պոլսի «Թեկհիդի էֆթյար» թերթը գրում էր, որ «Անկարայի նպատակն է թուրքական ազգային ծրագիրը համաձայնեցնել Արևելքում Անտանտի ապագա քաղաքականության հետ»¹⁴։

Բեքիր Սամի բեյի դիվանագիտական այս առաքելությունը Անտանտի տերությունների մայրաքաղաքները՝ Նոնդ, Փարիզ և Նոնդոն, թեև հաջողությամբ չսպակվեց, սակայն զգալի շահով մոտեցրեց ֆրանս-թուրքական մերձեցման եզրերը։ Յրանսիայի հետ վերջնական համաձայնության գալ չհաջողվեց զլխավորապես այն պատճառով, որ Յրանսիան շարունակում էր կախման մեջ մնալ Անգլիայից՝ եվրոպական գործերում, ուստի և ստիպված էր դիվանագիտական իր բայերը ինչ-որ շահով համաձայնեցնել վերջինիս հետ։ Իսկ Անգլիան այդ շրջանում մեծ հույսեր էր կապում 1921 թ. հունիսին ձեռնարկված հունական նոր, աննախընթաց հարձակման հետ, որը թվում էր, սյակվելու է քեմալական նստավայրի՝ Անկարայի գրավումով. հուլիս-օգոստոս ամիսների ընթացքում հունական զորքերին հաջողվել էր գրավել Աֆյոն-Կարահիսար, Քյութահյա, Ենիշեհիր, էսկիշեհիր և մի քանի այլ քաղաքներ, կանչ առնելով Անկարայից ընդամենը 60 կմ հեռավորության վրա՝ Սակարյա գետի ձախ ափին։ Սակայն (1921 թ.) օգոստոսի 23-ից մինչև սեպտեմբերի 13-ը հիշյալ գետի մոտ տեղի ունեցած կատաղի ճակատամարտում քեմալական զորքերը կարողացան ոչ միայն կասեցնել հույների հետագա առաջխաղացումը, այլ և վճռական հաղթանակ տանել նրանց դեմ։ (Սեպտեմբերի սկզբին, երբ Սակարյայի ճակատամարտը տակավին շարունակվում էր, Յրանկլեն-Բուլոնը վերստին այցելեց Անկարա և

¹⁰ „La guerre de l'indépendance turque“, p. 60.

¹¹ Տե՛ս Paul du Vélou, նշվ. աշխ., էջ 304։

¹² «Бюллетень НКВД», 1921, № 90, стр. 57.

¹³ „Le Temps“, 27.6. 1921.

¹⁴ Տե՛ս ՉՅՍԷ ՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 103, ք. 41։

անմիջական բանակցությունների մեջ մտավ Մուստաֆա Քեմալի և արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ բեյի հետ: Այս անգամ բանակցությունները, որոնք տևեցին 37 օր¹⁵, հանգեցրին համաձայնության կողմերի միջև, ըստ որում, Ֆրանսիայի որոշման վրա մեծապես ազդեց թուրքերի ձեռք բերած հաղթանակը: 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրվեց ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը¹⁶ հետևյալ բովանդակությամբ.

Հոդված 1.— Պայմանավորվող կողմերը հայտարարում են, որ ներկա համաձայնագրի ստորագրման պահից սկսած պատերազմական վիճակը նրանց միջև դադարեցվում է. բանակները, քաղաքացիական իշխանությունները և բնակչությունը անհապաղ տեղյակ կպահվեն այդ մասին:

Հոդված 2.— Ներկա համաձայնագրի ստորագրման պահից սկսած պատերազմող կողմերի ռազմագերիները, ինչպես և ֆրանսիացի կամ թուրք բոլոր բանտարկյալները, ազատ կարձակվեն և համապատասխանաբար կուղեկցվեն ամենամոտ հեռավորության վրա գտնվող այն քաղաքները, որոնք կմատնանշվեն այդ նպատակի համար: Հիշյալ հոդվածի արտոնությունները տարածվում են երկու կողմերի բոլոր կալանավորների վրա՝ անկախ այն բանից, թե նրանք երբ և որտեղ են կալանքի տակ վերցվել, դատապարտվել կամ գերի ընկել:

Հոդված 3.— Ներկա համաձայնագրի ստորագրությունից առավելագույնը երկու ամիս հետո թուրքական զորքերը կբաշխվեն 8-րդ հոդվածում նշված գծից հյուսիս, իսկ ֆրանսիական զորքերը՝ հարավ:

Հոդված 4.— Էվակուացիան և տերիտորիայի ընդունումը, որոնք տեղի կունենան 3-րդ հոդվածով նախատեսվող ժամանակամիջոցում, կիրականացվեն երկու կողմերի զինվո-

¹⁵ Prof. Dr. Yavuz Abadan, Inkilâp tarihine giriş. Ankara, 1960, s. 60.

¹⁶ Փրականության մեջ հայտնի է Անկարայի պայմանագիր կամ Ֆրանկլին-Բուլոնի պայմանագիր անուններով:

րական հրամանատարության կողմից նշանակված խառը հանձնաժողովի սահմանած պայմանների համաձայն:

Հոդված 5.— Պայմանավորվող կողմերը լիակատար ներում կշնորհեն էվակուացիայի ենթարկված շրջաններում՝ դրանք մյուս կողմին անցնելուց անմիջապես հետո:

Հոդված 6.— Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը հայտարարում է, որ փոքրամասնությունների իրավունքները, որոնք հանդիսավոր կերպով ճանաչվել են «Ազգային ուխտում», իր կողմից ևս կհաստատվեն այն հիմքի վրա, ինչ որ այդ առթիվ սահմանվել է Անտանտի տերությունների և նրա մի քանի դաշնակիցների միջև կնքված համաձայնագրերում:

Հոդված 7.— Ալեքսանդրետի շրջանի համար կսահմանվի հատուկ վարչական ռեժիմ: Այս շրջանի թուրքական ցեղին պատկանող բնակիչները կօգտվեն բոլոր անհրաժեշտ արտոնություններից իրենց մշակույթը զարգացնելու համար: Լեզուն այնտեղ պաշտոնական բնույթ կունենա:

Հոդված 8.— 3-րդ հոդվածում հիշատակված գիծը սահմանված և ճշգրտված է հետևյալ կերպ.

Սահմանային գիծը կանցնի Պայասից անմիջապես հարավ և նկատելիորեն կուղղվի դեպի Մեյզան—Էկբեզ (երկաթուղային կայարանը և բնակավայրը թողնելով Սիրիային):

Այդտեղից գիծը կթեքվի դեպի հարավ-արևելք, այն հաշվով, որ Սիրիային թողնվի Մարսովա բնակավայրը, իսկ Թուրքիային՝ Կարնաբան, ինչպես նաև Քիլիս քաղաքը, և կմիանա երկաթուղագծին՝ Չոբան-բեյ կայարանի մոտ: Այնուհետև գիծը կանցնի Բաղդադի երկաթուղով, որի կառավարությունը, մինչև նուսեյբին, կմնա թուրքական տերիտորիայում: Այնտեղից նա կանցնի նուսեյբինի ու Ջեզիրե իբն Օմարի միջև ընկած հին ճանապարհով, մինչև Տիգրիս գետին միանալու: Նուսեյբին և Ջեզիրե իբն Օմար բնակավայրերը, ինչպես և ճանապարհը, կմնան Թուրքիային, սակայն երկու երկրները հավասար իրավունքներ կունենան այդ ճանապարհից օգտվելու մեջ:

Չորան-բեյի և Նուսեյբի միջև ընկած տեղամասի կա-
ջարանները կպատկանեն Թուրքիային, որպես երկաթուղու
կառամատույցի մասեր:

Ներկա համաձայնագրի ստորագրումից հետո, մեկ ամս-
վա ընթացքում, կստեղծվի երկու կողմերի պատվիրակներից
բաղկացած մի հանձնաժողով՝ վերը հիշատակված գիծն անց-
կացնելու համար: Այդ հանձնաժողովը գործի կանցնի այդ
նույն ժամանակամիջոցում:

Հոդված 9.— Սուլեյման Շահի՝ օսմանյան դինաստիայի
հիմնադիր սուլթան Օսմանի պապի գերեզմանը (գերեզմանը
ճանաչված է Թուրք Մեզարի անվան տակ), որը գտնվում է
Ջաբեր-Կալեսիում, իր սպասատների հետ միասին, կմնա որ-
պես Թուրքիայի սեփականություն, որն այնտեղ կկարողանա
պահակներ կարգել և թուրքական դրոշ բարձրացնել:

Հոդված 10.— Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառա-
վարությունը համաձայնվում է Բաղդադի երկաթուղու մի
հատվածում, Բոզանթիի և Նուսեյբի միջև, ինչպես նաև
Ադանայի վիլայեթի այլ հատվածներում կոնցեսիա տրամա-
դրել ֆրանսիական կառավարության կողմից նշանակված
ֆրանսիական մի խմբի, կոնցեսիաներին տրվող բոլոր իրա-
վունքներով ու արտոնություններով հանդերձ, մասնավորա-
պես այն բոլորը, ինչ որ կապված է դրանց շահագործման ու
հաղորդակցության հետ:

Թուրքիան իրավունք կունենա իր ռազմական փոխա-
դրումներն իրականացնել Մեյդան—Էկբեզից Չորան-բեյ
գնացող երկաթուղագծով, սիրիական շրջանում, իսկ Սիրիան
իրավունք կունենա իր ռազմական փոխադրումներն իրակա-
նացնել Չորան-բեյից Նուսեյբին գնացող երկաթուղագծով՝
Թուրքական տերիտորիայում:

Այս հատվածում և նրա ճյուղավորումներում սկզբունքո-
րեն ոչ մի դիֆերենցիալ սակագին չի կարող հաստատվել:
Սակայն երկու կառավարություններն էլ իրենց իրավունք են
վերապահում հարկ եղած դեպքում ընդհանուր համաձայնու-
թյամբ ուսումնասիրելու բոլոր շեղումները, որոնք անհրա-
ժեշտ կլինեն:

Համաձայնության շահանելու դեպքում, յուրաքանչյուր
կողմը գործողությունների ազատություն կունենա:

Հոդված 11.— Ներկա համաձայնագրի վավերացումից
հետո կստեղծվի խառը հանձնաժողով՝ Թուրքիայի ու Սիրիայի
միջև մաքսային կոնվենցիա կնքելու համար: Այդ կոնվեն-
ցիայի պայմաններն ու տեղությունը կորոշվեն հիշյալ հանձ-
նաժողովի կողմից: Մինչև վերոհիշյալ կոնվենցիայի կնքումը
երկու երկրները կառահպանեն իրենց գործողությունների
ազատությունը:

Հոդված 12.— Կուվեյթի ջրերը կբաշխվեն Հալեպ քա-
ղաքի և հյուսիսում Թուրքիային մնացած շրջանի միջև այն
հաշվով, որ արդարացի կերպով բավարարություն տան երկու
կողմերին էլ:

Հալեպ քաղաքը հավասարապես կարող է իր հաշվին Եփ-
րատի, թուրքական տերիտորիայում ընկած, ջրերն օգտագոր-
ծել շրջանի կարիքները հոգալու համար:

Հոդված 13.— Նստակյաց բնակիչները կամ կիսաքոչ-
վորները, որոնք ունեն արտաավայրեր կամ սեփականություն
8-րդ հոդվածով սահմանված գծից այս կամ այն կողմում,
կշարունակեն, ինչպես անցյալում, օգտվել իրենց իրավունք-
ներից: Նրանք կարող են, իրենց իրավունքներն օգտագործելու
անհրաժեշտությունից ելնելով, ազատ կերպով, առանց մաք-
սատուրք, արտաավայրերի տուրք կամ որևէ այլ տուրք վճա-
րելու, այդ գծից այս կամ այն կողմը տեղափոխել իրենց
անասուններին աճոնի հետ միասին, իրենց գործիքները, ցան-
քերը և գյուղատնտեսական արտադրանքը, նկատի ունենա-
լով, որ նրանք համապատասխանորեն վճարել են դրանց հա-
մար սահմանված հարկերը այն երկրում, որտեղ նրանք բնակ-
վում են¹⁷:

Ֆրանս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումից հետո,
նույն օրը, Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի
մինիստր Յուսուֆ Քեմալ-բեյը դիմեց Ֆրանկլին Բույոնին

¹⁷ „L'Europe nouvelle“, № 45, 5 novembre 1921, p. 1437. նույնը
սե'ս M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 359—362:

պաշտոնական մի նամակով, որն, ըստ էության, լրացնում էր պայմանագրի առանձին հոդվածները: Հիշյալ նամակում ասված էր.

«Ձերդ Գերագանցություն.

Ինձ հաճելի է հույս հայտնել, որ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կառավարության և Ֆրանսիական հանրապետության կառավարության միջև կնքված համաձայնագիրը, որի նպատակն է վերջնական ու տևական խաղաղություն հաստատել, կհանգեցնի այն սերտ հարաբերությունների վերականգնմանն ու ամրապնդմանը, որոնք գոյություն ունեին անցյալում երկու ազգերի միջև, և Ֆրանսիական հանրապետության կառավարությունը կաշխատի անկեղծ համաձայնության ոգով կարգավորել Թուրքիայի անկախության ու սուվերենության հետ կապված բոլոր հարցերը:

Մեծ ժողովի կառավարությունը, մյուս կողմից, ցանկություն ունենալով նպաստել նյութական շահերի զարգացմանը երկու երկրների միջև, հանձնարարել է ինձ ձեռք հայտնելու, որ նա հակված է խուրչիդի հովտում 99 տարով երկաթի, բրոմի և արծաթի կոնցեսիա տրամադրելու Ֆրանսիական որևէ խումբի, որը ներկա պայմանագրի ստորագրումից սկսած հինգ տարվա ժամանակամիջոցում կձեռնարկի այդ կոնցեսիայի շահագործմանը մի ընկերության միջոցով, որը կստեղծվի Թուրքական օրենքներին համապատասխան, մինչև 50 տոկոսը հասնող Թուրքական կապիտալի մասնակցությամբ:

Բացի դրանից, Թուրքական կառավարությունը պատրաստ է մեծագույն բարյացակամությամբ քննելու հանքերի, երկաթուղիների, նավահանգիստների և գետերի շահագործման կոնցեսիաների մասին Ֆրանսիական խմբերի կողմից ներկայացվելիք դիմումները, պայմանով, որ այդ առաջարկները համապատասխանեն փոխադարձաբար Թուրքիայի և Ֆրանսիայի շահերին:

Մյուս կողմից, Թուրքիան ցանկանում է օգտվել Ֆրանսիացի մասնագետ դասախոսների համագործակցությունից իր պրոֆեսիոնալ դպրոցներում: Այդ առթիվ նա, ավելի ուշ,

իր կարիքների մասին տեղյակ կպահի Ֆրանսիական կառավարությունը:

Վերջապես, Թուրքիան հույս է տածում, որ պայմանագրի կնքումից սկսած Ֆրանսիական կառավարությունը կբարեհաճի թույլատրելու Ֆրանսիական կապիտալիստներին տնտեսական և ֆինանսական հարաբերությունների մեջ մտնելու Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ»¹⁸:

Ինչպես երևում է Անկարայի պայմանագրի բովանդակությունից, Թուրքիայի և Ֆրանսիայի համար սկզբունքային նշանակություն ունեին 1-ին, 3-րդ, 4-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 10-րդ հոդվածները, մյուսները վերաբերում էին նվազ կարևոր հարցերի:

1-ին հոդվածը՝ պատերազմական գործողությունների անհապաղ դադարեցման մասին, և 3-րդ ու 4-րդ հոդվածները Ֆրանսիական զորքերի հեռացման մասին, ըստ էության ազդարարում էին քեմալական Թուրքիայի ռազմական հաղթանակը և, ինչ խոսք, առավել մեծ նշանակություն ունեին վերջինիս համար՝ հնարավորություն ընձեռնելով Կիլիկիայում առկա ուժերը փոխադրել Արևմտյան ձախտ՝ հույների դեմ պայքարելու: Բացի դրանից, Կիլիկիայի հզոր տնտեսական պոտենցիալն այսուհետև ամբողջովին կարող էր օգտագործվել Անկարայի կառավարության կողմից պատերազմական նպատակների համար: Այսպիսով, Կիլիկիայի ձախտի հաշվին անհամեմատ ուժեղանում էր Արևմտյան ձախտը:

1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Թուրքիա այցելած սովետական ականավոր զորավար ու պետական գործիչ Մ. Վ. Ֆրունզեն նշում էր, որ «միայն Ֆրանս-Թուրքական պայմանագիրն է, որ Անատոլիական Թուրքիային թույլ է տալիս հենվելու նվազ տուժած շրջանների վրա, և հնարավոր դարձնում պայքարի շարունակումը՝ հաջողության հասնելու շանսերով»¹⁹:

¹⁸ „L'Europe nouvelle“, № 45, 5 novembre 1921, p. 1436.]

¹⁹ М. В. Фрунзе, Доклад о поездке в Ангорю на объединенном заседании Совнаркома и ЦИКа Украины. Собр. соч., т. 1, М.—Л., 1929, стр. 359.

Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Կիլիկիայի ետգրավումը ֆրանսիացիներից էական նշանակություն ունեցավ հուլյաների դեմ 1922 թ. քեմալական զորքերի ձեռք բերած հաղթանակներում:

6-րդ հոդվածը՝ Թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների «պաշտպանության» մասին Անկարայի կառավարության բացահայտ հաղթանակն էր նշանավորում՝ փոքրամասնությունների իրավունքների կոնկրետ ճանաչման փոխարեն հարցը կապելով «Ազգային ուխտում» տեղ գտած «հանդիսավոր» և ոչինչ չպարտավորեցնող ձևակերպման հետ: Այս հարցում Ֆրանսիայի կատարած գիշումը խորանում էր այն բանով, որ, ի տարբերություն 1921 թ. մարտի 9-ի ֆրանս-քեմալական համաձայնագրի, որով Թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր զինաթափ անել զենք ունեցող ազգաբնակչությանը, Անկարայի պայմանագրում նման կետն իսպառ բացակայում էր: Դա նշանակում էր, որ Կիլիկիայի ոտքից զլուխ զինված Թուրքական շեֆեները, քրիստոնյաների կողոպուտի ու սպանությունների նպատակով կազմակերպված բազմաթիվ ավազակախմբերն ու կասկածելի այլ խմբերը շարունակելու էին ազատ գործել՝ ի սարսափ հիմնականում անզեն քրիստոնյա ազգաբնակչության:

Պայմանագրի 7-րդ հոդվածը՝ Ալեքսանդրետի սուսըակի «վարչական հատուկ ռեժիմի» մասին, ըստ էության նույնպես խոշոր մի գիշում էր, որ Ֆրանսիան անում էր Թուրքիային՝ ի հաշիվ սիրիական ժողովրդի: Հիշյալ հոդվածը հետագայում առիթ ծառայեց Անկարայի կառավարող շրջանների համար՝ Ալեքսանդրետի հարցը միջազգային դիվանագիտության թատերաբեմ հանելու և իմպերիալիստական գործարքի ճանապարհով այն ապօրինի կերպով Թուրքիային միացնելու²⁰:

²⁰ Հատկանշական է, որ Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից ընդամենը մեկ տարի հետո Թուրքական մամուլը բացեփրաց գրում էր այն մասին, որ Ալեքսանդրետը պետք է «ետ վերադարձնել տիրոջը»: Ավելին. նման պահանջով Ազգային մեծ ժողովում 1922 թ. նոյեմբերի 3-ին

ինչ վերաբերում է Անկարայի պայմանագրի 10-րդ հոդվածին՝ ֆրանսիական կապիտալիստներին կոնցեսիաներ տրամադրելու վերաբերյալ, դրանով քեմալական կառավարությունը սկզբունքորեն շեղվում էր իր նախկին դիրքից և, անկասկած, զիջում անում իմպերիալիստներին, սակայն այդ զիջումը, ինչ խոսք, նվազ կարևոր էր՝ պայմանագրով ձեռք բերած հաջողությունների համեմատ: Վերը բերված Յուսուֆ Քեմալ-բեյի նամակից երևում է, թե ինչպիսի պայմանների կատարմամբ պիտի ուղեկցվեր կոնցեսիաների շնորհումը: Անկարայի կառավարությունը ցանկացած պահին կարող էր հայտարարել, որ տվյալ կոնցեսիան հակասում է Թուրքիայի ազգային շահերին: Ինչպես տեսնում ենք, 10-րդ հոդվածով Ֆրանսիան առանձնապես մեծ շահ չէր ստանալու, ինչպես կարող էր թվալ առաջին հայացքից:

Կար սակայն մի հանգամանք, որը, թեև պայմանագրի մեջ չէր արտացոլվում, բայց Ֆրանսիան դրանից շահում էր. դա ֆրանսիական ուժերի կենտրոնացումն էր «հիմնական» պատառում՝ Սիրիայի տերիտորիայում և այս վերջինի սահմանների ամրապնդումը:

Մյուս հանգամանքը, որը նույնպես իր արտացոլումը չէր կարող գտնել բուն պայմանագրում, և որը, սակայն, խիստ կարևոր էր գաղութատիրական Ֆրանսիայի ապագա քաղաքականության տեսակետից, դա քեմալականների հետ համաձայնության գալու և նրանց դեմ պայքարելուց հրաժարվելու փաստն էր, որը մեծ գոհունակությամբ ընդունվեց միջմեդական աշխարհում, այդ թվում և Ֆրանսիայի գաղութային տիրույթներում: «Վերջապես, — գրում էր «L'Europe Nouvelle» շաբաթաթերթը, — մի նոր փայլ է ավելանում Ֆրանսիայի ան-

հանդես եկավ Բիթլիսի պատգամավոր Յուսուֆ Ջիյա-բեյը, ասելով հետևյալը. «Ալեքսանդրետի շրջանը Սիրիային անցավ ֆրանս-թուրքական պայմանագրով, մեր ծանր դրության հետևանքով: Ներկայումս այդ ծանր վիճակը վերացված է, և մենք ինչ էլ որ լինի պետք է այն վերադարձնենք մեզ»: Տե՛ս ПГАВМФ, ф. Р. 1, оп. 3, д. 1589, л. 153.

վանը ոչ միայն Մերձավոր Արևելքում, այլև մասնագրական բոլոր երկրներում, որտեղ շնայած Թուրքիայի սխալներին ու անհաջողություններին, մշտապես իշխում է խալիֆաթի հեղինակությունը: «Այս արձանագրության (Անկարայի պայմանագրի— Ռ. Ս.) շնորհիվ,— գոհունակությամբ ավելացնում էր թերթը,— մենք կարող ենք հույս տածել մասնագրական աշխարհի աչքում վերստին գրավելու օրինական այն տեղը, որ մենք, ավաղ, կորցրեցինք պատերազմից մի քանի տարի առաջ՝ մասամբ գերմանացիների ինտրիգների, մասամբ էլ մեր սեփական անհոգության պատճառով...»²¹:

Վերջապես Անկարայի պայմանագիրը, հրապարակված տեքստից բացի ուներ նաև գաղտնի, կամ ինչպես ասել էր Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի փոխ-նախագահ Զելալեդդին Արիֆ-բեյը, «բերանացի» պայմաններ²²: Ըստ այդ պայմանների, Ֆրանսիան համաձայնվում էր 200 միլիոն ֆրանկի արժողությամբ զենք և ռազմամթերք վաճառել Թուրքիային. այդ թվում 10 հազար զինվորի լրիվ հանդերձանք, 8 հազար մաուզեր տիպի հրացան իրենց ռազմանյութերով, 5 հազար ձի (ֆրանսիական հեծելազորից և Բնդանոթաբարձ ձիեր), 12 օդանավ²³, ինչպես նաև «Creusot» տիպի թնդանոթներ²⁴:

Անկարայի պայմանագրի գաղտնի այս հոդվածները, ինչպես նաև այդ պայմանագիրն ամբողջությամբ, Ֆրանսիայի կողմից ուղղված էր իր հզոր ախոյանի՝ Անգլիայի դեմ, Մերձավոր Արևելքում նրա դիրքերը խարխլելու, նաև տնտեսական ասպարեզում Ֆրանսիայի նախապատերազմյան շահերը վերականգնելու նպատակին պիտի ծառայեր: Ուստի զարմանալի չէր, որ ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի ստորագրումը Անգլիայի վրա ուումբի պայթյունի տպավորություն թողեց, թեև անգլիական դիվանագիտությունը Ֆրանկլեն-Քուլոնի Թուրքիա կատարած զույգ ուղևորություն-

ներից ժամանակին կռահել էր, որ իր «դաշնակիցը» քեմալականների հետ անջատ համաձայնություն հասնելու նոր փորձեր է անում²⁵:

Հիմնական մեղադրանքը, որ անգլիական մամուլը ներկայացնում էր ֆրանսիական դիվանագիտությանը, դա դաշնակցային պարտավորությունների խախտումն էր, Ֆրանսիայի կողմից տվյալ քայլով հանդես բերած «ուխտադրժությունը»: «Ֆրանսիան մարտահրավեր նետեց դաշնակիցներին,— գրում էր «Դեյլի Քրոնիկլ» թերթը: Երկուսից մեկը. կամ մենք դաշնակիցներ ենք, կամ այդպիսին չենք: Անկարայի պայմանագիրը ցույց է տալիս, որ մենք դաշնակիցներ չենք»²⁶:

Ֆրանս-անգորական պայմանագիրը,— ավելացնում էր «Օբսերվեր» թերթի դիվանագիտական թղթակիցը,— ոչ միայն ծաղր է միջդաշնակցային համերաշխության նկատմամբ, այլև, պայմանագրի բուն էությունը արմատապես խախտում է դաշնակիցների մի քանի հիմնական սկզբունքները: Այսպես, օրինակ, Անկարայի կառավարությունը վերջնականապես ճանաչվել է Ֆրանսիայի կողմից, որպես Թուրքիայի միակ գործադիր իշխանություն...»²⁷: Իսկ հայտնի քաղաքական մեկնաբան Զորջ Գլեսգոուն գտնում էր, որ Անկարայի պայմանագրի լավ և վատ կողմերից առավել կարևոր է այն հարցը, թե Անտանտը շարունակո՞ւմ է գոյություն ունենալ, թե՞ այլևս լուծարքի է ենթարկվել Ֆրանսիայի միակողմանի քայլերով: «Եթե Ֆրանսիան մերժում է համագործակցության ոգին և գործում միայնակ,— գրում էր հեղինակը,— արդյոք Մեծ Բրիտանիան պե՞տք է հետևի նրա օրինակին, և եթե այո, ապա ի՞նչ կմնա Անտանտից...»²⁸:

²⁵ Թուրքիային քաջածանոթ անգլիական զինվորական Հարոլդ Արմստրոնգը գրում էր, որ այս շրջանում «ֆրանսիան զաղտնի բանբերներ էր ուղարկել Անգորա՝ օգնություն տրամադրելու խոստումներով»: Տե՛ս H. C. Armstrong, Grey Wolf. Mustafa Kemal. An intimate study of dictator. London, 1938, p. 143—144.

²⁶ Տե՛ս «Արձագանք Փարիզի», 10 նոյեմբերի 1921 թ., թիվ 15:

²⁷ ЦГАОПСС СССР, ф. 391, оп. 2, ед. хр. 76, л. 440.

²⁸ „L'Europe nouvelle“, № 48, 26 novembre 1921, p. 1523.

²¹ „L'Europe nouvelle“, № 44, 29 octobre 1921.

²² Տե՛ս ՀՄՄՀ ՀՀՍԵ ԿԳԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 86, թ. 137:

²³ „Journal des Débats“, 24.1. 1922.

²⁴ Lord Kinross, op. cit., p. 285.

Միայն պահպանողական «Թայմս» թերթն էր, որ հակա- դրրվելով մյուսներին, ցավով խոստովանում էր, որ «Ֆրանսիացիներն առաջինը ճիշտ ըմբռնեցին Փոքր Ասիայում ստեղծված դրուժյունը», և միաժամանակ զղջում, որ ֆրանս-քեմալական համաձայնագրի հետ մեկտեղ ընդհանուր հաշտություն չկնքվեց²⁹:

Անգլիական մամուլի «անպաշտոն» բողոքներին ու քննադատությանը հետևեցին «Ֆորին օֆիս»-ի դիվանագիտական ելույթները, որոնք դժվարությամբ էին քողարկում Ֆրանսիայի դաշնակցի դժգոհությունը:

Անկարայի պայմանագիրը, որն անգլիական որոշ հեղինակներ համարում են սոսկ «Ֆրանսիական ինտրիգների արգասիք»³⁰, «գործանքի ու վախի զգացում ներշնչեց լորդ Քերզոնին, որին Ռամբոլդը (անգլիական դեսպանը Կ. Պոլսում — Ռ. Ս.) գրում էր, որ Ֆրանսիայի այդ անազնիվ քայլը վտանգի ենթարկեց դաշնակիցների դիրքերն ամբողջությամբ»³¹:

1921 թ. նոյեմբերի 5-ին լորդ Քերզոնը իր մոտ է կանչում ֆրանսիական դեսպան Սենտ-Օլեբրին և նրան հանձնում անգլիական կառավարության հուշագիրը, որտեղ կետ առ կետ շարադրված էին Անկարայի պայմանագրի դեմ Անգլիայի բոլոր առարկությունները: Դրանք բաժանված էին երկու մասի:

Ա ռ ա ջ ի ն մ ա ս

1. Անկարայի համաձայնագիրը անջատ հաշտություն է, այն հակասում է 1915 թ. նոյեմբերին լոնդոնում կնքված պակ-

²⁹ ЦГАОРСС, ф. 391, оп. 2, ед. хр. 76, л. 441.

³⁰ J. A. R. Marriott, The Eastern Question. An historical study in European diplomacy. Oxford, 1951, p. 530. Անգլիական որոշ հեղինակներ, սակայն, գտնում են, որ Ֆրանսիայի այդ անօգուտ քայլը կարելի է արդարացնել այն բանով, որ վերջինս զգում էր իր ռազմական ու քաղաքական թուլությունը Միջին Արևելքում, համոզված էր, որ պետք է հրաժարվել հույների անխոհեմ քաղաքականությունից, և հավատացած էր, որ Մեծ Բրիտանիան կլքի իրեն եվրոպական գործերում: Տե՛ս M. N. Medlicot, British Policy since Versailles 1919—1963, London, 1968, էջ 39:

³¹ Lord Kinross, op. cit., p. 286.

տին, որը դաշնակիցներին արգելում է անջատ պայմանագրեր կնքել:

2. Անջատ այդ համաձայնագրերն անհամատեղելի են միության (Անտանտի) գործունեության հետ:

3. Անկարայի համաձայնագիրը թուլացնում է Ֆրանսիայի հեղինակությունը Արևելքի հարցերը դաշնակիցների կողմից համատեղ կարգավորելու գործում:

Ե Ր Կ Ը Ո Ր Դ Մ Ա Ս

1. Փոքրամասնությունները, հակառակ Ֆրանսիային տրված մանդատի, դադարում են հովանավորություն ստանալուց:

2. 3-րդ հոդվածում հիշատակված ֆրանսիական դրոշմների նահանջը՝ երկու ամսվա ընթացքում, հակասում է եռյակ համաձայնագրին³²:

3. Հոկտեմբերի 20-ի պայմանագրի համաձայն երկաթգիծն անցնում է թուրքական տերիտորիայով և կորցնում է այն ապահովությունը, որ նա ներկայացնում էր, երբ ամբողջովին ընկած էր ֆրանսիական գոտում:

4. Տնտեսական կոնցեսիաները հակասում են եռյակ համաձայնագրին:

5. Յուսուֆ Քեմալ-բեյի նամակը պատասխան է պահանջում³³:

Քերզոնի հուշագիրը հանձնելուց մի քանի օր հետո Փարիզի բրիտանական դեսպանությունը ֆրանսիական թերթերում հրապարակելու համար հետևյալ նոր հուշագիրը ներկայացրեց:

«Վերջին շաբաթվա ընթացքում ֆրանսիական մամուլը ազատ հայտարարում էր, որ

ա) Ֆրանկլեն Բուլոնի կողմից Անկարայում կնքված պայմանագիրը շատ աննշան չափով, կամ նույնիսկ ոչնչով չի

³² 1920 թ. օգոստոսի 18-ին Փարիզում Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի միջև կնքված:

³³ „L'Asie française“, Novembre 1921, p. 439.

տարբերվում այն համաձայնագրից, որ Բրիտանն ու Բեքիր Սամի-բեյը ստորագրեցին Լոնդոնում մարտ ամսին.

բ) Նորին մեծութուն Բրիտանական կառավարությունը երբեք առարկություն չի ունեցել այդ համաձայնագրի դեմ, բացառությամբ զուտ բանավոր առարկությունների, որոնք ոչ մի գրավոր հետք չեն թողել:

Կրկնվող այս պնդումների առկայության պայմաններում, Նորին մեծութուն դեսպանությունը հարկ է համարում ներկայացնել փաստերն այնպես, ինչպես որ դրանք կան իրականում:

Ֆրանկլեն Բուլոնի պայմանագիրը պարունակում է հետևյալ նոր դրույթները.

1. Պատերազմական վիճակի դադարեցում, համաձայն առաջին հոդվածի, որը հավանաբար ենթադրում է հաշտության կնքումը Ֆրանսիայի և Անգորայի կառավարության միջև և վերջինիս ճանաչումը Ֆրանսիայի կողմից, որպես Թուրքիայի օրինական իշխանության.

2. Ֆրանսիայի համաձայնությունը, 6-րդ հոդվածով, ազգայնականների պահանջին՝ ազգային փոքրամասնությունների շահերի ընդհանուր պաշտպանության վերաբերյալ, զգալիորեն տարբերվում է Սևրի դաշնագրով նախատեսված պայմաններից.

3. Նիսիբիսի և Տիգրիսի միջև ընկած սահմանի փոփոխություն՝ 8-րդ հոդվածով.

4. Թուրքերին իրավունք է տրվում Բաղդադի երկաթուղին օգտագործել Սիրիայի տերիտորիայում ռազմական փոխադրումներն ապահովելու նպատակով.

5. Ֆրանկլեն Բուլոնին ուղղված Յուսուֆ Քեմալ բեյի նամակը, որտեղ Թուրքիայի անկախության ու ինքնուրույնության հարցում Ֆրանսիայի կողմից նրան ցույց տրվելիք աջակցությունը կապվում է զանազան կոնցեսիաներ տրամադրելու խոստումների հետ, շատ ավելի հեռուն է գնում այն պայմանների համեմատ, որոնք նախատեսված էին Բեքիր Սամի բեյի հետ կնքված ֆրանսիական համաձայնագրում:

«Ինչ վերաբերում է երկրորդ (բ) կետին,— ասվում էր հուլագրի վերջում,— ապա միանգամայն սխալ է հայտարարել, թե Նորին մեծութուն կառավարությունը երբեք առարկություն չի ունեցել Բեքիր Սամի բեյի համաձայնագրի դեմ»³⁴: Ի ապացույց այս վերջին առարկության, անգլիական հուլագրում բերված էին Լոնդոնի պայմանագրի կնքումից հետո ֆրանսիական կառավարությանը ուղղված մի շարք պաշտոնական բողոքները³⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, անգլիական կառավարության ներկայացված պաշտոնական առարկություններում ևս հիմնական շեշտը դրվում էր Ֆրանսիայի կողմից իր դաշնակցային ու պայմանագրային պարտավորությունները խախտելու վրա: Մինչդեռ իրականում, առաձգական ու արտաքուստ զուսպ անգլիական այդ փաստաթղթերի տակ թաքնված էր ծովերի երբեմնի թագուհու լուրջ անհանգստությունը Մերձավոր Արևելքի խաղաղեցման հարցում իրեն կանխելու փաստից և, այդպիսով, մահմեդական աշխարհում ի հաշիվ իր հեղինակության անկման Ֆրանսիայի ազդեցության ուժեղացումից:

«Եթե ֆրանս-թուրքական համաձայնությունն այնքան մտահոգություն է պատճառել Անգլիային,— գրում էր Ս. Կասյանը,— դրդել Լյուդ-Ջորջի կառավարությանը ներկայացնելու Բրիտանիա երկու վճռական նոտա, առիթ տվել անգլիական մամուլին աղմուկ բարձրացնել, ապա դրա պատճառն այն չէ միայն, որ նրա նյութական շահերը թուրքական տերիտորիայի վրա տուժում են, այլև այն, որ կորցնելով իր «բարոյական» ազդեցությունը Թուրքիայում՝ կարող է կորցնել այն, նաև իր մյուս մահմեդական զաղույթներում...»³⁶:

Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության հարցը ևս, որին այնքան «սուր» տեսք էին տալիս անգլիական դիվանագիտությունն ու մամուլը, նրանց կողմից

³⁴ „L'Asie française“, Novembre 1921, p. 439.

³⁵ St'v M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 404—405:

³⁶ Սարգս Կասյան, Ընտիր երկեր, էջ 154:

առաջ էր քաշված ոչ թե քրիստոնյաներին հովանավորելու, այլ Ֆրանսիային վարկաբեկելու, նրա քաղաքականութեան անկայունությունն ու «ուխտագրծությունը» մերկացնելու նպատակով:

Ի՞նչ պատասխան հակադրեց անգլիական այս բողոքներին ու մեղադրանքներին Ֆրանսիայի դիվանագիտությունը:

Պետք է ասել, որ «Քե դ'Օրսեն», ինչպես և Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանությունը, որոշ ժամանակ կատարյալ լռություն էին պահպանում, պաշտոնական ոչ մի հայտարարություն հանդես չեկան, ֆրանսիական մամուլին թողնելով Անկարայի պայմանագրի անհրաժեշտությունը «հիմնավորելու», այն հարձակումներից պաշտպանելու խնդիրը: Իսկ ֆրանսիական մամուլի գերակշռող մասը, (բացառությամբ «Եռուսնալ դե ուբրա» և «Լ' էկլեյր» թերթերի) ծափահարություններով դիմավորեց Ֆրանկլեն-Քոլոնի պայմանագիրը, մեծաբուրում էր Բրիտանի «դիվանագիտական այդ հիանալի հաջողության համար»: Արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնաթերթ «Տան»-ը այն որակեց, որպես «մի բարերարություն ամբողջ աշխարհի համար»³⁷: «Նա (ֆրանսիական մամուլը— Ռ. Ս.) մոռացել էր երիտթուրքերի աննախընթաց շարագործությունները,— գրում էր «Բոսֆոր» թերթի խմբագիր Պայառեսը,— նա մոռացել էր Մարաշը, Ուրֆան, Այնթապը, Սիսը, Հաճընը, մոռացել էր հայերի մատուցած ծառայությունները, նա մոռացել էր մեր կողմից ստանձնած ազնիվ պարտավորությունը՝ ազատագրել այդ մշտական կեղեքվածներին. նա ամեն ինչ մոռացել էր՝ հիշելու համար միայն և միայն «ավանդական այն կապերը, որոնք միացնում են Ֆրանսիան Թուրքիայի հետ»³⁸:

Ֆրանսիական առանձին լրագրողների հայանպաստելությունները, սակայն, որոնք նույնպես իրենց աստառն ունեին, կորչում էին ընդհանուր հավանության ու գովասանքի թանձր ազմուկի մեջ:

Անկարայի պայմանագրի «պաշտպանությունը», սակայն, միակողմանի չէր ընթանում ֆրանսիական մամուլում: Թերթերի մի մասը գերադասում էր Ֆրանսիայի դաշնակցի դժգոհությունն ու զայրույթը մեղմացնել, պայմանագրին զուտ «լուկալ», մասնավոր մի քայլի բնույթ տալով: «Խոսքը ոչ թե քաղաքական լայն նշանակություն ունեցող պայմանագրի մասին է,— գրում էին թերթերը.— պայմանագրի, որը լուծում է դաշնակիցների ու Օսմանյան կայսրության միջև գոյություն ունեցող բոլոր վիճելի հարցերը, այլ միայն հատուկ մի համաձայնագրի, որը նպատակ ունի վերջնական և իսկական խաղաղություն հաստատել Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի միջև և սիրալիորեն կարգավորել վիճելի այն հարցերը, որոնք ծագում են Փոքր Ասիայում նրանց հարեանության փաստից»³⁹: «Տան» թերթը, ժխտելով անգլիական այն առարկությունը, թե Անտանտի քաղաքականությունը կանխագծված է Սևրի պայմանագրով, ուստի Ֆրանսիան իրավասու չէր միակողմանիորեն իր զորքերը դուրս բերելու Կիլիկիայից, մատնանշում էր Խալիսայի օրինակը, որն իր զորքերը դուրս էր բերել Կոնիայի նահանգից, սակայն Անգլիան դրա դեմ չէր բողոքել»⁴⁰:

Եթե «Քե դ'Օրսեն»ի պաշտոնաթերթը զուսպ և անուղղակի փաստարկներով էր պաշտպանում ֆրանսիական դիվանագիտության անջատ քայլը, ապա «L'Europe nouvelle» շաբաթաթերթը անսքող կերպով ընդգծում էր պայմանագրի «հիմնական» նշանակությունը՝ Ֆրանսիայի հեղինակության բարձրացումը իսլամի աշխարհում: «Անգորայի հարցը և մահմեդական հասարակական կարծիքը» խորագիրը կրող հոդվածում արդեն հիշատակված Պոլ Բրյուզոնը բանավիճելով անգլիական լրագրողների հետ, կտրականորեն հայտարարում էր, որ միայն Ֆրանսիան ինքն է իրավասու որոշելու, թե որևէ քայլ ձեռնադրել է արդյոք իր շահերին, թե ոչ, և եզրակացնում, որ Անկարայի պայմանագիրը ձեռնադրել է նրան, որովհետև

³⁷ M. Paillarès, op. cit., p. 364.

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Տե՛ս «Бюллетень НКВД», № 103, էջ 22:

⁴⁰ „Le Temps“, 8.11. 1921.

«Ֆրանսիան մահմեդական մի մեծ տերութիւնն է»⁴¹: Ապա հիմնավորում իր պնդումը փաստերով. «Գարեխի ծոցից մինչև Ռաբատի ծովափերը պայմանագրի ստորագրման երջանիկ լուրը թեթև շնչելու առիթ տվեց... Կարելի է ասել, միանգամայն վերջ դրեց այն երկընտրանքին, որը հանգիստ չէր տալիս 15 միլիոն մարդկանց խղճին: Կոշմարը վերանում է,— հայտարարում էր աֆրիկական Ֆրանսիան իր սուրբ մինարներին խավարում. Անատոլիայի մեր եղբայրները, դավանակից մեր եղբայրները, ցեղակից մեր եղբայրները, Աստծո շնորհիվ հասկացան, թե որտեղ էր նրանց համար ճշմարտութիւնն ու ապագան...»⁴²: Այնուհետև, ցույց տալու համար Ալժիրի, Թունիսի, Մարոկկոյի և Ֆրանսիայի այլ գաղութների տեղը վերջինիս թուրքասիրական քաղաքականութեան մեջ, հեղինակը մեջ էր բերում Ալժիրի «Իկդամ» թերթում տպագրված Ահմեդ Բալլուպի հոդվածը, որը, մեր կարծիքով, հիրավի խիստ հատկանշական է.

«Որպես ալժիրցի մահմեդական,— նշում էր հոդվածագիրը,— մենք երջանիկ ենք հաստատելու հույն-թուրքական կոնֆլիկտում Ֆրանսիայի գրաված դիրքը, և մենք կարող ենք ասել, որ Քե դ'Օրսեի քաղաքականութեանը նախանձախնդրութեամբ են հետևում Ֆրանսիայի կողմից ազատագրված բոլոր մահմեդականները: Բազմաթիվ նշանները ցույց են տալիս, որ գաղութային տեսակետից մեր ներկա արտաքին քաղաքականութիւնը լավ արդյունքներ է տալիս: Այն ժամանակ երբ Անգլիան պայքարում է ավելի ու ավելի մեծ դժվարութիւնների դեմ, երբ նրա ջահը բռնկվում է մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ, մեզ մոտ ոչ մի անհանգստութիւն չկա: Սիրիայի խաղաղեցումն ընթանում է նորմալ, Մարոկկոյում ռիֆերն իրենք ճանաչում են Ֆրանսիայի ուժը, և գուցե դրանով իրենցը մատուցելով նրա իսլամասիրական քաղաքականութեանը, ձեռնարհ են մնում ամեն մի ներխուժումից մեր տերիտորիա:

Ալժիրում, Թունիսում, Մադագասկարում հուզումների նշույն գամ չկա և բողոքները, որ գոյութիւն ունեն, սոսկ ներքին կարգի են. նրանք ոչ միայն ուղղված են այդ գաղութները Ֆրանսիայից հեռացնելուն, այլ, ընդհակառակը, նպաստում են Էբանց առավել մերձեցմանը մետրոպոլիայի կյանքին...»⁴³:

Սակայն Անկարայի պայմանագիրը ոգևորութեամբ ընդունվեց Ֆրանսիայի ոչ միայն հյուսիս-աֆրիկյան գաղութներում, այլև արաբական թերակղզու նրա տիրութիւններում՝ Սիրիա—Լիբանանում: «Տան» թերթը, օրինակ, չէր թաքցնում իր գոհունակութիւնը այն բանի առթիվ, որ թուրք-ֆրանսիական պայմանագիրը բավարարվածութեամբ ընդունվեց Բեյրութի և ներքին շրջանների մահմեդականների կողմից: Թերթը նշում էր նաև, որ «մահմեդականները երջանիկ են այն ծառայութիւնից, որ Ֆրանսիան մատուցեց Իսլամին՝ խալիֆաթը թողնելով Կոստանդնուպոլսում և պահպանելով նրա ողջ հեղինակութիւնը»⁴⁴:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիայի պաշտոնական շրջանների վերաբերմունքին, ապա, նախքան բրիտանական նոտաներին պատասխանելը, հարցը քննութեան առնվեց ֆրանսիական սինատում պայմանագրի ստորագրումից մեկ շաբաթ հետո, 1921 թ. հոկտեմբերի 27-ին: Հանդես գալով «բացատրութիւններով», մինիստրների խորհրդի նախագահ Բրիանը ընդգծում էր թուրքերի հետ Կիլիկիայում համաձայնութեան գալու և նրանց հետ «լուկալ» պայմանագիր կնքելու անհրաժեշտութիւնը «այն բանից հետո, երբ ակներև դարձավ, որ Արևելքում ընդհանուր խաղաղութիւնն հաստատելն անհնարին է»⁴⁵:

«Մենք թուրքիայում Ֆրանսիայի հանդեպ ջերմ համակ-

⁴¹ „L'Europe nouvelle“, № 49, 3 décembre 1921, p. 1558.

⁴² Նույն տեղում, էջ 1559:

⁴³ „L'Europe nouvelle“, № 49, 3 décembre 1921, p. 1559.

⁴⁴ „Le Temps“, 16.11. 1921.

⁴⁵ „L'Asie française“, décembre 1921, № 197, p. 482.

րանքի հանդիպեցինք,— գոհունակությամբ նշում էր ֆրանսիական կառավարության ղեկավարը. հանդիպեցինք բուռն ցանկության՝ ուղղելու սխալը և վերադառնալու վաղեմի ավանդույթներին»⁴⁶:

Սենատի մի քանի անդամներ հանդես եկան առարկություններով, կառավարությանը մեղադրելով 1921 թ. մարտի 9-ի լոնդոնի համաձայնագրից զգալիորեն շեղվելու մեջ, մասնավորապես, փոքրամասնությունների պաշտպանության հարցում: Սենատորներ Մուտեն, Լամարգելը և Ֆլանդենը խիստ քննադատության ենթարկեցին Անկարայի պայմանագիրն այն բանի համար, որ նրանում քրիստոնյաների իրավունքները ապահովված չեն ամենևին: Վերջինս վկայակոչեց «պատերազմի տարիներին հայերի նահատակությունը», ինչպես և դաշնակիցների գործին նրանց մատուցած ծառայությունը, «նրանց, ովքեր համախմբված էին ֆրանսիական դրոշի ներքո կամ կռվում էին ռուսական բանակներում...»⁴⁷: Սենատին հիշեցնելով Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Պուանկարեի խոստումները ընդամենը երկու տարի առաջ, 1919 թ. փետրվարին, այն է՝ «պատասխանել այն վստահությունը, որ հայերը հանդես բերեցին Ֆրանսիայի նկատմամբ», Ֆլանդենը քննադատում էր Բրիտանին այն բանի համար, որ Ֆրանսիայի կողմից հայերին տրված խոստումներից և ո՛չ մեկը տեղ չէր գտել Անկարայի պայմանագրում, դրանք փոխարինված էին քեմալական կառավարության սովորական խոստումներով՝ հաստատել «Ազգային ուխտով» ճանաչված փոքրամասնությունների իրավունքները: «Նման պայմաններում,— եզրակացնում էր նա,— առաձգական այդ դատարկաբանությունը չի կարող հանգստացնել Կիլիկիայի ազգաբնակչությանը»⁴⁸:

«Իր ստեղծագործությունն այդ քննադատություններին,— գրում է Ա. Մանդելստամը,— պ. Արիստիդ Բրիանը հակադրեց

պետական շահերը», այն է՝ թշնամանքին վերջ դնելու անհրաժեշտությունը և Կիլիկիայում մնալու համար այնտեղ 100 հազարանոց ֆրանսիական բանակ պահելու անհնարինությունը⁴⁹: Սա ասված էր ի միջի այլոց: Իսկ հիմնական շարժառիթների մասին, որոնք դրդել էին ֆրանսիական վարչապետին արագացնելու քեմալականների հետ պայմանագրի ստորագրումը, վերջինս խոստովանում էր իր պատասխանի երկրորդ մասում. «Մյուս կողմից, Անկարայի համաձայնագիրը Ֆրանսիային թույլ էր տալիս խաղաղ իրականացնելու իր մանդատը Սիրիայում և ապահովում բարոյական շահ՝ համայն մահմեդական աշխարհում»⁵⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Բրիանը պառլամենտում կրկնում էր այն, ինչ ֆրանսիական մամուլը շեշտել էր Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, այսինքն՝ քեմալականների հետ համաձայնության գալու երկու առավել կարևոր դրդապատճառները, երկուսն էլ դադութատիրական բնույթի. 1. ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնել Սիրիայի վրա՝ կայունացնելու համար Ֆրանսիայի դիրքերն այդ երկրում, 2. վերականգնել Ֆրանսիայի հեղինակությունն ու բարոյա-քաղաքական դիրքերը նրա մահմեդական տիրապետություններում:

Հասկանալի է, որ Անտանտի հիմնական երկու ախոյանների, իսկ ձևականորեն՝ դաշնակիցների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի գաղութային շահերը բացահայտորեն չէին կարող արտահայտություն գտնել նրանց պաշտոնական փաստաթղթերում: Եվ զարմանալի չէր, որ 1921 թ. նոյեմբերի 5-ի բրիտանական հուշագրին 1921 թ. նոյեմբերի 17-ին տրված ֆրանսիական պատասխանը չէր պարունակում վերը նշված հանգամանքները, նրանում շեշտը դրված էր երկու այլ «դրական» կողմերի վրա. 1. Անկարայի համաձայնագիրը հետագայում կազմելու է Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի ընդհա-

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ „L'Asie française“, février 1921, № 199, p. 71—73.

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 74:

⁴⁹ A. Mandelstam, op. cit., p. 223.

⁵⁰ „L'Asie française“, février 1921, № 199, p. 74.

նուր բաղկացուցիչ մասը և 2. Այդ պայմանագիրն այնուամենայնիվ ապահովում է ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները:

«Ֆրանսիական կառավարությունը հասկացնել էր տալիս, — գրում էր այդ կապակցությամբ «Մտամբուլ» թերթը, — որ ինքը փոքրամասնությունների համար երաշխիքներ է ձեռք բերել, մինչդեռ դաշնակիցները առ այսօր և ոչ մի երաշխիքի չեն հասել...»⁵¹:

Անկարայի պայմանագրի արձագանքները Ֆրանսիայում հարկ է ավարտել այդ պայմանագրի «հեղինակի» Ֆրանկլեն-Բուլյոնի հայտարարությամբ, որը տպագրվել է «Մատեն» թերթում 1922 թ. փետրվարին: Այն հատկանշական է նրանով, որ «Անգորայի հերոսը» (ինչպես նրան անվանում էին թերթերը) ի մի էր բերում բոլոր այն ակնկալություններն ու օգուտները, որ Ֆրանսիան քաղել էր, կամ ապագայում պիտի ստանար այդ պայմանագրից: Վերստին ընդգծելով, որ Անկարայի պայմանագիրը հնարավորություն է ընձեռում Ֆրանսիային վերականգնելու խաղաղությունը Սիրիայի սահմաններին և իր ավանդական քաղաքականությունը՝ Թուրքիայում, նա ավելացնում էր, որ այդ պայմանագրով «Ֆրանսիան իր բոլոր դաշնակիցներին մատուցում է մի այնպիսի ծառայություն, որի արժեքը երևան կգա ամեն օր»⁵²: Իսկ այդ «ծառայությունը» կայանում էր նրանում, որ Ֆրանսիան Ֆրանկլեն-Բուլյոնի բերանով հայտարարում էր, որ ինքը կարող է ստանձնել միջնորդի դեր «իր անկախությունն ապահովելու համար ամեն տեսակի զոհաբերությունների պատրաստ Թուրքիայի և Անգլիայի միջև»:

«Ֆրանսիան կատարում է լույսը դաշնակցի իր պարտականությունը՝ իր մասնավոր շահերի արդարացի կարգավորմամբ ձգտելով նախապատրաստել ընդհանուր այն համաձայնությունը, որից բոլորը հավասարապես կշահեն վաղը...»⁵³:

⁵¹ „Stamboul“, 19.11. 1921, № 275.

⁵² „Le Réveil“, 12.2. 1922, № 61.

⁵³ Նույն տեղում:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպե՞ս ընդունվեց Անկարայի պայմանագիրը թուրքական շրջանակներում:

Թուրքական մամուլը, ինչպես քեմալական, այնպես էլ Կ. Պուսի թերթերը, «մեծ գոհունակությամբ և ակներև ցնծությամբ» ողջունեցին այն: Տարբեր ուղղության պատկանող թերթերի գերակշռող մասը ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը գնահատեց որպես Անկարայի կառավարության կողմից ձեռք բերված քաղաքական խոշոր հաղթանակ: Կ. Պուսում լույս տեսնող «Թեվհիդի էֆբյար» ազդեցիկ թերթը գրում էր, որ «այս հաջողությունը իրավամբ արժանի է նկատվելու դիվանագիտական կատարյալ հաղթանակ մը, որ դեռ 3—4 շաբաթ առաջ Սակարիո եզերքներուն վրա հելլեններուն դեմ մեր տարած հաղթանակեն ավելի կարևոր է»⁵⁴: Հայտնի լրագրող Յունուս Նադին, Անկարայի «Ծնի գյուն» թերթի առաջնորդողում (1921 թ. նոյեմբերի 29-ին) ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ թուրք-ֆրանսիական համաձայնագիրն իրարանցում է առաջ բերել Անգլիայի ղեկավար շրջաններում՝ ինքնին հաստատելով այն փաստը, որ Թուրքիան ճիշտ է վարվել՝ հաշտություն կնքելով Ֆրանսիայի հետ: «Ֆրանսիան ներկայումս աղատում է նախկինում գրաված մեր հողերը և, այդպիսով, օգնում մեզ բարձրացնելու մեր դիմադրողականությունը», եզրակացնում էր հեղինակը: Նույն թերթը նոյեմբերի 27-ի համարում վերլուծելով պայմանագրի բովանդակությունը, մեծ գոհունակությամբ նշում էր նրա մի շարք հողվածների կարևորությունը Թուրքիայի համար, մասնավորապես այն, որ 7-րդ հողվածով վերացվում էր Սևրի դաշնագրի այն կետը, որի համաձայն «Ալեքսանդրետը բաժանվում էր իր անբաժան մորից՝ մնացած Թուրքիայից և հանձնվում օտարի ձեռքը»: «Այժմ մեր կառավարությունը կարողացավ ձեռք բերել հատուկ իրավիճակ Ալեքսանդրետի և 27 գյուղերից բաղկացած նրա շրջանի համար, ուր պաշտոնական լեզուն ճանաչվելու է թուրքերենը»:

⁵⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», N 927, 13/26 հոկտեմբերի 1921 թ.:

Առավել հանգամանորեն թուրքական մամուլը քննարկում էր պայմանագրի 5-րդ հոդվածը՝ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների վերաբերյալ: Այս հարցի շուրջ թուրք լրագրողների ու քաղաքական մեկնաբանների բարձրաձայն խորհրդածությունները հնչում էին որպես նախազգուշացում երկրում բնակվող այլազգիներին, հասկացնել տալիս նրանց, որ ոչ մի «զիջում» լինել չի կարող. շարունակվելու է նախկին կառավարողների ազգային քաղաքականությունը: «Փոքրամասնությունների իրավունքների հարց գոյություն չունի»⁵⁵, — ազդարարում էր «Վաքըթ» թերթը: «Անատոլիայում գոյություն ունի միայն մեկ ազգ՝ թուրք ազգը»⁵⁶, — գրում էր քեմալականների պաշտոնաթերթը՝ «Հաքիմիյեթի միլիտեն» 1921 թ. նոյեմբերի 8-ի համարում: Իսկ «Իլերի» թերթը (1921 թ. նոյեմբերի 11-ի համարում) բացատրում էր, թե ինչու ոչ մի «զիջում» չի կարող արվել ազգային փոքրամասնություններին. «Անկարայի պայմանագիրը... հսկայական մի ծառայություն է Արևելքում քրիստոնյա փոքրամասնության շահերի ապահովման գործում»⁵⁷: Քեմալական կառավարությունն այլևս անելիք չունի, նա իր վերաբերմունքն արտահայտել է պայմանագրի բուն տեքստում. «հա՛, ըստ էության քեմալական լսափողի կարծիքը, որն առավել ընդգծված և «նոր» հանգամանքներով լրացված երևան եկավ մի փոքր ավելի ուշ: Նույն թերթը նոյեմբերի 28-ի համարում գրում էր հետևյալը. «Մենք հակված ենք հարգելու մեր երկրի ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքները և մտաճալու ընդհանուր պատերազմի և Անատոլիայի ներկա ռազմական գործողությունների ընթացքում կատարված հանցագործությունները: Թուրքերը վրիժառու ազգ չեն»⁵⁸ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.): Այսպես, ուրեմն, կոչ էր արվում մոռանալ ոչ թե հայերի, ասորիների, հույների, քրիստոնյա-սիրիացիների,

եզիդիների, քաղցեացիների և մյուսների նկատմամբ պատերազմի տարիներին և քեմալական շարժման արշավույսին գործադրված բռնությունները, զանգվածային ջարդերն ու տեղահանությունները, այլ վերջիններիս «հանցագործությունները»: Եվ պատմական իրականության նման աղավաղումից հետո այդ նույն թերթերը կոչ էին անում Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը մնալ տեղում, չլքել իրենց վայրերը: Սակայն այդ մասին հետո: Այժմ բերենք թուրք ղեկավար մի քանի գործիչների կարծիքը, ինչպես և թուրք պաշտոնական պատմագրության գնահատականը:

Մուստաֆա Քեմալը, որն առաջին օրերին անձամբ վարում էր բանակցությունները Ֆրանկլեն-Ռուլյոնի հետ, Անկարայի պայմանագրի կարևորագույն նշանակությունը թուրքիայի համար ամենից առաջ տեսնում էր նրանում, որ թուրքիայի «ազգային ձգտումներն առաջին անգամ ձանաչվում ու ձևակերպվում էին արևմտյան տերության հետ կնքված պայմանագրում»⁵⁹: Մյուս կարևոր նվաճումը, նրա կարծիքով, այն էր, որ «մեր հայրենիքի շափազանց կարևոր շրջաններն ազատագրվում էին գրավումից՝ առանց որևէ ձևով զոհաբերելու մեր քաղաքական, տնտեսական, ռազմական կամ որևէ այլ անկախությունը»⁶⁰: Այս գնահատականը, գրեթե առանց փոփոխության, կրկնվում էր թուրքիայի պաշտոնական պատմության՝ «Թարիհի» էջերում⁶¹, իսկ Աթաթյուրքի պաշտոնական կենսագրության մեջ, (որը լույս տեսավ 1963 թվականին, նրա մահվան 25-ամյակի կապակցությամբ) շեշտվում էր, որ «Անկարայի համաձայնագիրը մեծագույն մի հաղթանակ էր, որ

59 Ավելի ուշ՝ 1922 թվականին, Կովկասի մահաբազաններին ուղղված մի կոչում Մ. Քեմալը ավելի պարզորոշ էր արտահայտվել. «Սկսած այն ժամանակներից, երբ թուրքական հզորությունը կոտորվեց Վիեննայի դարպասների առջև, դա (Անկարայի պայմանագիրը — Ռ. Ս.) առաջին հաշտությունն էր, որի պայմանները թելադրված էին թուրքիայի կողմից»: Տե՛ս E. Nicol, Angora et la France, էջ 33:

60 M. Кемаль, Путь новой Турции, т. IV, стр. 46.

61 «Tarikh», cilt IV, s. 105—106. Տե՛ս նաև Prof. F. Armaoglu, Պշվ. աշխ., էջ 643:

55 Տե՛ս «Le Réveil», 21.11. 1921, № 48.

56 Նույն տեղում:

57 Տե՛ս ЦГАОРСС Азерб. ССР, ф. 6, оп. 1, д. 230, л. 191.

58 Տե՛ս E. Nicol, Les Alliés et la crise orientale, էջ 71:

Գազի Մուստաֆա Քեմալը ձեռք բերեց քաղաքական ոլորտում»⁶²։

Քեմալի այս ընդհանուր գնահատականը կրկնելով հանդերձ, թուրք քաղաքական գործիչները մեծ ջանքեր էին գործադրում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներին նըվիրված 5-րդ հոդվածը, որպես «մեծահոգի» քայլ ներկայացնելու, այդ հոդվածի դեմ ուղղված հասարակական կարծիքը մեղմացնելու և լռեցնելու ուղղությամբ։ Նախկին իթթիհատական, ապա քեմալական գործիչ, Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի անդամ Ահմեդ Ռուստեմ-բեյը պայմանագրի ստորագրումից շատ շանցած հանդես եկավ «Արևելքի խաղաղությունը և Ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը» խորագրով մի ընդարձակ հոդվածով՝ Փարիզում նոր լույս տեսած «Orient et Occident» հանդեսի առաջին համարում։ «5-րդ հոդվածը, — մեկնաբանում էր հեղինակը, — նպատակ ունի ասելու, որ կայսրության ոչ-մահմեդական համայնքներն առդեն օժտված են քաղաքական և քաղաքացիական հավասարությամբ, մի բան, որ Անտանտը այնքան համառություն փորձում է նրանց ապահովել»⁶³ (ընդգծումն իմն է — Ռ. Ս.)։ «Ուրեմն ամբողջ հարցը նրանց իրավունքները «հաստատելու» մասին է, այն հիմքի վրա, ինչ որ վերապահված է այլ երկրների փոքրամասնություններին»⁶⁴, եզրակացնում էր հեղինակը։ Կարճ ասած՝ սուլթանական հին երգի կրկնություն՝ այլազգի ժողովուրդները կատարյալ ապահովության մեջ են, ուստի խոսք լինել չի կարող նրանց անվտանգության երաշխիքներ տալու մասին։

Քեմալական գործչի այս միտքը առավել հակիրճ արտահայտեց օսմանյան պառլամենտի նախկին անդամ էբուզիադե Վելիֆ-բեյը «Թեվհիդի էֆբյար» թերթում 1922 թ. փետրվարի 24-ին. «Անատոլիայի փոքրամասնությունների իրավունքները երաշխիքի հարցը ամենից ավելի քիչ է մտահոգում մեզ»⁶⁵։

⁶² Atatürk, op. cit., p. 118.

⁶³ „Orient et Occident“, tome premier, Paris, 1922, p. 58.

⁶⁴ Նույն տեղում։

⁶⁵ Տե՛ս E. Nicol, Les Alliés et la crise orientale, էջ 75.

Թուրքական մամուլի և գործիչների վերը բերված հայտարարությունների ու ելույթների լույսի տակ առավել դյուրին է պատկերացնել տագնապի, հրկյուղի ու հուսալքության այն մթնոլորտը, որն ստեղծվեց Անկարայի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում։ Պայմանագիրը «վշտի մեջ խորասուզեց երկու հարյուր հազար կիլիկեցիների, — գրում էր Մ. Պայառեսը։ Սիրիայի բարձր կոմիսարության և Քե դ'Օրսեի գրասենյակները ամեն րոպե հուզիչ բողոքներ էին ստանում...»⁶⁶։

«Պետք չէ հայ ժողովուրդին ծածկել այն դառն իրողությունը, որ մենք լքված ենք Ֆրանսային, հակառակ 1917 թ. Ազգային պատվիրակությանը տրված խոստումներին, և երկու ամիսն պիտի հանձնվինք մեր ահավոր դահիճներուն», — գրում էր «Արձագանք Փարիզի» շաբաթաթերթը «Կիլիկիո հայերուն համար կա հետևյալ երկընտրանքը՝ գաղթ կամ ջարդ, ինչպես կը հասկացնեն նույնիսկ ֆրանսացի թղթակիցները»⁶⁷։

Թուրքական նոր բռնությունների ու ջարդի երկյուղը համակեց Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, իսկ ամենից առավել՝ հայերին և հույներին։ Նրանց «հանգստացնելու» և ահավոր խուճապի առաջն առնելու նպատակով ֆրանսիական բարձր կոմիսար գեներալ Գուրոն Բեյրութից և Ֆրանկլեն-Քույրնը՝ Ադանայից կոչեր էին ուղղում բնակչությանը, քեմալականների անունից «հավաստիացումներ» անում, կատարյալ անվտանգություն խոստանում։ 1921 թ. նոյեմբերի 8-ին Գուրոն դիմեց Կիլիկիայի ազգաբնակչությանը հետևյալ կոչով.

«Կատարյալ ներում է հայտարարված։ Փոքրամասնությունների իրավունքները հաստատված են նույն հիմքի վրա, ինչ որ Մեծ պատերազմի վերջին եվրոպայում կնքված նույն բնույթի համաձայնագրերում։ Առավել հիմնականն այն է, որ Անգորայի կառավարությունը պարտավորվում է բոլոր բնակիչներին, առանց նրանց ծագումը, ազգությունը, լեզուն կամ

⁶⁶ M. Paillares, op. cit., p. 366—367.

⁶⁷ «Արձագանք Փարիզի», 10 նոյեմբերի 1921 թ., թիվ 15, էջ 4.

դավանանքը հաշվի առնելու, ապահովել նրանց կյանքի ազատություն և ունեցվածքի պաշտպանություն»

Մնացե՛ք, ուրեմն, ձեր օջախներում, ձեր դաշտերում, ձեր աշխատանքում, ապրեցե՛ք միասնաբար օսմանյան կառավարության ներքո, որն իր վրա հանդիսավոր պարտականություն է վերցնում հովանավորելու ձեզ և վստահ եղեք, որ դուք միշտ ապահովված կլինեք լրիվ հոգատարության միասնաբար կողմից: Մեկնել, նշանակում է դիմել քայքայիչ արկածախնդրության՝ անորոշ ու կասկածելի ելքով: Մնալ, նշանակում է պահպանել ձեր նախնիների աշխատանքի պտուղները և խաղաղ պայմաններում բարգավաճման հասցնել Կիլիկիան, Քիլիսն ու Այնթապը»⁶⁸:

1921 թ. նոյեմբերի 28-ին Կիլիկիայի ազգաբնակչությանն ուղղված համատեղ կոչով հանդես եկան Փրանկլեն-Քույունը և Անկարայի կառավարության ներքին գործերի մինիստրության փոխ-քարտուղար Համիդ-բեյը:

«Կիլիկիայի քրիստոնյաներ,

Ձեզ ասում են, որ ներումն անհետևանք կմնա: Դա սխալ է: Համբնդհանուր և անհապաղ ներում է լինելու: Անցյալը մեռած է կամ մոռացված, ո՛չ մեկը, բացարձակապես ո՛չ մեկը թող շանհանգստանա:

Պայմանագիրն ապահովում է ձեր անձի կատարյալ ազատություն, ինչպես և ձեր ունեցվածքի անձեռնմխելիություն:

Ձեզ ասում են, որ օրենքի համաձայն բռնագրավվելու է ձեր ունեցվածքի 40 տոկոսը: Դա ճիշտ չէ: Գույքի բռնագրավման մասին օրենքը, որը կիրառվում էր Սակարայի ճակատամարտի շրջանում, այժմ չեղյալ է հայտարարված: Այն գոյություն չունի այլևս...»⁶⁹ (ընդգծումներն իմն են — Ռ. Ս.):

Նման սին հավաստիացումները, ինչ խոսք, չէին կարող վստահություն ներշնչել Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը: «1915 թ. ջարդերի սարսափելի հիշողությունը տակավին շատ թարմ էր հայ դժբախտ բնակչության մեջ, որ-

⁶⁸ „L'Asie française“, Décembre 1921, № 197, p. 482.

⁶⁹ „L'Asie française“, Février 1922, № 199, p. 60—61.

պեսզի նրան թույլ տար հավատալու այդ բոլոր կոչերին»⁷⁰, — գրում էր Ա. Մանդելշտամը: Եվ առավել թարմ էին Կիլիկիահայերի հիշողության մեջ քեմալական զորքերի ու շեթենների շարագործությունները Մարաշում ու Օսմանիեում, Հասանբեյլիում ու Հաճընում: Նրանց միաժամանակ հայտնի էր, որ Ադանայում ստեղծվել էր «Ազգային վրիժառուության» («İntikami Milli») գաղտնի ընկերություն, որի նպատակը ավելի քան պարզ էր⁷¹: Վերջապես, նախազգուշության էր մղում նաև այն փաստը, որ նույնիսկ Ադանայի թուրքերի կողմից լիազորված պատգամավորները իրենց բողոքն էին հայտնել քաղաքի քեմալական գրավման դեմ: 1921 թ. նոյեմբերի սկզբներին վերջիններս դիմել էին գեներալ Դյուֆուային մի նամակով, որտեղ ասված էր. «Մենք Մուստաֆա Քեմալին ու արյունոտ շեթեններին ճանաչում ենք ավելի լավ, քան դուք, և գիտենք, որ այսուհետև նրանք կատարելու են նույն հանցագործություններն ու նույն գազանությունները»⁷²:

«Նույնիսկ հին կուսակցությանը պատկանող թուրքերը, — գրում էր Ջոզեֆ Բլերթը, — նրանք, ովքեր կասկածանքով էին նայում քեմալականների մտադրություններին, նախազգուշացնում էին հայերին՝ չվստահել Անկարայի կառավարության խոստումներին»⁷³: Եվ իրավացի էր բազմավաստակ պատմաբան Լեոն գրելով, որ «հայերը մի անգամ իմաստություն ունեցան շհավատալու միջազգային սրիկաներին՝ խրատված անշուշտ, այն հանգամանքից, որ նույն այդ քեմալականները 20 հազար հայ կոտորեցին Կիլիկիայում և շարունակում էին այդ գործը թե կովկասյան և թե հունական ճակատներում»⁷⁴:

1921 թ. նոյեմբերի 14-ին Կ. Պոլսի պատրիարքը, կաթնիկ և բողոքական համայնքների առաջնորդները Կ. Պոլսում

⁷⁰ A. Mandelstam, op. cit., p. 219.

⁷¹ Տե՛ս M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 367:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 369:

⁷³ Joseph Burt, The People of Ararat, London, 1926, p. 86—87

⁷⁴ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Վ. Բ., Փարիզ, 1935, էջ 232:

Ֆրանսիական հանրապետության բարձր կոմիսարին հանձնեցին հետևյալ դիմումը.

«Պարոն բարձր կոմիսար.

Որպես Թուրքիայի երեք հայ հարանվանությունների առաջնորդներ, մենք հրամայական պարտավորություն ունենք Ձերդ գերազանցությունը ներկայացնելու հետևյալ հանգամանքները ֆրանսիական ուժերի կողմից Կիլիկիայի էվակուացման առթիվ... Մենք նկատի ունենք հայ պատրիարքարանին նորին սրբություն Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Բ-ի հենց նոր ուղարկված հեռագիրը, որով հայտնվում է այդ շրջանում կենտրոնացված հայության վերջնական որոշումը՝ վերստին գաղթելու՝ վերահաս ոչնչացումից խուսափելու համար: Մեր այդ հայրենակիցները վերջին մի կոշում պահանջում են անվտանգ ապաստան և նավեր՝ հայրենիքը թողնելու համար...»:

«Այդ հայերը, — ասվում էր այնուհետև, — վերապրեցին 1915 թ. դեպքերը, որոնց տխուր հիշողությունը վերակենդանացավ նրանց մտքում այդ դեպքերին հաջորդած Մարաշի, Հաճընի, Ջեյթլունի, Մերզիֆոնի և այլ ջարդերով... Նրանք գիտեն, որ իրենց ծառայությունը դաշնակիցների շարքում և, հատկապես, բոլորովին վերջերս՝ ֆրանսիացիների կողմում, իրենց դեմ ուղղեց թուրքերի անխնա ատելությունը: Ուստի նրանք, ինքնապահպանման բնազդից մղված, ինքնաբերաբար որոշում ընդունեցին ևս մեկ անգամ զանգվածաբար գաղթել իրենց հայրենիքից, ուր նրանք վերստին ստեղծել էին գոյության հիմքեր՝ Ֆրանսիայի գերիշխանության ներքո...»⁷⁵: Դիմումի վերջում երեք հարանվանությունների պեսերը խնդրում էին ֆրանսիական կառավարությանը նյութական միջոցներ տրամադրել կիլիկիահայերի զանգվածային տեղահանությունը գործնականում իրականացնելու համար⁷⁶: Ֆրանսիական դիվանագիտության ղեկավարները, սակայն, սկզբում փորձեցին խոչընդոտել քրիստոնյա ազգաբնակչու-

թյան դաղթը: Արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնակատար Պերետտի դր լա Ռոկկան կարգադրում է «ձնշել գաղթի շարժումը»:

«Ֆրանսիան թերևս իջավ փոքրագույն վերջին աստիճանին՝ հրաժարվելով թուլյատրել հայերին թողնելու Կիլիկիան, եթե Ամերիկան, Անգլիան և Հունաստանը նավեր չուղարկեն մարդկային այդ բեկորներին հավաքելու համար»⁷⁷, — գրում էր Մ. Պայառեսը:

Միայն գեներալ Դյուֆրոյի հեռագրային եռանգուն բողոքներից հետո Բեյրութի ֆրանսիական բարձր կոմիսարությունը համաձայնվում է նավեր վարձել և ընդունել քրիստոնյա փախստականներին Սիրիայում: Միացյալ Նահանգները, Անգլիան ու Հունաստանը ևս փոխադրանավեր են տրամադրում⁷⁸:

1921 թ. դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության մեծ մասը հեռացավ իր հարազատ վայրերից, գաղթելով Կիպրոս և Մալթա կղզիները, Պաղեստին, Սիրիա և այլ երկրներ, ըստ որում առավել տանջալից վիճակ վերապրեց հիմնական զանգվածը՝ հայ ազգաբնակչությունը⁷⁹: Դեկտեմբերի 19-ին ֆրանսիական վերջին գումարտակը, «վերջին քրիստոնյայից հետո», — ինչպես գրում է դյուվեռն, — թողեց Ադանան, իսկ հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 20-ին թուրքերը հաղթականորեն մտան քաղաք: Այնթապ պարավելց ֆրանսիացիների կողմից դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Դորթ-Յոլը՝ դեկտեմբերի 31-ին: 1922 թ. հունվարի 4-ին Կիլիկիայի և նրա մերձակա շրջանների էվակուացիան ֆրանսիական ղինվորական իշխանությունների կողմից լրիվ ավարտված էր:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 387:

⁷⁶ Paul du Vèou, op. cit., p. 318--319.

⁷⁹ 1921 թ. նոյեմբեր ամսվա ընթացքում 25000 հայեր Ալեքսանդրիթի ու Մերսինի բարափներում մնացին՝ պիշերային սառեցնող անձրևների տակ: «Բազմաթիվ մահկանացիներ, ծերունիներ, կիներ և աղջնակներ մահացան խնամքի և ուտելիքի պակասան»: Ա. Արամասեան, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁷⁵ Sh' u M. Paillarès, նշվ. աշխ., էջ 374—375.

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 376:

1921 թ. դեկտեմբերի 1-ից մինչև 1922 թ. հունվարի 4-ն ընկած ժամանակամիջոցում, համաձայն Ֆրանսիական բարձր կոմիսարությունից և Լեանտի բանակի հետախուզական ծառայության տվյալների, գաղթած քրիստոնյա բնակիչների թիվը կազմում էր.

1. Կիլիկիայից

ա. Մերսինի նավահանգստից՝ 37.885, որոնցից քրիստոնյաներ 37.554 (հայեր՝ 30.305, հույներ՝ 6.392, սիրիացիներ՝ 1.129, եվրոպացիներ՝ 59):

բ. Ալեքսանդրետի կայարանից՝ 12.066, գերակշռող մեծամասնությունը՝ մոտ 10.000 հայեր:

2. Այնթապ—Քիլիսի շրջանից

Սիրիա գաղթած՝ 4.500 մարդ, գրեթե ամբողջովին հայեր: Այդ նույն տվյալների համաձայն, առ 1-ը հունվարի 1922 թ. Կիլիկիայում մնացել էին 3.761 քրիստոնյաներ, որոնցից սիրիացիներ՝ 2.606, հայեր՝ 637, հույներ՝ 518: Այնթապ—Քիլիսի շրջանում՝ մոտ 5.500 հոգի⁸⁰:

Բերված թվերը, սակայն, ստույգ և վերջնական չէին: Դրանք չէին ընդգրկում հազարավոր այն մարդկանց թիվը, ովքեր փախել էին Կիլիկիայից առանց «պաշտոնական» հաշվառման ենթարկվելու, գաղտնի ճանապարհներով, ինչպես նաև մինչև Անկարայի պայմանագրի կնքումը՝ 1920 թ. վերջերից սկսած Կիլիկիայից հեռացած քրիստոնյաների, հիմնականում հայերի, թիվը:

Վերը ցույց տրվեց, որ 1919 թ. վերջին Ֆրանսիական գրավման գոտում (ամբողջ Կիլիկիան և Այնթապի ու Ուրֆայի շրջանները) հայերի թիվը անցնում էր 150 հազարից: Ուրեմն, եթե ի նկատի ունենանք 1920 թ. Մարաշի դեպքերի ժամանակ զոհված 12 հազար հայերին, Հաճընում սրի քաշված 6 հազար հաճընցիներին, Ուրֆայի, Այնթապի, Օսմանիեի, Ջեյթունի,

Ֆրնդիճաքի և այլ կոիվներում ընկած մոտ 4 հազար հայերին, ինչպես նաև 1920—1921 թթ. ընթացքում իրենց հարազատ վայրերը լքած և արտասահման անցած մի քանի տասնյակ հազար հայերին, ապա կարելի է ստույգ համարել, որ Ֆրանս-թուրքական հաշտության ստորագրման պահին Կիլիկիայում մնացել էր 100 հազարից ավելի հայ ազգաբնակչություն, որը և, գրեթե ամբողջությամբ, վերստին բռնեց տարագրության ճամփան 1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, իսկ մի աննշան մասը՝ 1922 թ. ընթացքում:

Ահա այսպիսի ողբերգական վախճան ունեցավ կիլիկիայության ապավինումը «ասպետական» Ֆրանսիայի ճհովանավորությանը»:

«Հայերին տրված բոլոր հանդիսավոր խոստումներն, այսպիսով, մոռացության տրվեցին»⁸¹,— խոստովանում է ժան Պիշոնը:

«Պատերազմի ընթացքում,— ավելացնում է Մ. Պայառեսը,— երբ մենք առավել փոքրերի կարիքն ունեինք, մենք խրախուսանքներ ու խոստումներ էինք շտայլում: Մենք պարտավորվում էինք ազատագրել բոլոր ճնշված ժողովուրդներին: Եվ այդ պարտավորությունը իր տեղն էր գտնում ոչ միայն մեր թերթերի բոլոր սյունակներում՝ «Տան»ի գլխավորությամբ, այլև մեր մինիստրների բոլոր ճառերում:

Սակայն այսօր ո՞վ է դրանք հիշում»⁸²:

Ուշադրության արժանի է նաև Ֆրանսիայի թուրքանը պատ ու հայակործան քաղաքականության բնորոշումը ամերիկյան իրավագետ ղոկտոր Հերբերտ Ադամս Գիրոնսի կողմից.

«Պատերազմի ընթացքում,— գրում էր Գիրոնսը 1921 թվականի հոկտեմբերին,— Գերմանիայի դեմ հարուցված ծանր մեղադրանքներից մեկը նրա բարեկամությունն ու դաշնակցությունն էր Թուրքիայի հետ՝ հայկական կոտորածների ժամանակ: Գերմանիան պատասխանատու էր համարվում

⁸¹ Jean Pichon, op. cit., p. 244.

⁸² M. Paillarès, op. cit., p. 335.

⁸⁰ Paul du Vèou, op. cit., p. 430.

շարդերում այն բանի հիման վրա, որ նա կարող էր վերջ դնել ջարդերին՝ օգտագործելով դաշնակցի իր ազդեցությունը: Դա ճշմարիտ էր (Սակայն արդյո՞ք ճշմարիտ չէ նաև այն, որ ներկայումս Ֆրանսիան պետք է պարսավանքի արժանանա և որոշ շահով պատասխանատվություն կրի 1920—21 թթ. հայերի ու հույների ջարդերի համար: Ֆրանսիական գեներալները բանակցում էին ազգայնականների հետ Կիլիկիայում, առանց պայման դնելու՝ վերջ տալ ջարդերին: Ֆրանսիական դիվանագետները բանակցություններ էին վարում Քեմալ փաշայի գլխավորած Անկարայի կառավարության հետ՝ մատների արանքով նայելով հայերի ու հույների ջարդերին:

Պատերազմի ընթացքում գերմանացիների միակ հոգսն էր՝ օգտագործել թուրքերին և որևէ ուսկի չդիմել նրանց վիրավորելու՝ բողոքելով ջարդերի դեմ: Ծի՛շտ այդ բանն են անում ներկայումս ֆրանսիացիները»⁸³:

* * *

Այսպիսով, 1921 թ. մարտի 9-ի Լոնդոնի համաձայնագրից մինչև 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագիրն ընկած ժամանակաշրջանի թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացությունների:

1921 թ. մարտի 9-ին կնքված ֆրանս-քեմալական պայմանագիրը չէր բավարարում Անկարայի կառավարության կողմից առաջ քաշված սկզբունքները, մասնավորապես «Ազգային ուխտի» պահանջները, ուստի և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը 1921 թ. մայիսի 3-ին շեղյալ հայտարարեց այն:

Լոնդոնի կոնֆերանսից հետո թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները կարճատև սառնության մի շրջան ապրեցին, որը պայմանավորված էր նաև 1921 թ. մարտի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքումով:

⁸³ Տե՛ս George Horton, The Blight of Asia, էջ 192: Տե՛ս նաև Laurence Evans, United States policy and Partition of Turkey, Baltimore, 1965, էջ 258—260:

1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներից սկսվում է թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների մի նոր շրջան՝ փոխադարձ այցելությունների և դիվանագիտական զոնդաժի շրջան, որը բնորոշ էր քեմալականների հետ անջատ համաձայնության գալու և նրանց հակասովետական հակումները սրելու ձգտումով մի կողմից, և Սովետական Ռուսաստանի հետ կապերը խզելու գնով Անտանտի պետությունների ճակատը նեղքելու, դաշնակիցներին պառակտելու քեմալական ձգտումով՝ մյուս կողմից:

Ֆրանսիական դիվանագիտությանը, սակայն, չհաջողվեց օգտագործել 1921 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին սովետա-թուրքական հարաբերություններում տեղ գտած լարվածությունը (որը առաջ եկավ Անդրկովկասի սովետական հանրապետություններին անջատ պայմանագրեր պարտագրելու և Անտանտի հետ գործարքի մեջ մտնելու քեմալական քաղաքականության հետևանքով), որովհետև Անկարայի կառավարությունը համոզվել էր, որ սովետական երկրից ստացած բարոյական ու նյութական օգնությունն անհամեմատ ավելի էր, քան այն, որ նա կարող էր ակնկալել Արևմուտքի իմպերիալիստական տերություններից:

Ուստի երկու կողմերը, իրենց շահերից ելնելով, հնարավոր գտան համաձայնության գալու՝ առանց սովետա-թուրքական հարաբերությունների մեջ փոփոխություն մտցնելու նախապայմանի, ըստ որում այդ համաձայնությունն արագացավ 1921 թ. սեպտեմբերի 13-ին Սակարայի ավիին տարած թուրքական հաղթանակից և 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրված սովետա-թուրքական պայմանագրից հետո:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը վերջ էր դնում պատերազմական գործողություններին քեմալական ու ֆրանսիական ուժերի միջև և վերջիններիս պարտավորեցնում երկու ամսվա ընթացքում հեռանալ Կիլիկիայից:

Անկարայի պայմանագիրը առավելություններ էր տալիս:

կողմերից յուրաքանչյուրին, սակայն այդ պայմանագիրը առավել ձեռնտու էր քեմալական կառավարութեանը, բարձրացնում էր վերջինիս դիմադրողականութունը Անգլիային, հնարավորութուն ընձեռնում ռազմական ուժերը Կիլիկիայից փոխադրելու Արևմտյան ճակատ՝ հուլիսի դեմ, ինչպես և օգտագործելու հարուստ այդ երկրամասի տնտեսական ամբողջ պոտենցիալը: Անկարայի պայմանագրով Ֆրանսիան վերջնականապես լքում էր Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչութեանը (որի պաշտպանութունը նա ստանձնել էր պաշտոնապես), վերջինիս թողնելով քեմալական իշխանութիւնների ու արնածարավ շեթենների ողորմածութեանը:

Ֆրանսիական զորքերի անփառունակ նահանջը առանձնապես ծանր հետևանքներ ունեցավ Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության համար: Մեծ եղեռնը վերապրած կիլիկիահայուցունը, 20 հազարից ավելի նոր զոհեր թողնելով, անվերադարձ կերպով հեռացավ իր հարազատ Կիլիկիայից:

1919—1921 թթ. իրադարձութիւնները Կիլիկիայում վերհանեցին քեմալական կառավարող շրջանների ազգայնամուռ ջարդարարական վարքագիծը, տեղաբնիկ այլազգի ժողովուրդների օրինական իրավունքները ոտնահարելու, նրանց ձուլելու կամ ֆիզիկապես ոչնչացնելու այն ձգտումները, որոնք առավել լայն չափերով երևան եկան հետագայում՝ Թուրքիայի բոլոր ազգային փոքրամասնութիւնների նկատմամբ կիրառվող քեմալական քաղաքականութեան մեջ:

Ե Ջ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի՝ 1919—1921 թթ. Թուրք-ֆրանսիական հարաբերութիւնները, ինչպես վերը ցույց տրվեց, ամփոփվեցին և իրենց ձևակերպումը գտան 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրում: Այդ պայմանագիրը առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցած հակամարտ կողմերի՝ Թուրքիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքված հաշտութեան պայմանագիր չէր, այլ միայն Կիլիկիայում ռազմական գործողութիւնները դադարեցնելու և այնտեղից ֆրանսիական զորքերը դուրս բերելու վերաբերյալ Ֆրանսիայի կողմից ստորագրված անջատ մի համաձայնութիւն, որը անիրավասու քաջ դիտվեց և չճանաչվեց նրա դաշնակցի՝ Անգլիայի կողմից: Վերջնական հաշտութեան պայմանագիր Անտանտի տերութիւնների, այդ թվում և Ֆրանսիայի, միջև մի կողմից, և Թուրքիայի միջև, մյուս կողմից, ստորագրվեց Լոզանում 1923 թ. հուլիսի 24-ին:

Նախքան Լոզանի կոնֆերանսի հրավիրումը, ֆրանս-քեմալական դիվանագիտական կապերը իրենց հետագա զարգացումն ունեցան Անկարայի կառավարութեան արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալ բեյի՝ 1922 թ. փետրվար-մարտին Եվրոպա կատարած ուղևորութեան և ֆրանսիական կառավարութեան ներկայացուցիչ գնդապետ Մուժենի՝ նույն թվականի հունիսին Թուրքիա կատարած այցելութեան ժամանակ:

Յուսուֆ Քեմալ բեյը Ֆրանսիայում գտնվելու օրերին վերստին հաստատեց Անկարայի կառավարութեան վճռակա-

նությունը՝ ոչ մի քայլ չնահանջել «Ազգային ուխտում» հըռ-
չակված սկզբունքներից: Ծիշտ է, նրա ուղևորությունը Եվրո-
պա այդ շրջանում «որևէ արդյունքի չհանգեցրեց, սակայն
հնարավոր եղավ հաստատել, որ Անտանտի արտաքին գործե-
րի մինիստրները շուտով հավաքվելու են կոնֆերանսի՝ Թուր-
քիային հաշտության առաջարկներ անելու համար»¹:

Նույն թվականի օգոստոսի 26—30-ը Աֆիոն—Կարահի-
սարի և Դոմլուպընարի ճակատամարտերում հույների դեմ
տարած վճռական հաղթանակները արագացրին զինադադարի
ստորագրումը Մուզանիայում 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ին,
իսկ հոկտեմբերի 28-ին Թուրքիան Անտանտի տերությունների
կողմից պաշտոնապես հրավիրվեց Լոզանի կոնֆերանս՝ վերջ-
նական հաշտության պայմանագիր կնքելու համար:

Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի հարցի հետագա ընթացքին՝
Անկարայի պայմանագրի ստորագրումից հետո, քեմալական
դեկավար շրջանները վերստին գրականության իրենց հավատար-
մությունը ազգայնամուլ քաղաքականության սկզբունքներին:
1922 թ. մարտի 1-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում ար-
տասանած իր ճառում Մուստաֆա Քեմալը հայտարարում էր-

«Մենք ճանաչում ենք երկրագնդի վրա ապրող բոլոր ժո-
ղովուրդների ինքնորոշման իրավունքը...»² (ընդգծումն իմն
է— Ռ. Ս.), թեև, ինչպես արդեն ցույց տրվեց, քեմալական-
ները վճռականորեն մերժեցին Թուրքիայի այլազգի ժողո-
վուրդների ինքնորոշման իրավունքը:

Նույն գաղափարն էր պրոպագանդում արտաքին գործերի
մինիստր Յուսուֆ Քեմալ բեյը Եվրոպա կատարած իր ուղևո-
րության ընթացքում.

«Մենք պահանջում ենք մեր իրավունքների ճանաչում
միայն այն հողերի նկատմամբ, որոնց բնակչությունը կամ
զուտ բուրժական է, կամ մեծամասնությամբ բուրժական»³
(ընդգծումն իմն է— Ռ. Ս.):

Նման պնդումից հետո զարմանալի չէր Փարիզի լրագրող-
ներին արված նրա այն հայտարարությունը, թե «Կիլիկիայում
հայերի դրությունը հիանալի էր, իզուր հայերը գաղթեցին
այնտեղից»⁴:

Թուրքահայատակ ժողովուրդների օրինական իրավունք-
ների նկատմամբ նույն անհանդուրժող վերաբերմունքը հան-
դես բերեց Յուսուֆ Քեմալ բեյին փոխարինած Իսմեթ փաշան՝
Լոզանի կոնֆերանսում, որի մի քանի նիստերում քննության
էր առնվում ազգային փոքրամասնությունների ճակատա-
գրի հարցը:

1922 թ. դեկտեմբերի 13-ին կայացած տերիտորիալ-քա-
ղաքական հանձնաժողովի 14-րդ նիստում, նա, զիտակցորեն
լուծության մատնելով արևմտահայերի ու կիլիկիահայերի բնա-
ջնջումը և բռնի արտաքսումը իրենց հայրենիքից, հայտարա-
րեց, որ «Թուրքիան ո՛չ իր արևելյան նահանգներում, ո՛չ էլ
Կիլիկիայում չունի ոչ մի պատառ տերիտորիա, որը մեծա-
մասնությամբ բնակեցված չլինեք թուրքերով, և որը ինչ-որ
չափով կարելի լինեք անջատել մայր-հայրենիքից»⁵:

Հաջորդ նիստում լորդ Քերզոնի կողմից Իսմեթ փաշային
(Ինոնյուին) տրված այն հարցին, թե ինչպե՞ս պատահեց, որ
Թուրքիայում բնակվող 3 միլիոն հայերից մնաց ընդամենը
130 հազար հոգի, որոնցից 60—80 հազարը ֆրանսիական
զորքերի հեռանալու հետ մեկտեղ փախան Կիլիկիայից, դա-
տապարտելով իրենց թշվառ կյանքի և թողնելով այնտեղ
իրենց օջախները, Քեմալի մերձավորագույն զինակիցը, իր
նախորդների օրինակով, փորձեց հերքել փաստերը, իսկ հա-
յերի գաղթը Կիլիկիայից ներկայացրեց որպես «քաղաքական
նկատառումներով, իրենց կամքին հակառակ արված մի
քայլ»⁶:

⁴ Նույն տեղում, թ. 118:

⁵ «Армянский вопрос на Лозаннской конференции». Извлечения
из протоколов. Тифлис, 1926, стр. 17—18.

⁶ Նույն տեղում, էջ 21—22:

¹ М. Кемаль, Путь новой Турции, т. 4, стр. 65.

² Atatürk'ün söylev ve demeçleri, cilt I, s. 229.

³ Архив МИД СССР, ф. 132, оп. 7, п. 68, ед. хр. 86, л. 117.

Անկարայի կառավարության պատվիրակությունը բարձրադաս կործանող և կտրականապես մերժեց որևէ բավարարություն տալ Թուրքիայում «հայկական օջախ» ստեղծելու, ինչպես նաև ասորա-քաղղեացիների և այլ փոքրամասնությունների իրավունքների ճանաչման հարցին: Երբ 1923 թ. հունվարի 7-ին փոքրամասնությունների գործերի ենթահանձնաժողովի նիստում նրա նախագահ Մոնտանյան հարց բարձրացրեց Թուրքիայի տերիտորիայում, սիրիական սահմանին մոտ կամ որևէ այլ վայրում թուրքական գերիշխանության ներքո առանձին մի գոտի ստեղծելու մասին, ուր կհավաքվեն աշխարհով մեկ ցրված հայերը՝ իրենց ազգությունը, լեզուն և մշակույթը պահպանելու համար, թուրքական պատվիրակության անդամ Ռիզա-Նուր բեյը դեմոնստրատիվ կերպով հեռացավ նիստից⁷:

Լոզանի կոնֆերանսում Թուրքիայի ազգային պահանջները ճանաչվեցին Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների կողմից, որոնք միաժամանակ հեշտությամբ հրաժարվեցին փոքր ժողովուրդների օրինական իրավունքների պաշտպանության այն խոստումներից ու պարտավորություններից, որոնցով նրանք երկար տարիներ խաբուս էին այդ ժողովուրդներին:

⁷ Նույն տեղում, էջ 26—27: Մանրամասն տե՛ս Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922—1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace. London, 1923, էջ 190—202:

ТУРЕЦКО-ФРАНЦУЗСКИЕ ОТНОШЕНИЯ и КИЛИКИЯ в 1919—1921 гг.

Резюме

Политика Франции по отношению к Турции в период национальной войны последней занимает особое место. Франция первая из стран Антанты установила дипломатические контакты с правительством Великого национального собрания Турции и подписала с ним политический договор, не считаясь со своими союзниками по войне. Объяснялось это, прежде всего, особыми экономическими и финансовыми интересами французских капиталистов в Османской империи. На долю Франции приходилось около 61% Оттоманского долга, в ее руках находились табачная монополия, ряд важнейших концессий на постройку железных дорог, эксплуатацию шахт, портов и т. д. Большое место занимала Франция и в сфере культурного влияния: французский язык считался вторым языком для интеллигенции, по статистическим данным 1914 г. число французских школ в Турции доходило до 500. Свое влияние Франция распространяла и через благотворительные заведения — приюты, больницы, пансионаты, диспансеры, дома для престарелых и пр., широко распространенные в Константинополе и почти во всех крупных городах Анатолии.

Религиозный фактор также играл определенную роль. Французские правящие круги неоднократно заявляли, что «Франция — великая мусульманская держава», признавая, что их политика по отношению к Турции находит отклик в мусульманских колониальных владениях Франции.

Таким образом, интересы французских монополистов требовали сохранения турецкого государства для получения своих долгов и прибылей, в то время как Англия стремилась расчленить его для захвата наиболее богатых и стратегически важных территорий.

Франция, как соперница Англии на Ближнем Востоке, не могла допустить чрезмерного усиления последней и изо всех сил боролась за получение обещанных ей в годы войны территорий, в первую очередь Сирии, где у нее были особые интересы. Однако Англия, используя свое явное военное превосходство в районе Ближнего Востока и зависимость Франции в европейских делах (вопрос Саарского бассейна, репарационный, Рейнский вопросы и т. д.), стремилась подчинить французскую политику интересам своей ближневосточной политики. Из опубликованных в последние годы документов британской внешней политики видно, какая острая борьба шла между недавними союзниками по разделу ближневосточного наследства, с какой неохотой Англия соглашалась «уступить» Франции обещанные ей по договорам территории, в том числе Сирию. И хотя Англии очень часто удавалось одержать верх над своей соперницей, французская дипломатия в указанные годы предприняла ряд шагов, направленных к тому, чтобы проводить свою самостоятельную линию в турецком вопросе. Уже в конце 1919 года была сделана первая попытка втайне от Англии договориться с кемалистами. Именно с этой целью ездил в Сивас в начале декабря 1919 г. французский

верховный комиссар в Сирии и Киликии Жорж Пико. Эта поездка не исходила из его собственной инициативы: Жорж Пико вел беседы с Мустафой Кемалем как представитель французского правительства и последний принял его именно как такового. Результатом переговоров Пико с Кемалем явился проект соглашения, по которому Франция обязывалась вернуть Киликию Турции, а также гарантировала неделимость последней. Турция же признавала права Франции в вопросах местного управления и покровительства национальных меньшинств Киликии. Хотя этот проект не был одобрен французским правительством, вынужденным считаться с недовольством Форин Оффиса, миссия Жоржа Пико явилась первым шагом на пути франко-кемалистского дипломатического зондажа, приведшего в 1921 г. к заключению Анкарского договора.

Следующим шагом на этом пути явились переговоры Робера де Кэ в Анкаре, завершившиеся подписанием франко-турецкого перемирия с 30 мая по 19 июня 1920 г., принесшим, безусловно, гораздо большую пользу анкарскому правительству, нежели Франции.

«...Тот факт,—писал впоследствии Кемаль,—что французы, обходя стамбульское правительство, вступают с нами в переговоры и заключают соглашение по какому бы то ни было вопросу, являлся для нас в то время крупным политическим достижением...».

Второй этап во франко-турецких взаимоотношениях наступает после подписания Севрского договора.

Севрский договор, ознаменовавший победу английской дипломатии над французской, вызвал большое недовольство как во французском парламенте, так и в правительственных кругах, требовавших аннулировать этот договор.

«С первого же часа,—признавался впоследствии

премьер-министр Бриан,— парламент продемонстрировал свое отрицательное отношение к ратификации Севрского договора..., который сильно попирает наши традиции, противоречил нашим интересам как в данный момент, так и с точки зрения будущего...». Одной из причин этого недовольства являлось то, что Севрский договор, по мнению антисоветски настроенных влиятельных кругов, толкал кемалистскую Турцию в «открытые объятия большевиков». Поэтому следовало сделать некоторые уступки кемалистам с целью вовлечения их в антисоветский блок. И если эта последняя цель не была достигнута, французской дипломатии все же удалось добиться согласия Англии частично пересмотреть условия Севрского мира.

На открывшейся 21 февраля 1921 г. Лондонской конференции французская дипломатия преследовала две основные цели: всячески помешать советско-турецкому политическому сближению и втайне договориться с кемалистами, используя их одновременно против своей соперницы Англии. Эту последнюю задачу французская дипломатия частично разрешила, подписав 9 марта 1921 г. политическое, военное и экономическое соглашение с министром иностранных дел анкарского правительства Бекир Сами-беом. Правда, это соглашение не было ратифицировано Великим национальным собранием Турции, однако оно в дальнейшем послужило основой для заключения Анкарского договора от 20 октября 1921 г.

После Лондонской конференции в турецко-французских отношениях наступило некоторое похолодание, вызванное тем, что 3 мая 1921 г. ВНСТ аннулировало соглашение от 9 марта 1921 г. Затем начинается новый этап— этап взаимных посещений и новых дипломатических контактов, завершившихся подписанием Анкарского договора.

Все эти перипетии ближневосточной политики Франции имели крайне отрицательные последствия для многонационального населения Киликии. Дело в том, что в отличие от Западной и Центральной Анатолии, где проживала компактная масса турок, в полумиллионной Киликии (Аданский вилайет и Марашский санджак, в 1884 г. искусственно отделенный от него и включенный в Халебский вилайет) к началу 1920 г. турки составляли немногим более 100 тыс., т. е. приблизительно 20—22 проц., в то время как армяне—150 тыс., арабы-ансарие—120 тыс., остальные 120 тыс.—курды, кызылбаши, туркмены, черкесы, греки, сирийцы-несториане, цыгане, ассирийцы и др.

Христианское население, таким образом, составляло более 200 тыс. человек. Не раз испытывавшее на себе всю жестокость абдулгамидовской и младотурецкой шовинистической политики, оно, разумеется, не желало и в дальнейшем подвергаться попыткам ассимиляции и физическому уничтожению, особенно после того как стало очевидным, что кемалисты решительно отвергают право населяющих Османскую империю народов самим определять свою судьбу. Поэтому, когда в ноябре 1919 г. французские войска заменили в Киликии англичан, это население поддержало их в надежде, что именно «христианская Франция» сможет создать условия для такого самоопределения. Время показало, что это было глубоким заблуждением. Французские империалистические круги, поощряя возвращение киликийцев в родные очаги, вскоре отказались от своих обещаний, предоставив возможность кемалистским регулярным частям и разным шайкам выместить всю свою злобу на христианском населении, особенно на армянах, избежавших геноцида 1915 г. Французская администрация в Киликии была виновна также в том, что она, «гарантируя» безопасность

жителей, в частности, армян, не предприняла ничего для пресечения враждебной деятельности многочисленных иттихадистских агентов, членов той партии, которая организовала геноцид западных армян. Она была виновна и в том, что, издав 6 апреля 1919 г. распоряжение о возвращении уцелевшим армянам их имущества, домов и земли, не обеспечила выполнения этого решения, создав, таким образом, напряженность между армянским и турецким населением, которое, поощряемое иттихадистами, отказывалось вернуть хозяевам награбленную добычу. Эти и другие аспекты французской и кемалистской политики в Киликии односторонне, тенденциозно освещаются либо полностью обходятся современными турецкими и французскими историками. К сожалению, и некоторые советские туркологи (А. М. Шамсутдинов, Д. Н. Филипенко, Н. З. Эфендиева, А. Д. Желтяков) в своих работах представляют дело таким образом, будто в Киликии национальная война турецкого народа против иностранных оккупантов подняла на борьбу все население, все национальности. Указанные авторы не пытаются установить истинную картину национального состава населения Киликии, из чего стало бы очевидным, что добрая половина жителей Киликии не только не симпатизировала кемалистскому движению, и не поддерживала его, но и выступала против него, защищалась от него, ибо впервые в Киликии отчетливо проявились две противоречивые стороны этого движения: антиимпериалистическая и шовинистическая, разгромная. И именно опасаясь, что эта половина населения Киликии может предъявить свои законные человеческие права, анкарские руководящие круги приняли решение первый удар нанести в Киликии, послав туда несколько кемалистских офицеров для организации сопротивления французским оккупантам.

Были и другие причины, побудившие кемалистов на-

чать национальную войну не с западного фронта — против греков, а с Киликии — борьбой против французов:

1. Выступление против греческой армии, прекрасно оснащенной английским оружием, могло иметь катастрофические последствия для кемалистов; реальных гарантий успеха не было, в случае же вероятного поражения — кемалистское движение дискредитировалось бы в глазах народных масс и могло даже распасться.

2. Заменявшие англичан в Киликии французские военные силы были несравненно слабее.

3. Анкарским руководителям были хорошо известны туркофильские настроения влиятельных французских кругов, их особая заинтересованность в турецких делах. В случае вполне вероятного небольшого успеха можно было бы сепаратно договориться с Францией, еще больше углубив, таким образом, англо-французские противоречия.

4. Для претворения в жизнь решений Эрзерумского и Сивасского конгрессов необходимо было какой-нибудь военной победой воодушевить народ, а это в тот период можно было сделать только в Киликии.

В результате, в течение одного месяца вспыхнули два восстания в Мараше: 27 декабря 1919 г. и 21 января 1920 г. Первое из них было в основном направлено против сотрудничавшей с французами турецкой знати города, а не против всех эксплуататоров, как это представлено в работах некоторых авторов. Второе же, тщательно подготовленное кемалистской агентурой в тесном контакте с влиятельными марашскими иттихадистами, преследовало цель изгнать французских оккупантов из города и одновременно расправиться с армянским населением Мараша и его окрестностей. И эта цель была достигнута: во время 20-дневных боев в Мараше с 21 января по 10 февраля 1920 г. часть армянского населения

города (более 8 тыс. человек) была варварски уничтожена турками, более трех тысяч погибло во время бегства, остальные 8 тысяч вынуждены были покинуть свои родные очаги и найти убежище в Сирии.

Основной же причиной бесславного ухода французов из Мараша была необходимость усилить французские оккупационные войска и закрепиться в Сирии, стране, которая в планах колониальных кругов Франции занимала более важное место, нежели Киликия.

После Мараша жертвой коварной и вероломной по отношению к армянам политики французских империалистов стало армянское население Хаджина.

Один из древних городов горной Киликии Хаджин до I мировой войны насчитывал 30—35 тысяч жителей, исключительно армян, большинство которых в годы войны стало жертвой младотурецкой политики геноцида: было насильственно депортировано и уничтожено в Сирийской пустыне.

После окончания войны уцелевшие хаджинцы в течение 1919 года вернулись в свой родной город и созидательным трудом за короткое время подняли его из руин. Однако вскоре после отступления французских войск из Мараша кемалистские регулярные части и многочисленные чете повели наступление на мирных жителей Хаджина, хотя там не было ни одного французского солдата.

Находясь в осаде в течение 7 месяцев.— с середины марта до 15 октября 1920 г.—шеститысячное население Хаджина оказывало мужественное сопротивление кемалистским головорезам, которым, благодаря огромному превосходству, удалось 15 октября 1920 г. овладеть Хаджином и вырезать почти всех жителей, в том числе безоружных женщин, стариков и детей. Только отряду из 380 бойцов удалось прорвать осаду и спастись.

Попытки отдельных историков умолчать либо представить эти события как эпизод национально-освободительной борьбы Турции лишены каких бы то ни было оснований. Уничтожение кемалистами хаджинцев, избежавших геноцида 1915 года, выявило преемственность национальной политики младотурок и кемалистов, показало, что последние в новых условиях продолжают старую политику своих предшественников. В падении Хаджина виновно было и французское командование, отказавшееся предоставить оружие героически самообороняющимся жителям.

Несколько иначе развернулись события в Урфе и Айнтабе, городах, которые вместе с Киликией входили во французскую зону оккупации.

В Урфе борьбу за изгнание французских оккупантов возглавил начальник жандармерии города Али Саиб, вскоре после своего назначения перешедший на сторону кемалистов. Организовав эту борьбу, он применял старые методы султанской политики разжигания ненависти и вражды между подвластными Османской империи народами. В частности, он настраивал некоторые курдские племена против армянского населения, насчитывающего в конце 1919 г. около 6 тыс. человек. Между тем, в 1914 г. в г. Урфе проживало около 30 тыс. армян, которые в страшном 1915 году оказали героическое сопротивление регулярным турецким войскам, были побеждены в неравном бою и высланы в пустыни Месопотамии, где большая часть их погибла. Та же участь постигла бы уцелевших армян, жителей Урфы, если бы не их вооруженный нейтралитет, который не нравился ни французам, ни туркам, но который дал возможность сохранить жизнь 6 тысяч людей. Однако, вскоре после ухода французского гарнизона, в апреле 1920 г. местные кемалистские власти, иттихадистские погромщики и др. стали преследовать

армян, применять насилие, вероломные убийства и т. д., заставив их всех покинуть свои родные очаги и переселиться в Халеб и его окрестности.

В Айнтабе число армян доходило до 18 тысяч, из них более 10 тысяч были местными жителями, избежавшими гибели в пустынях Дейр-Зора и около 8 тысяч—изгнанники из Сивасского вилайета. Кемалистские руководители пытались их также вовлечь в освободительную борьбу против французов, однако армяне, умудренные горьким опытом прошлого, отказались. Тогда турецкие чете 1 апреля 1920 г. напали на позиции айнтабских армян, однако последние в течение двух недель—до 16—17 апреля, мужественно оборонялись, в то время как французы выступали в роли наблюдателей. Было немало случаев, когда турецкие жители города и крестьяне из окрестных сел выражали свое недовольство против тех, кто вовлек их в борьбу со своими соседями армянами. Подобные факты умышленно обходятся турецкими авторами, как и то, что приглашенные из Малатии, Урфы, Мараша, Килиса и других мест с целью «грабежа и убийства гяуров» турки, курды, черкесы и др. очень часто вынуждены были возвращаться, наталкиваясь на стойкую самозащиту армян. Эта самозащита спасла и айнтабских армян от верной резни, однако и они не могли оставаться в своем родном городе. Франко-кемалистское перемирие 1920 г., а затем и Лондонское соглашение от 9 марта 1921 г. убедили айнтабских армян в том, что Франция в любой момент может прийти к соглашению с Анкарой и оставить город, бросив их на произвол судьбы. Поэтому они вынуждены были покинуть свои пепелища и переселиться в Халеб. К 25 декабря 1921 г., моменту ухода последних французских солдат из Айнтаба, в городе оставалось всего 3500 армян. С самого начала 1922 г. армянский квартал стал подвергаться нападению со стороны турок,

юношей высылали из города, вероломно убивали и т. д. 9 ноября 1922 г. газета «Гази Антеб» поместила редакционную статью «Подальше от нас», предлагая армянам покинуть город. Последним ничего не оставалось, как эмигрировать в Сирию и другие страны.

Трагически сложилась и судьба Зейтуна—знаменосца армянского национально-освободительного движения. На протяжении многих десятилетий оказывая героическое сопротивление армиям кровавых турецких пашей, зейтунские армяне в 1915 г., внемля призывам киликийского католика Саака изъявить покорность, дали возможность турецким регулярным частям проникнуть в орлиное гнездо, обезоружить население города и окрестных армянских сел, а затем выслать всех в пустыни Сирии. Подавляющее большинство их — около 27 тысяч человек — погибло в пути изгнания или в концентрационных лагерях Дейр-Зора, во время страшной бойни 1916 г. После окончания войны 1058 уцелевших зейтунцев вернулись в свой до основания разрушенный город. И хотя, как и в Хаджине, там не было ни одного французского солдата, а крестьяне близлежащих турецких деревень с давних пор поддерживали с зейтунцами добрососедские отношения, кемалистские регулярные войска орудийным огнем вынудили зейтунских армян отступить. Сдавшиеся на милость победителя 600 зейтунцев, в основном женщины, старики и дети, были высланы в Мараш, а оттуда на юг, по трем направлениям. По свидетельству иностранных очевидцев, эта последняя ссылка зейтунских армян ничем не отличалась от депортации 1915 г. Они также умирали от голода, жажды, жестокого обращения. О дальнейшей судьбе этих людей ничего определенного не известно. Вероятно, они погибли в пути изгнания. Другая группа, с оружием в руках ушедшая в горы, отбиваясь от преследующего врага, достигла Ки-

лиса — французской зоны оккупации, оставив в пути сотни жертв. Число оставшихся в живых зейтунцев составило всего 127 человек.

Таким образом, французская политика в Киликии, и вообще ее ближневосточная политика, имела пагубные последствия для народов Киликии, особенно для армян, которые вернулись в свои родные места именно по зову Франции, но последняя, в нарушение своего обещания, не обеспечила их безопасность. Более того, ее политика сепаратного, компромиссного соглашения с кемалистами, приведшая к заключению Анкарского договора, дала возможность анкарским кругам претворить шовинистические замыслы своих предшественников — младотурок и окончательно очистить Киликию от армян.

Подписанию Анкарского соглашения предшествовали две поездки в Турцию председателя комиссии по иностранным делам французского сената Франклен-Буйона. Первый раз с «неофициальным визитом» он прибыл в Анкару 9 июня 1921 г. и в тот же день вступил в прямые переговоры с Кемалем. Хотя эти переговоры, длившиеся две недели, не завершились успехом по той причине, что Франция все еще отказывалась брать в основу «Национальный обет», они показали, что «Франция желает любой ценой заключить мир». В это же самое время находящийся в Париже Бекир Сами-бей заявил, что «Анкарское правительство и национальное собрание страстно желают в кратчайшее время установить дружбу с Францией».

В сентябре Франклен-Буйон снова посетил Анкару. Переговоры, на сей раз длившиеся 37 дней, завершились подписанием 20 октября 1921 г. Анкарского договора, причем на решение французского правительства большое влияние оказала убедительная победа, одержанная турецкими войсками в Сакарийском сражении.

Анализ статей Анкарского договора показывает, что Турция получила гораздо больше, нежели Франция. Прекращение военных действий и эвакуация французских войск из Киликии создавали возможность перебросить значительные военные силы на западный фронт — против греков.

Статья 6 о «защите» национальных меньшинств была явной победой анкарского правительства, ибо вместо конкретного признания их прав вопрос этот связывался с «торжественными» и неопределенными обещаниями «Национального обета». Уступка Франции в этом вопросе усугублялась тем, что, в отличие от Лондонского соглашения от 9 марта 1921 г., в Анкарском договоре отсутствовала статья об обязательстве турецкого правительства разоружить население Киликии, а это означало, что вооруженные с ног до головы многочисленные чете, созданные с целью грабежа и насилия многочисленные вооруженные банды и всякие подозрительные отряды могли и дальше беспрепятственно устрашать безоружное христианское население.

Статья 7 об особом административном режиме Александреттского санджака также являлась серьезной уступкой, которую делала Франция за счет интересов сирийского народа. Упомянутая статья в дальнейшем дала повод анкарским кругам превратить вопрос об Александреттском санджаке в предмет торга международной дипломатии и путем империалистического сговора незаконным путем присоединить его к Турции. Кроме того, согласно «устным» условиям Анкарского договора, Франция соглашалась продать Турции оружие и военное снаряжение в сумме 200 млн. франков, в том числе пушки типа «Creusot» и несколько самолетов.

Что же получила Франция?

Согласно статье 10, анкарское правительство, в от-

ступление от своей прежней позиции, предоставляло французским капиталистам ряд концессий с весьма существенной, однако, оговоркой: «если они не будут противоречить национальным интересам Турции».

Франция, затем, получила возможность сосредоточить все свои военные силы в своей «основной» колонии — Сирии и укрепить границы последней.

Из Анкарского договора Франция извлекла и морально-политическую пользу: подняла свой авторитет в мусульманских колониальных владениях, с большим удовлетворением встретивших прекращение Францией войны против «страны Халифата». «Мусульмане счастливы, что Франция сослужила исламу службу, оставив Халифат в Константинополе и сохранив весь его авторитет», — писала газета «Тан».

Христианское же население самой Киликии было охвачено тревогой и страхом. «Анкарский договор погрузил в тоску 200 тыс. киликийцев», — писал редактор стамбульской газеты «Le Vosphore» М. Пайарес. И тщетными оказались призывы французских и турецких властей к христианскому населению «остаться на местах». «Страшное воспоминание о резне 1915 г. слишком свежо было у несчастного армянского населения, чтобы оно могло поверить всем этим призывам», — писал хороший знаток Турции проф. А. Мандельштам. И прав был видный армянский историк Лео, заключая, что «армяне хоть один раз имели мудрость не поверить международным сволочам, проученные, конечно, тем фактом, что те же кемалисты уничтожили 20 тыс. армян в Киликии...».

4 января 1922 г. последние французские солдаты очистили Киликию и прилегающие к ней районы. К этому времени почти все христианское население, за исключением нескольких тысяч греков, армян, сирийцев, бросив свои родные места, эмигрировало в Сирию, Грецию, Кипр и другие страны.

На Лозаннской конференции западные империалистические державы признали национальные требования Турции, одновременно легко отказавшись от тех своих обещаний и обязательств защиты законных прав малых народов, которыми они долгие годы обманывали эти народы.

LES RELATIONS FRANCO-TURQUES ET LA CILICIE EN 1919—1921

R é s u m é

La politique française envers la Turquie durant la période de la guerre nationale de celle-ci occupe une place particulière. La France était la première puissance de l'Entente qui a établi des contacts diplomatiques avec le Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de la Turquie et qui a signé avec lui un accord politique, ne tenant pas compte de l'avis de ses alliés. Cela s'explique avant tout par l'existence des intérêts économiques et financiers particuliers des capitalistes français dans l'Empire Ottoman. La part de la France dans la Dette Publique Ottomane s'élevait à 61% et elle détenait la Régie des Tabacs, plusieurs importantes concessions de constructions de fer, exploitation de mines, de ports etc. La France occupait une place importante aussi dans la sphère de l'influence culturelle: la langue française était considérée comme deuxième langue pour les intellectuels et d'après les données statistiques de 1914 le nombre des écoles françaises en Turquie s'élevait à cinq cents. La France étendait son influence aussi par l'intermédiaire des institutions de bienfaisance: orphelinats, hôpitaux, pensionnats, dispensaires, asiles de vieillards etc., que l'on trouvait à Constantinople et presque dans toutes les grandes villes de l'Anatolie.

Le facteur religieux jouait de même un rôle bien défini. Les milieux gouvernants français déclaraient souvent : „La France est une grande puissance musulmane“ en admettant que leur politique envers la Turquie peut avoir ses répercussions dans les dépendances coloniales musulmanes de la France.

De la sorte, les intérêts des monopoles français exigeaient la sauvegarde de l'Etat turc pour récupérer leurs avoirs et garantir leurs revenus, au moment où la Grande Bretagne s'efforçait à démembrer la Turquie en vue d'en occuper les territoires les plus riches et plus importants au point de vue stratégique.

La France comme concurrente de l'Angleterre au Proche-Orient ne pourrait pas permettre le renforcement de cette dernière et lutta de toutes ses forces pour obtenir les territoires qui lui étaient promis durant la guerre, en premier lieu la Syrie où la France avait des intérêts particuliers. Pourtant la Grande Bretagne profitant de sa nette prépondérance militaire au Proche Orient et du fait que la France dépendait d'elle dans les affaires européennes (questions de la Saare, de réparations de guerre, de la Rhénanie etc.), s'efforçait soumettre la politique française aux intérêts de sa propre politique au Proche Orient. D'après les documents concernant la politique extérieure britannique publiés les dernières années il devient évident qu'une lutte acharnée a été menée entre les Alliés d'hier au sujet du partage de l'héritage ottoman et avec quel dépit la Grande Bretagne consentit „à céder“ à la France les territoires qui lui étaient promis par des accords, entre autres la Syrie. Et malgré que l'Angleterre réussit bien souvent à prendre le dessus envers sa rivale, la diplomatie française durant ces années-là a entrepris certaines mesures en vue de défendre sa propre ligne politique dans la question turque. Déjà à la fin de 1919 elle a fait les premières

tentatives d'entrer en pourparlers avec les Kémalistes, à l'insu de l'Angleterre. Justement, dans ce but au début de décembre 1919 Georges Picot, Haut-commissaire français en Syrie et en Cilicie, partit pour Sivas. Ce voyage n'était pas le fruit d'une initiative personnelle: G. Picot mena des conversations avec Moustapha Kémal comme représentant du gouvernement français et ce dernier le reçut comme tel.

Les résultats de ces pourparlers furent les suivants: un projet d'accord suivant lequel la France s'engageait à rendre la Cilicie à la Turquie et aussi garantissait l'intégrité territoriale de cette dernière. La Turquie reconnaissait les droits de la France dans les questions de l'administration locale et de la protection des minorités nationales en Cilicie. Malgré que ce projet ne reçut pas l'assentiment du gouvernement français qui était obligé de prendre en compte le mécontentement du Foreign Office, la mission de G. Picot a été le premier pas sur la voie du sondage diplomatique franco-kémaliste qui a abouti à la conclusion de l'accord d'Ankara en 1921. Le pas suivant dans ce sens ont été les pourparlers de Robert de Quai à Ankara, terminés par la signature du cessez-le-feu du 30 mai au 19 juin 1920 qui a été beaucoup plus favorable au gouvernement d'Ankara qu'à la France. „... La fait même, a écrit Kémal, que Français, négligeant le gouvernement de Stamboul, entrent en pourparlers et concluent avec nous des accords au sujet de n'importe quelle question, cela a été pour nous en ces temps-là une grande conquête politique... Ces pourparlers m'ont fait l'impression que les Français sont prêts à évacuer le vilayet d'Adana“.

La deuxième étape des relations franco-turques commence après la signature du traité de Sèvres.

Le traité de Sèvres, qui signifiait la victoire de la diplomatie britannique sur la française, suscita un vif méconten-

tement comme au Parlement Français de même dans les milieux gouvernementaux qui exigeaient d'annuler ce traité.

„Dès la première heure, a reconnu A. Briand, le Parlement a manifesté son opposition à la ratification du traité de Sèvres. Il est apparu dès le premier moment, et je l'ai dit hautement à nos Alliés qu'il ne fallait pas compter sur le parlement français pour ratifier le traité de Sèvres tel qu'il était, qu'il heurtait trop violemment les traditions françaises, qu'il était trop violemment en contradiction avec nos intérêts, et du moment, et de l'avenir et que c'était une nécessité de le remettre à l'étude et de le modifier“.

L'une des raisons de ce mécontentement était que le traité de Sèvres d'après les milieux influants antisoviétiques poussait la Turquie kémaliste dans „les bras ouverts“ des Bolchéviks. C'est pourquoi il fallait faire certaines concessions aux Kémalistes en vue de les attirer dans le bloc antisoviétique. Et même si ce dernier but ne fut pas atteint, la diplomatie française réussit pourtant à prendre le consentement de l'Angleterre à revoir en partie les clauses du traité de Sèvres.

A la conférence de Londres commencée le 21 février 1921 la diplomatie française poursuivait deux principaux objectifs: empêcher par tous les moyens le rapprochement politique soviéto-turc et entreprendre des pourparlers secrets avec les Kémalistes, les utilisant dans le même temps contre sa rivale, Grande Bretagne. La diplomatie française arriva à réaliser ce dernier but en signant le 9 mars 1921 un accord politique, militaire et économique avec Békir Sami-Bey, ministre des Affaires Etrangères du gouvernement d'Ankara. Il est vrai que cet accord ne fut pas ratifié par la Grande Assemblée Nationale de la Turquie, en tout cas il a servi ultérieurement de base à la conclusion de l'accord d'Ankara.

Après la conférence de Londres un certain refroidissement eut lieu dans les rapports turco-français causé par ce que la Grande Assemblée Nationale de la Turquie annula le 3 mai l'accord du 9 mars 1921. Alors commence une nouvelle étape, l'étape de visites réciproques et de nouveaux contacts diplomatiques qui furent couronnés par la signature de l'accord d'Ankara. Toutes ces péripéties de la politique française au Proche-Orient eurent leurs conséquences néfastes pour la population multinationale de la Cilicie. La fait est qu'à la différence de l'Anatolie occidentale et centrale, où vivait une masse compacte de Turcs, la population d'un demi-million de personnes de la Cilicie (le vilayet d'Adana et le sandjak de Marache, qui en fut séparé artificiellement en 1884 et rattaché au vilayet d'Alep) au début de 1920 comprenait un peu plus de 100.000 Turcs, 150.000 Arméniens, 120.000 Arabes-Ansaris, et 120.000 personnes d'autres nationalités: Turkmènes, Grecs, Syriens, Assyriens etc.

Ainsi, la population chrétienne de la Cilicie formait plus de 200.000 personnes. Ayant supporté à plusieurs reprises toute la violence de la politique chauvine d'Abdul-Hamid et des Jeunes-Turcs, il est compréhensible qu'elle ne désirait plus se soumettre à l'expérience d'assimilation et à la destruction physique de la part des Turcs, surtout quand il devint évident que les Kémalistes rejettent décidément le droit d'autodétermination aux peuples de l'Empire Ottoman. C'est pourquoi quand en novembre 1919 les troupes françaises vinrent remplacer les forces anglaises en Cilicie, la population chrétienne les a soutenu dans l'espoir que justement „la France chrétienne“ peut créer des conditions pour une telle autodétermination. Le temps a démontré qu'elle s'était profondément méprise. Les milieux impérialistes français en encourageant le retour des Ciliciens dans leurs propres foyers se désistèrent

vite de leurs promesses en fournissant toute la possibilité aux unités régulières kémalistes et aux diverses bandes à déverser toute leur fureur sur la population chrétienne, spécialement sur les Arméniens, survivants du génocide de 1915. L'administration française en Cilicie a été coupable aussi en ce que, en „garantissant“ la sécurité des habitants, en particulier, celle des Arméniens, elle n'a pris aucune mesure pour prévenir l'activité ennemie d'un grand nombre d'agents Jeunes-Turcs, membres de ce parti-là même qui a organisé le génocide des Arméniens occidentaux. L'administration française a été responsable de ce que, en publiant le 6 avril un décret concernant la remise de leurs biens, maisons et terres aux survivants Arméniens, elle n'a pas assuré l'accomplissement des clauses de ce décret, créant de la sorte une tension entre les populations arménienne et turque; cette dernière, travaillée par les agents Jeunes-Turcs se refusait à rendre à leurs propriétaires les biens injustement accaparés.

Ces aspects mêmes et d'autres aspects de la politique française et de celle des Kémalistes en Cilicie sont traités unilatéralement et tendencieusement et même sont passés sous silence par les historiens contemporains turcs et français. Malheureusement certains turcologues soviétiques (A. M. Chamsoutdinov, D. N. Philipenko, N. Z. Efendieva, A. D. Jeltiakoff) dans leurs travaux présentent les faits de telle manière, comme si en Cilicie comme en Anatolie la guerre nationale du peuple turc contre les conquérants étrangers aurait soulevé à la lutte toutes les populations, toutes les nationalités. Les auteurs précités ne se donne la peine de rétablir le véritable tableau de la structure nationale de la population cilicienne; cela qui rendrait évident qu'une bonne moitié des habitants de la Cilicie non seulement ne sympatisait pas et ne soutenait pas le mouvement kémaliste mais au contraire s'était éle-

vée contre ce mouvement pour s'en défendre. Or c'est en Cilicie que pour la première fois on constata les deux faces contradictoires de ce mouvement: d'un côté anti-impérialiste, de l'autre chauvin et destructeur. Et c'est justement poussé par la peur que cette moitié de la population cilicienne pouvait présenter ses droits humains légitimes, les milieux dirigeants d'Ankara prirent la décision de porter le premier coup en Cilicie, en y envoyant quelques officiers kémalistes pour organiser la résistance aux conquérants français. Il y a eu, bien entendu, d'autres raisons qui ont poussé les Kémalistes à commencer la guerre nationale non pas sur le front Occidental contre les Grecs, mais en Cilicie, par la lutte contre les Français. En voici les raisons.

1. Les opérations contre l'armée grecque bien équipée par des armes anglaises, pouvait avoir des conséquences catastrophiques pour les Kémalistes; il n'y avait pas des garanties réelles de succès et dans le cas d'une défaite éventuelle le mouvement kémaliste aurait été discrédité aux yeux des masses populaires et pouvait même se disloquer.

2. Les forces françaises ayant remplacées les troupes anglaises en Cilicie étaient relativement plus faibles.

3. Les dirigeants d'Ankara étaient bien au courant du fait que les milieux influents français étaient favorablement disposés envers la Turquie et étaient particulièrement intéressés aux affaires turques. Dans le cas d'un certain succès bien éventuel il serait possible d'entrer en pourparlers séparément avec la France en approfondissant d'avantage par ce moyen les contradictions anglo-françaises.

4. Pour la réalisation des décisions des Congrès d'Erzéroum et Sivas il était indispensable d'enthousiasmer le peuple par une victoire militaire quelconque et à cette période-là cela n'était possible qu'en Cilicie.

Conséquemment, dans le courant d'un seul mois éclatèrent deux insurrections à Marache: le 27 décembre 1919 et le 21 janvier 1920. La première était dirigée principalement contre les notables turcs de la ville qui collaboraient avec les Français, et non contre tous les exploités comme cela est présenté dans les travaux de certains auteurs. La deuxième insurrection minutieusement préparée par les agents kémalistes en étroite liaison avec les Jeunes-Turcs influents de Marache, poursuivait le but de rejeter les troupes françaises hors de la ville et dans le même temps régler les comptes avec la population arménienne de Marach et des environs. Ce but fut atteint: durant les combats de 20 jours à Marache (du 21 janvier au 11 février 1920) une partie de la population arménienne de la ville fut massacrée d'une manière barbare par les Turcs, plus de 3000 ont péri pendant leur fuite et ceux qui étaient restés (8000) furent obligés de quitter leurs foyers après la retraite des troupes françaises trouvant asile en Syrie.

Mais la raison principale de la triste retraite des troupes françaises de Marache était la nécessité de renforcer les forces d'occupation françaises en Syrie, pays qui dans les plans des milieux coloniaux français occupait une place beaucoup plus importante que la Cilicie.

Après Marache, la population arménienne de Hadjine a été la victime de la politique de félonie des dirigeants français à l'égard des Arméniens.

Hadjine, l'une des antiques villes de la Cilicie montagnarde, avait jusqu'à la première guerre mondiale, une population de 30—35 mille habitants, exclusivement Arméniens, dont la plus grande partie a été victime de la politique du génocide des Jeunes-Turcs: elle a été déportée par force et massacrée dans le Désert syrien.

Après la fin des hostilités, les survivants de Hadjine rentrèrent au cours de l'année 1919 dans leur ville natale et restaurèrent ses ruines en un court laps de temps par leur travail constructif. Cependant, peu après la retraite des troupes françaises de Marache les forces régulières kémalistes et plusieurs groupements de tchévés s'attaquèrent aux habitants paisibles de Hadjine, malgré qu'aucun soldat français ne s'y trouvât.

Se trouvant dans l'encerclement durant 7 mois (du 15 mars au 15 octobre 1920) la population de Hadjine dont le chiffre atteignait 6 mille, a opposé une courageuse résistance aux bachibouzouks kémalistes qui réussirent, grâce à leur supériorité militaire, à occuper Hadjine le 15 octobre 1920 et à massacrer presque toute la population y compris les femmes, les vieillards et les enfants sans armes. Rien que 380 combattants parvinrent à percer l'encerclement et se délivrer.

Les tentatives de certains historiens de passer sous silence ses événements ou bien de les présenter comme une épisode de la lutte de libération nationale de la Turquie sont dépourvues de tout fondement historique. Le massacre des survivants du génocide de 1915 à Hadjine par les Kémalistes a confirmé la continuation de la politique nationaliste des Jeunes-Turcs par les Kémalistes et à démontrer que ces derniers, dans de nouvelles circonstances, poursuivent la vieille politique de leurs prédécesseurs. Dans la chute de Hadjine est coupable aussi le commandement des forces françaises en Cilicie qui avait refusé de fournir des armes aux défenseurs héroïques de Hadjine.

Les événements ont pris une autre tournure à Ourfa et à Aintab, villes qui se trouvaient comme la Cilicie, dans la zone d'occupation française.

A Ourfa la lutte armée contre les conquérants français était dirigée par le chef de la gendarmerie de la ville, Ali Saïb qui peu après sa nomination à ce poste s'était aligné du côté des Kémalistes. En organisant cette lutte, dans le même temps il appliquait la vieille méthode de la politique du Sultan, de ranimer la haine et l'inimitié parmi les peuples dominés par l'Empire Ottoman. En particuliers, il excitait certaines tribus kurdes contre la population arménienne d'Ourfa, s'élevant à la fin de 1919 à environ 6 mille personnes.

Entre autres, en 1914 près de 30 mille Arméniens vivaient à Ourfa et qui en la terrible année de 1915 avaient opposé une résistance héroïque aux troupes régulières turques, et cédant devant les forces inégales furent déportés dans les déserts de la Mésopotamie où ils périrent en grande partie. Le même sort attendait les survivants Arméniens à Ourfa s'ils n'avaient eu recours à une neutralité qui n'était du goût ni des Français ni des Turcs, mais ce qui fournit la possibilité de sauver la vie à 6 mille personnes. Cependant, après le départ de la garnison française (en avril 1920) les autorités kémalistes locales, les massacreurs Jeunes-Turcs et autres commencèrent à poursuivre les Arméniens, à avoir recours à la force, aux lâches assassinats etc., les obligeant ainsi à quitter leurs foyers et s'établir à Alep et dans la région.

A Aintab le nombre des Arméniens atteignait 18.000 dont 10.000 étaient originaires de la ville, survivants des massacres dans les déserts de Deir-Zor et environ 8.000 repliés du Vilayet du Sivas. Les dirigeants kémalistes s'efforçaient de les attirer dans la lutte contre les Français; mais les Arméniens s'y refusèrent, tenant compte de la triste expérience du passé. Dans ces circonstances les tchévés s'attaquèrent aux positions des Arméniens d'Aintab le 1er avril 1920. Ces derniers se défendirent coura-

geusement durant 2 semaines, jusqu'au 16—17 avril, quand les Français se tenaient sur des positions d'observateurs. Il y eut plusieurs cas où les Turcs de la ville et les paysans des villages environnants exprimèrent leur vif mécontentement contre ceux qui les avaient attirés dans une lutte contre leurs voisins arméniens. De pareils faits sont négligés d'une manière préméditée par les auteurs turcs ainsi que le fait que les Turcs, Kurdes, Tcherkesses et autres venus de Malatia, Ourfa, Marache, Killis et d'ailleurs dans le but de „piller et massacrer les *Guiavours*“, bien souvent sont rentrés chez eux, devant l'autodéfense acharnée des Arméniens. Cette juste lutte des Arméniens d'Aïntab qui dura plus d'une année les sauva de massacres bien probables. En tout cas, ils ne purent rester dans leur ville natale par suite des événements ultérieurs. Déjà le cessez-le-feu franco-kémaliste de mai-juin 1920 et plus tard l'accord de Londres du 9 mars 1921 avaient convaincus les Arméniens que la France est en mesure de s'entendre avec Ankara à n'importe quel moment, les abandonnant à leur sort. C'est pourquoi ils furent obligés de quitter leurs foyers et de s'établir à Alep. Le 25 décembre 1921, au moment où les derniers soldats français quittaient Aïntab, il ne restait que 3500 Arméniens dans la ville. Dès le début de 1922, le quartier arménien fut l'objet d'attaques armées de la part des Turcs, qui en même temps envoyaient les jeunes Arméniens, sous différents prétextes, hors de la ville et les tuaient d'une manière félonne etc. Le 9 novembre 1922 le journal „Gazi Antep“ dans son éditorial intitulé „Loin de nous“ „invitait“ les derniers Arméniens de quitter la ville. Il ne restait plus rien à ces derniers que d'émigrer en Syrie et dans d'autres pays.

Zeitoun, le porte-étendard de la lutte de libération nationale arménienne connut aussi un sort tragique. Les

Arméniens de Zeitoun qui durant les dizaines d'années avaient opposé une résistance héroïque aux pachas sanguinaires turcs, avaient prêté foi en 1915 aux appels du Catholicos des Arméniens de Cilicie, Sahak II, de ne pas se révolter et cela donna la possibilité aux troupes régulières turques de pénétrer dans le „nid des aigles“ de désarmer les vaillants défenseurs de la ville et de déporter toute la population de la ville et des villages arméniens des environs, plus de 30 mille personnes dont la majorité (environ 27 mille) furent tués sur les chemins de déportation et dans les camps de concentration de Deir-Zor pendant les terribles massacres de 1916. Après la fin des hostilités, 1058 survivants de Zeitoun rentrèrent dans leur ville natale détruite jusque dans ses fondements. Et malgré que là-bas, comme à Hadjine il n'y eût aucun soldat français et que les paysans Turcs des environs, depuis les temps reculés, avaient entretenu des relations de bon voisinage avec les Zeitouniotes, les troupes régulières kémalistes forcèrent les Arméniens de cette ville, sous le feu de leurs canons, à battre en retraite. Les 600 Arméniens dont la plupart étaient des femmes, des enfants et des vieillards, laissés à la merci des vainqueurs, furent déportés à Marache et vers le Sud. D'après des témoins oculaires étrangers, cette dernière déportation des Arméniens de Zeitoun ne différait en rien de la déportation de 1915. Au sujet du sort ultérieur de ces gens, on ne sait rien de précis. Probablement ils furent tués sur le chemin d'exil. Le groupe des défenseurs qui s'étaient repliés les armes à la main, dans les montagnes, répondant toujours aux charges des ennemis qui les poursuivaient, atteignirent Killis, en zone d'occupation française. Le nombre des survivants de Zeitoun n'était plus que de 127 personnes.

Ainsi, la politique française en Cilicie et en général sa politique au Proche-Orient, eut des conséquences désa-

streuses pour les peuples de Cilicie, surtout pour les Arméniens qui étaient rentrés dans leur pays natal, justement répondant à l'appel des autorités françaises, mais ces dernières, en violation de leurs promesses, n'assurèrent pas leur sécurité. Au surplus, la politique française d'entente séparée par un compromis avec les Kémalistes qui mena à l'accord d'Ankara fournit la possibilité aux milieux kémalistes de mettre en oeuvre les desseins chauvins de leurs prédécesseurs, les Jeunes-Turcs et de „nettoyer“ définitivement la Cilicie des Arméniens.

La signature de l'accord d'Ankara fut précédée de deux voyages en Turquie de Franklin Bouillon, président de la commission des Affaires Etrangères du Sénat Français. La première fois il arriva à Ankara en „visite non-officielle“ le 9 juin 1921 et le même jour il entra en pourparlers directs avec Kémal. Malgré que ces entretiens de deux semaines ne fussent pas couronnés de succès pour la raison que la France refusait encore d'accepter comme base (de pourparlers) le „Pacte national“ kémaliste, en tout cas ils démontrèrent que „la France désirait à tout prix conclure un accord de paix“. Békir Sami Bey qui se trouvait à Paris à cette époque a déclaré que de son côté „le gouvernement d'Ankara et l'Assemblée nationale désiraient au plus bref délai se lier d'amitié avec la France“.

Franklin Bouillon visita Ankara encore en septembre. Les pourparlers qui cette fois durèrent 37 jours se terminèrent par la signature, le 20 octobre 1921, de l'accord d'Ankara, or, la victoire remportée par les troupes turques à Sakaria influa grandement sur la décision du gouvernement turc. Il ressort de l'analyse des clauses de l'accord d'Ankara que la Turquie gagna beaucoup plus que la France. La cessation des opérations militaires et l'évacuation de la Cilicie créèrent la possibilité de lancer d'importantes forces militaires sur le front occidental, contre les Grecs.

L'art. 6 concernant la „protection“ des minorités nationales était une évidente victoire du gouvernement d'Ankara; en effet, au lieu de la reconnaissance des droits des minorités, cette question fut liée aux déclarations „solennelles“ et imprécises du „Pacte national“. Les concessions de la France sur ce point devenaient encore plus grandes du fait que, contrairement à l'accord de Londres du 9 mars 1921, dans l'accord d'Ankara ne figuraient plus les clauses concernant l'obligation du gouvernement turc de désarmer les populations de la Cilicie; cela signifiait que les milliers de „tchéts“ armés jusqu'aux dents, les bandes armées, organisées dans le but de pillages et violences et toutes sortes d'autres malfaiteurs pouvaient continuer de terroriser impunément les populations chrétiennes sans armes.

L'art. 7 concernant le régime administratif spécial du Sandjak d'Alexandrette constituait aussi une sérieuse concession que la France fit contre les intérêts du peuple syrien. Ce même article servit ultérieurement de prétexte aux dirigeants d'Ankara de faire de la question d'Alexandrette un objet de marchandage de la diplomatie internationale et de rattacher d'une manière illégale Alexandrette à la Turquie au moyen de combinaisons impérialistes. En outre, selon les clauses „verbales“ de l'accord d'Ankara la France consentit à vendre à la Turquie des armes et du matériel de guerre pour une somme de 200 millions de francs, entre autres des canons du type Creusot et quelques avions.

Que reçut la France?

Conformément à l'art.10, le gouvernement d'Ankara, en renonçant à ses positions antérieures, accorda aux capitalistes français certaines concessions, mais avec cette réserve bien essentielle: „si elles ne sont pas en contra-

diction avec les intérêts nationaux de la Turquie". En outre, la France eut la possibilité de concentrer toutes ses forces militaires dans sa dépendance principale, la Syrie et d'en renforcer les frontières.

La France tira aussi un profit moral et politique de l'accord d'Ankara: son autorité en fut rehaussée dans ses dépendances coloniales musulmanes qui accueillirent avec une grande satisfaction la fin de la guerre contre „le Pays du Califat". „Les Musulmans sont heureux, a écrit „Le Temps", de ce service rendu à l'Islam par la France, en laissant le Califat à Constantinople et en lui sauvegardant toute son autorité".

Quant à la population chrétienne de la Cilicie même, elle fut prise de peur et d'alarme. „L'accord d'Ankara, a écrit M. Paillarès, rédacteur du journal „Le Bosphore" de Constantinople, a jeté dans l'angoisse 200 mille Ciliciens". Et les appels des autorités françaises et turques invitant les populations chrétiennes à „rester sur place" devinrent vains. Le Prof. A. Mandelstam, qui connaît bien la Turquie, a écrit: „les terribles souvenirs des massacres de 1915 étaient trop frais chez la malheureuse population arménienne pour qu'elle pût avoir confiance en ces appels". L'éminent historien arménien Léo avait raison de conclure que „les Arméniens du moins une seule fois eurent la sagesse de ne pas se fier aux scélérats internationaux, étant édifiés, bien sûr, par le fait que ces mêmes Kémalistes avaient anéanti 20.000 Arméniens en Cilicie".

Le 4 janvier 1922 les derniers soldats français évacuèrent la Cilicie et les districts y attenants. Entre temps, presque toute la population chrétienne, à l'exception de quelques milliers, en quittant leurs lieux de naissance émigrèrent vers la Syrie, la Grèce, Chypre et d'autres pays.

A la conférence de Lausanne les puissances impérialistes occidentales reconnurent les revendications nationales de la Turquie et dans le même temps renoncèrent facilement à toutes leurs promesses concernant la défense des intérêts légitimes des petits peuples, promesses aux moyens desquels elles avaient trompé durant de longues années ces mêmes peuples.

ՕԳՏԱԿՈՐԾՎԱԾ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մարտիկների կյանքը

- Վ. Ի. Լենին, Համառուսաստանյան կենտրոնական և փոքրամասնական ղեկավարները 1919 թ. դեկտեմբերի 5-ին: Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 30:
- Վ. Ի. Լենին, Մեր արտաքին և ներքին դրությունը և պարտիայի խնդիրները (ճառ ՌԿ(Բ)Պ Մոսկվայի նահանգական կոնֆերենցիայում 21 նոյեմբերի 1920 թ.): Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 31:
- Վ. Ի. Լենին, Ֆրանսիական կոմունիստական պարտիայի ազդարարի հարցի վերաբերյալ թեզիսների մասին: Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 33:
- В. И. Ленин, Заключительное слово по докладу о концессиях на фракции РКП (б) VIII съезда Советов: 21 декабря 1920 г. Полн. собр. соч., т. 42.

2. Փաստաթղթեր, պաշտոնական հրատարակություններ, ղեկավար գործիչները կյանքը

- Կառյան Սարգիս, Ընտիր երկեր: «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1967:
- Մարտունի Ալ. (Մյասնիկյան Ա.), Կուսակցությունները զաղութահայության մեջ: Թիֆլիս, 1924:
- Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առջև: Թիֆլիս, 1919:
- «Армянский вопрос на Лозаннской конференции». Извлечения из протоколов. Тифлис, 1926.
- «Документы внешней политики СССР», т. I—V, М., 1957—1961.
- Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления. М., 1966.
- Кемаль Мустафа, Путь новой Турции, т. I—IV, М.—Л., 1929—1934.
- Ключников Ю. В. и Сабанин А. В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. III, вып. 2. Акты дипломатии иностранных государств. М., 1929:
- Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. II, М., 1957.
- Мясникян А. Ф., Избранные произведения, Ереван, 1965.

- О миссии Фрунзе в Турцию в 1921—1922 гг. «Исторический архив», 1960, № 6.
- Письмо Мустафы Кемалья Ататюрка Владимиру Ильичу Ленину. «Международная жизнь», 1963, № 11.
- Постановления IV Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. Петроград—Москва, 1922.
- Раздел Азиатской Турции. По секретным документам б. министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адамова, М., 1924.
- Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. Полный перевод с французского текста под ред. проф. Ю. В. Ключникова и проф. А. В. Сабанина, М., 1927.
- Фрунзе М. В., Доклад с поездке в Ангору на объединенном заседании Совнаркома и ЦИКА Украины. Собр. соч., т. I. М.—Л., 1929.
- Чичерин Г. В., Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961.
- Atatürk, Commission nationale turque pour l'UNESCO. Ankara, 1963.
- Atatürkün söylev ve demeçleri. I. T. B. M. Meclisinde ve C. H. P. Kurultaylarında (1919—1938), Istanbul, 1945.
- „Documents on British Foreign Policy“. Edited by E. L. Woodward and Cohan Butler. First series, vol. 1, London, 1947; vol. 2, London, 1948; vol. 3, London, 1949, vol. 4, London, 1952; vol. 8, London, 1958; vol. 13, London, 1963.
- „L'extermination des Chrétiens d'Orient“. Faits, Documents et Témoignages anglais et américains. Paris, 1922.
- „La guerre de l'indépendance turque“. Publié par la Direction Générale de la presse au Ministère de l'Intérieur. Ankara, 1937.
- Lausanne Conference on Near Eastern Affairs. 1922—1923. London, 1923.
- The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia. New-York, 1926.
- Tarih. Cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. Istanbul, 1934.

3. Գրականություն

- Արամյան Դավիթ Մ., Կիլիկիան դրուագներ, Փարիզ, 1921:
- Արամյան Ա., Կիլիկիոյ մտաւոր անցեալէն (Պատմական ակնարկ): Առաջարան և նոթեր Մ. Ս. Դավիթ-Բէկի, Փարիզ, 1937:
- Ալաշայուն Ստեփան, Եղեգները շտանարկեցին, Ա գիրք, Երևան, 1966, Բ գիրք, Երևան, 1967:
- Աղայան Մ. Պ., Մեծ Հայտնները և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957:

Ասպետ Արամ, Դրուագներ Հաճնոյ հերոսամարտէն և հերոսին ողիսականը, Պէյրուս, 1961:

Արաբա. Նուիրուած Արարայի հինգերորդ տարեդարձին, հրատ. Հայ Լեզու-նական միութեան, Պոստոն, 1923:

Զեյթունի պատմագիրք, հրատ. Զեյթունի հայրենակցական միութեան, Պուէնոս-Այրէս, 1960:

Զեյթունցեան Նազարէլք, Զեյթունի վերջին դէպքերը (1919—1921), Ադեբ-սանդրիա, 1922:

Էլզէ Էլվարդ, Ճշմարտութիւնը քէմալական թուրքոյ մասին: «Ժողովուրդ»-ի թղթակից Էլվարդ Էլզէի կողմից պատմած, Փարիզ, 1926:

Քարուկեան Գրիգոր, Անթեղուած գաղտնիքներ: Գրի առավ և խմբագրեց Յարութուն Սահակեան, Պէյրուս, 1967:

Քէրգեան Սոկրատ Յ., Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Պուէնոս—Այրէս, 1956:

Քիւրապեան Արամ, Հայ ժողովուրդի դատաստանին առջև, 1914—1924, Մարսէլլ, 1925:

Իզմիրեան Կարապետ, Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս (քննական տեսութիւն), Պէյրուս, 1964:

Իզմիրեան Կ. մեքք. Արագ վերլուծում մը Հաճնոյ եղեռնի առթիւ, «Նոր Հաճըն», 1966, թիւ 10—11:

Լէօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Բ. հատոր: Փարիզ, 1935:

Լույսեր, Ուրֆայի հերոսամարտը, Պէյրուս, 1933:

Խուպէտեան Վ. Լ., Օրագրութիւն ուղևորութեան եմրոպա Սահակ Բ. կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, Հալէպ, 1928:

Կեսար Ա., Այնթապի զոյամարտը, Պոստոն, 1945:

Կլենեան Ա., Լէօ և Հնչակեան կուսակցութիւնը, քննադատութիւն «Թրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը» երկին, Փարիզ 1935:

Կլենեան Անդրանիկ, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւնը և Կիլիկեան ինքնավարութեան աթթը, Պէյրուս, 1958:

Կիրակոսյան Զ. Ս., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայութիւնը, Երևան, 1965:

Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակայ Գողան—Տաղի հայ գիւղերը, երկասիրեց Յ. Պ. Պողոսեան, Լոս Անճելըս, Գալֆորնիա, 1942:

Հայկական Կիլիկիան չպիտի մեռնի: «Բազմավէպ», Վնեստիկ, 1920 ապրիլ:

Մալխազունի Օ. Թ., Ամերիկահայ կամաւորները և իրենց յաղթանակը, «Արագած», թիւ 12, 12 ապրիլ 1919:

Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, երկասիրեց Գր. Հ. Գալուստեան (Կիլիկեցի): Նիւ Եորք, 1934:

Մեխակ Վարդ, Զեյթունի նահանջը, Կ. Պոլիս, 1922:

Մինասյան Մ., Անտառն Մեյնի նամակները. «Բանբեր Հայաստանի արխիվ-ները», 1967, № 1:

Մ. Ն., Կիլիկեան յուշեր: «Նոր Հաճըն», 1956, թիւ 8—9—10:

Որբունի Ս., Պողոս փաշա Նուպար ինչո՞ւ շտորագրեց հաշտութեան դաշ-նագիրը, Կ. Պոլիս, 1920:

Պաստումանեան Հրանդ, Հայոց պատմութիւն, Բ. հատոր (Թուրանական արշաւանքներէն մինչև Լոզանի դաշնագիրը). թարգմանեց Մ. Իշխան: Անթիլիաս—Լիբանան, 1958:

Պատմութիւն Անթէպի հայոց (2 հատորով), աշխատասիրեց ու խմբագրեց Գէորգ Ա. Սարաֆեան: Լոս Անճելըս, 1953:

Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան, Բ. հատոր, Պէյրուս, 1963:

Պարբեան Սուրէն, Արարա. Հայկական լեզուներ: Բ. տպագր., Իզմիր, 1919:

Պողոսեան Սարգիս, Թրքահայ սպայի մը օրագիրը: Բ. հատոր, Փարիզ, 1947:

Պոյանեան Տիգրան Յ., Հայկական լեզուներ, պատմական յուշագրութիւն: Ութերթաւուն, Մէս., 1965:

Սահակեան Արամ, Դիւցազնական Ուրֆան և իր հայրդիները, Պէյրուս, 1955:

Սաղըրյան Ս., Կիսադարեան Յուշամտեան (1895—1945), Փարիզ, 1948:

Սահակյան Ռ. Գ., Սովետա-թուրքական հարաբերութիւնների պատմութեան հակադրական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրու-թեան մեջ, Երևան, 1964:

Սահակյան Ռ. Գ., Զապել Նսայանի նամակները Կիլիկիայից, «Բանբեր Հայաստանի արխիվները», 1968, № 2:

Սահակյան Ռ., Մարաշի 1919—1920 թթ. դէպքերի շուրջ: «Բանբեր Երե-վանի Համալսարանի», 1969, № 3:

Սահակյան Ռ. Գ., Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը: «Բանբեր Հայաստանի արխիվները», 1969, № 2:

Սարգսյան Ս., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովուրդի նոր շրջանի պատմութեան նենգափոխումը թուրք պատմագրութեան մեջ, Երևան, 1963:

Սեպուհ Մ., Հաճընի ողբերգութիւնը (պաշարում և կոտորած). Վավերական և անտիպ տեղեկութիւններ, Հալէպ, 1960:

Սահակյան Ռ. Գ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերութիւնները 1919—1921 թթ. «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ. V, Թուրքիա». ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1970:

Տեփոսան Մ. Յ., Միհրան Տամատեան (1863—1945), Գահիրէ, 1956:

Քեյնան Աաֆել Մ., Կարմիր դրուագներ հերոսներու կեանքին. 1918—1921 թթ., Դ. հատոր, Պուրթի, 1940:

Տէր—Վարդանեան Յովսէփ, Մարաշի շարժը 1920-ին և պատմական համա-նօտ ակնարկ մը անցեալին վրայ, Երուսաղէմ, 1927:

Քէլէշեան Միսաֆ, Սիս-Մատեան, Պէյրուս, 1949:

Քիւրֆեան Վ. Մ., Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919:

* * *

- Адамов Е. А., Турция и великие державы. «Международная жизнь», 1923, № 1.
- Астахов Г., От султаната к демократической Турции. Очерки по истории кемализма. М.—Л., 1926.
- Боев Ю. А., Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914). Киев, 1964.
- Борисов Ю. В., Новейшая история Франции. М., 1966.
- Бутаев И., Проблемы Турции. Л., 1925.
- Гранкур К., Тактика на Ближнем Востоке. М.—Л., 1928.
- Гурко-Кряжин В. А., История революции в Турции. М., 1923.
- Гурко-Кряжин В. А., Ближний Восток и Державы. М., 1925.
- Желтяков А. Д., Национально-освободительная борьба турецкого крестьянства юго-восточной Анатолии в 1918—1920 гг. «Вестник Ленинградского университета», 1957, № 8., серия истории, языка и литературы, вып. 2.
- Желтяков А. Д., Антифранцузское восстание в Мараше в 1920 году. История стран Востока, изд. Лен. университета, 1962.
- Кайзер Ж., Европа и новая Турция. Пер. с франц., М., 1925.
- Кротков В., Ближневосточный компромисс. «Международная жизнь», 1922, № 7.
- Лемин И. М., Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919—1925., М., 1947.
- Лирау Вальтер, Новая Турция, ее экономическое состояние и виды на будущее. Пер. с немец., М.—Л., 1924.
- Манфред А. Э., Очерки истории Франции. XVIII—XX вв. М., 1961.
- Микаелян Г. Г., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.
- Миллер А. Ф., Очерки новейшей истории Турции. М.—Л., 1948.
- Новичев А. Д., Крестьянство Турции в новейшее время. М., 1959.
- Павлович Мих., Кемалистское движение в Турции. «Красная Новь», 1921, № 1.
- Равич Николай, Молодость века. Воениздат, М., 1960.
- Сандомирский Г., Франция на Востоке. «Вестник НКВД», 1921, № 1—2.
- Сандомирский Г., Два узла международной политики. «Вестник НКВД», 1921, № 5—6.
- Саакян Р. Г. Об освещении некоторых вопросов новой и новейшей истории Турции. «Вестник общ. наук АН Арм. ССР», 1966, № 12.

- Саакян Р. Г., Ценное исследование (рец. на кн. О. И. Гигинейшвили «Пантюркизм и внешняя политика Турции»), «Вестник общ. наук АН Арм. ССР», 1967, № 7.
- Саакян Р. Г., Лорд Киросс, Атаюрк. Лондон, 1965. «Вестник общ. наук АН Арм. ССР», 1968, № 3.
- Саркисян Е. К. Монография о национально-освободительной борьбе в Турции (1918—1923). «Вестник архивов Армении», 1968, № 1.
- Сокольский Н., Очерки современной Турции. Тифлис, 1923.
- Філіпенко Д. А., Експансія французського імперіалізму в Туреччині (1918—1922). Український історич. журнал, 1962, № 1.
- Филипенко Д. А., Турецко-французские отношения в период национально-освободительной войны в Турции (1918—1922). Автореф. канд. диссертации. Киев, 1964.
- Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции, 1918—1923 гг., М., 1966.
- Эфендиева Н. З., Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии (1919—1921 гг.). Баку, 1966.

* * *

- Abadan Yavuz, Prof. Dr., İnkılâp tarihine giriş. Ankara, 1960.
- Abadi, Türk Verdünü Gaziantep. Antepin dört muhasarası. Gaziantep, 1959.
- Armaoglu Fahır M., Prof., Siyasî tarih (1789—1960). Ankara, 1964.
- Bagdadlioglu A., Uzun oluk. İstiklâl harbinde Maraş. İstanbul, 1942.
- Bayur Yusuf Hikmet, Prof. Dr., Türkiye devletinin dış siyasası. Ankara, 1938.
- Biçiklioglu Tevfik, Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ankara, 1959.
- Biçiklioglu Tevfik, Birinci dünya harbinde ve Mondros mütarekesi sıralarında boğazlar problemi*. Belleten*, Cilt XXV, sayı 97.
- Cebesoy Ali Fuat, Siyasî hatıralar. II kısım. İstanbul, 1960.
- Cebesoy Ali Fuat, Millî mücadele hatıraları. İstanbul, 1953.
- Dalkır Recep, Yıllık günleri. Millî mücadelede Çukurova. İstanbul, 1961.
- Esmer Ahmet Şükrü Prof., Türk diplomasisi (1920—1955). Yeni Türkiye. İstanbul, 1959.
- Esmer Ahmet Şükrü, Siyasî tarih (1919—1939). Ankara, 1953.
- Gökbilgin Tayyib, Millî mücadele başlarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine. Birinci kitap. Ankara, 1959.

Karal Enver Ziya, Prof., Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1958). İstanbul, 1960.

Kılıç Ali, İstiklâl mahkemesi hatıraları. İstanbul, 1955.

Kuran Ahmed Bedevi, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp hareketleri ve millî mücadele. İstanbul, 1956.

Su Mükherrem Kâmil ve Su Kâmil, Türkiye Cumhuriyeti tarihi. İstanbul, 1964.

Şapolyo Enver Behnan, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, İstanbul, 1954.

Taha Toros, Türk-Fransız ilişkileri. „Cumhuriyet“, 28 Ekim-6 Kasım 1968.

Uçok Coşkun, Siyasî tarih dersleri. Ankara, 1961.

Üzel S., Ayntap savaşının iç yüzü. Ankara, 1952.

* * *

Ahmed Rustem bey, La Paix d'Orient et l'accord franco-turc. „L'Orient et Occident“, Tome premier, Paris, 1922.

Alem Jean-Pierre, L'Arménie. Paris, 1962.

Ali Saip, Les atrocités en Cilicie et les luttes pour la délivrance à Ourfa. Traduit du turc par Ma-Yer.

Altıar E., Le problème de Cilicie et l'avenir de la France au Levant. Paris, 1921.

d'Azy Benoist, Commandant, L'Origine de la Légion d'Orient. Extrait de la „Revue Diplomatique“, Janvier-Mars 1939.

Ayoub Ch., Les mandats orientaux. Paris, 1924.

Bardoux J., De Paris à Spa. La bataille diplomatique pour la paix française (février 1919-octobre 1920). Paris, 1921.

Basmdjian K. J., La Cilicie. Son passé et son avenir, Paris, 1919.

Baumont Maurice, Gloires et tragédies de la IIIe République, Paris, 1956.

Bellet M., La question de Cilicie. Discours prononcé le 24 décembre 1920 à la Chambre des Députés. Extrait du „Journal Officiel“ annoté et suivi d'une notice sur la Cilicie par M. S. David-Beg. Paris, 1921.

Bénoist-Mechlin J., Le loup et le léopard. Moustapha Kemal ou la mort d'un Empire. Paris, 1954.

Bernard Paul, Six mois en Cilicie. Aix-en-Provence, 1929.

Bonnet Georges, Ambassadeur de France, Le Quai d'Orsay sous trois républiques. Paris, 1961.

Brémont E., La Cilicie en 1919—1920 (Extrait de la Revue des Études arméniennes—1921). Paris, 1921.

Brémont, Colonel, Notes historiques et géographiques sur l'Arménie. Le Caire, 1918.

Catroux, Général, Deux missions en Moyen Orient (1919—1922), Paris, 1958.

Désbons Georges, L'Avenir économique de la France dans le bassin méditerranéen oriental. „Le monde industriel, commercial et agricole“, série № 1, 25 février 1920.

Driault Edouard, La question d'Orient. 1918—1937. La Paix de la Méditerranée. Paris, 1938.

Edwards Emile, Journal d'un habitant de Constantinople (1914—1915). Paris, 1915.

Gontaut-Biron, Comte de, Comment la France s'est installée en Syrie (1918—1919), Paris, 1923.

Gontaut-Biron R. et Le Révérend, D'Angora à Lausanne, Les étapes d'une déchéance. Paris, 1924.

Gaulis Berthe-Georges, Le nationalisme turc, Paris, 1921.

Gaulis B. G., La question turque. Une page d'histoire turque et d'erreurs européennes. 1919—1931. Paris, 1931.

Gautherot Gustave, La France en Syrie et en Cilicie. Courbevoie (Seine), 1920.

Gauvin Auguste, L'Europe au jour le jour. Tome XIV. Traités 1919 (Mars 1918—janvier 1920). Paris, 1923.

Grossset René, Le réveil de l'Asie. L'impérialisme britannique et la révolte des peuples. Paris, 1924.

Jung E., La révolte arabe, I—II, Paris, 1924—25.

Le Kémalisme contre les chrétiens d'Anatolie (Extrait de la „Revue des Balkans“). Paris, 1922.

Laroche Jules, Au Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré 1913—1926. Paris, 1957.

Léart Marcel, La question arménienne à la lumière des documents. Paris, 1913.

La lettre du Général Brémont au sujet de „L'Eternelle victime de la diplomatie européenne“. Marseille, 1929.

Loti Pierre, La mort de notre chère France en Orient. Paris, 1926.

Mandelstam A., La Société des Nations et les Puissances devant le problème arménien. Paris, 1926.

Materne-Muré, Le massacre de Marache (Février 1920). Extrait du „Flambeau“ revue belge des questions politiques et littéraires, 4e année, № 1, janvier, 1921. Paris, 1921.

Mécérian Jean, Le génocide du peuple arménien. Le sort de la population arménienne de l'Empire Ottoman. De la Constitution Ottoman au Traité de Lausanne. 1908—1923, Beyrouth, 1965.

Nicol E., Angora et la France. Une réponse à M. Franklin-Bouillon. Paris, 1922.

Nicol E., Les Alliés et la crise orientale. Paris, 1922.

Noëlle Roger, En Asie Mineure. La Turquie de Ghazi. Préface de Gabriel Hanotaux. Paris, 1930.

Normand Robert, L'Oeuvre de la France en Cilicie. „L'Asie Française“, № 189.

Paillarès Michel, Le Kémalisme devant les Alliés. Constantinople-Paris, 1922.

Pech Edgard, Les Alliés et la Turquie. Paris, 1925.

Pernot Maurice, La Question turque. Paris, 1923.

Pichon Jean, Le partage du Proche-Orient. Paris, 1938.

Puaux René, La question d'Orient devant le parlement (Séance du 2e octobre 1922). Paris, 1922.

Redan Pierre, La Cilicie et le problème ottoman. Préface par René Pinon. Paris, 1921.

Schlicklin Jean, Angora... L'Aube de la Turquie nouvelle (1919—1922). Paris, 1922.

Seignobosc H., Capitaine, Turcs et Turquie. Paris, 1920.

Sperco Willy, Moustapha Kemal Ataturk (1882—1938). Paris, 1958.

Testis, L'oeuvre de la France au Levant (Syrie et Cilicie). Paris, 1921.

Torosian H., Histoire de l'Arménie et du peuple arménien, Paris, 1957.

Turabian Aram, L'Eternelle victime de la diplomatie européenne Sous le Patronage des anciens volontaires arméniens des armées alliées. Paris, 1928.

Turabian Aram, Les volontaires arméniens sous les drapeaux français. Marseille, 1917.

V. V., Pour mieux connaître les arméniens du Liban et de la Syrie, Beyrouth, 1931.

Véou Paul du, La passion de Cilicie. 1919—1922. Nouvelle édition revue. Paris, 1954.

Zara Philippe de, Moustafa Kemal dictateur. Paris, 1936.

* * *

Anderson M. S., The Eastern Question 1777—1923. A study in international relations. London, 1966.

— 312 —

Armstrong H. C., Grey Wolf. Mustafa Kemal. An intimate study of a dictator. London, 1938.

Burt Joseph, The People of Ararat. London, 1923.

Gumming Henry H., Franco-British rivalry in the postwar Near East. The decline of French influence. London, 1938.

Edib Halide, The Turkish ordeal. London, 1928.

Elliot Mabel Evelyn, Beginning again at Ararat, New York—Chicago—London—Edinburgh, 1924.

Evans Laurence, United States policy and partition of Turkey 1914—1924. Baltimore, 1965.

Fisher Sydney Nettleton, The Middle East. A history. New York, 1959.

Frembgen Hanns, Kemal Ataturk. A biography. Translated from German by Kenneth Kirkness. London, 1937.

Gates Galeb Frank, Not to me only. Princeton, 1940.

Horton George, The Blight of Asia. Indianapolis—Kansas-city—New York, 1953.

Howard Harry, The partition of Turkey. A diplomatic history 1913—1923. New York, 1966.

Karpat Kemal H., Turkey's politics: The transition to a multi-party system. Princeton, 1959.

Kedourie Elie, England and the Middle East. The destruction of the Ottoman Empire 1914—1921. London, 1956.

Kilic Altemur, Turkey and the world. Washington, 1959.

Kinross Lord, Atatürk. The rebirth of a nation. London, 1965.

Kral August von, Kemal Atatürk's land. The evolution of modern Turkey. Translated by Kenneth Benton. Wien, 1938.

Leese Leonard C., Armenia and the Allies. London, 1920.

Lengyel Emil, They called him Ataturk. New York, 1962.

Lewis Bernard, The emergence of modern Turkey. London, 1965.

Lewis G. L., Turkey. London, 1955.

Luke Harry, The old Turkey and the new. From Byzantium to Ankara. London, 1955.

Marriott J. A. R., The Eastern Question. An historical study in European diplomacy. Oxford, 1951.

Mears E. G., Modern Turkey. A politico-economic interpretation 1906—1923. New York, 1924.

Medlicott W. N., British Foreign Policy since Versailles 1919—1963. London, 1968.

„The Pre-war population of Cilicia“. London, 1920.

Price Clair, The rebirth of Turkey. New York, 1923.

— 313 —

- Robinson Richard D.*, The First Turkish Republic. Cambridge, Massachusetts, 1963.
- Sarafian Kevork A.*, A Briefer history of Aintab. San-Francisco, California, 1957.
- Temperley H.*, A History of the Peace Conference of Paris. Vol. VI, London, 1924.
- Terzian Aram.* An Armenian Miscellany, Window on History. Paris, 1969.
- Tibawi A. L.*, Syria from the Peace Conference to the fall of Damascus. „Islamic quarterly“, London, 1967, July-Dec., vol. XI, № 3—4.
- Tongas Gérard*, Ataturk and the true nature of modern Turkey. Translated from the french by Major F. F. Rynd. London, 1939.
- Toynbee Arnold J.*, The Western question in Greece and Turkey. London, 1922.
- Toynbee Arnold J.* and *Kirkwood Kenneth P.*, Turkey, London, 1926.
- Vere-Hodge Edward Reginald*, Turkish foreign policy 1918—1948. Geneve, 1950.

4. Արխիվային նյութեր

ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ.

Ֆոնդ 57, ց. 2, գգ. 830, 838,

Ֆոնդ 114, ց. 2, գգ. 86, 103,

Ֆոնդ 200, ց. 1, գ. 546,

Ֆոնդ 205, ց. 1, գ. 780,

Ֆոնդ 408, ց. 1, գգ. 124, 142:

ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և Սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ.

Ֆոնդ 114, ց. 2, գ. 86:

Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթ. 14, վավ. 292:

Զարեհի անվան գրականության և արվեստի բանգարան.

Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, IV բաժին, N N 389, 392, ֆրանսերեն նամակների հավաքածու, N 3987, ֆրանսիական մամուլի կտրոնների բաժին:

Զապել Եսայանի ֆոնդ, N N 32, 33, 34, 36, 37, 286, 289, 294:

Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции и социалистического строительства СССР, ф. 391, оп. 2, ед. хр. 76.

Центральный Государственный Архив военно-морского флота, ф. Р. I оп. 3, д. 1589.

Центральный Государственный Архив Октябрьской революции и социалистического строительства Азербайджанской ССР, ф. 6, оп. I, д. 230; ф. 28, оп. 1, д. 68.

5. Պարբերականներ

«Արձազանք Փարիզի», 1921—1922, Փարիզ:

«Արևելեան մամուլ», 1920—1921, Իզմիր:

«Երկիր», 1920—1921, Կ. Պոլիս:

«Փողովուրդի ձայնը», 1919—1922, Կ. Պոլիս:

«Կարմիր աստղ», 1920—1922, Թիֆլիս:

«Կիլիկիա», 1919, Ադանա:

«Հայ ձայն», 1919, Ադանա:

«Ճակատամարտ», 1919—1921, Կ. Պոլիս:

«Մշակ», 1920—1921, Թիֆլիս:

«Նոր Հաճըն», 1954—1966, Պուլնոս—Ալրես:

«Бюллетень НКВД», 1919—1921.

«Вестник НКВД», 1921—1922.

«Известия», 1919—1921.

«Международная жизнь», 1921—1922.

«Новый Восток», 1922—1923.

„L'Asie française“, 1918—1923, Paris.

„L'Europe nouvelle“, 1919—1922, Paris.

„L'Humanité“, 1920—1921, Paris.

„Journal des Débats“, 1919—1921, Paris.

„The Orient News“, 1921, Constantinople.

„Le Réveil“, 1921—1922, Constantinople.

„Stamboul“, 1921—1922, Constantinople.

„Le Temps“, 1920—1921, Paris.

„Tarih mecmuasi“, Sayı 2, Mart 1968, sayı 6, Temmuz 1968.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբաղան Յավուզ 19
 Աբաղի 198, 199
 Աբդուլ Համիդ 64
 Աղամով Ա. 10
 դ' Ազի Բենուա 116
 Աբաբյուր Բուստաֆա Քեմալ 12, 16—18, 27, 30—32, 50 51, 56, 57, 74—82, 86, 87, 95, 96, 99, 123, 129—131, 133, 134, 136, 143, 163, 166, 181, 190, 198, 220—222, 230—232, 234, 257, 258, 261, 266, 270, 271
 Աքանասյան Ա. 36
 Ալեմ ժան-Պիեռ 21, 85
 Ալենքի 70, 75, 117, 119, 120
 Ալի Ռիզա-բեյ 196
 Ալի Սաիբ 13, 17, 187, 189, 190, 192—197
 Ալի Քեմալ-բեյ 131
 Ալի Ֆուաթ տե՛ս Ջեքեսույ Ալի Ֆու-աթ
 Ալպոյանյան Արշակ 38
 Անմեդ Բալուպ 250
 Անմեդ էֆենդի 126
 Անմեդ Ռուստեմ-բեյ 78, 80, 258
 Աղայան Մ. Պ. 16
 Անդրանիկ, գեներալ 168, 188
 Անդրե 136, 142, 143
 Անդրեա 200, 205—208
 Աշար 62
 Ասպետ Ա. 167
 Աստախով Ա. 11

Արմազան 171
 Արմազուլու 19
 Արմատրոնց Հարույ 30, 243
 Արսլան-բեյ 137, 202
 Բաղդադլիօղլու Աղիլ 13, 18, 141, 143, 148, 153
 Բայազիդ-զադե 140
 Բայուր Յուսուֆ Հիֆմեթ 19
 Բասմաջյան Կ. 109
 Բարդու ժակ 20
 Բելլե Մ. 25
 Բենուա-Մեշեն ժ. 26, 27
 Բեռնար Պոլ 21
 Բերար Վ. 68
 Բերեհե Է. 68, 80
 Բերտա ժորժ-Գոլի տե՛ս Գոլի Բեր-տա ժորժ
 Բերտելո 59
 Բեֆիլ Սամի-բեյ 28, 76, 78, 80, 94, 97, 99, 100, 103, 208, 230, 232, 233, 246, 247
 Բըյբլիօղլու Թեվֆիկ 20
 Բըբը Ջոզեֆ 31, 261
 Բրայս-լորդ 164, 165
 Բրեմոն Է. 26, 37, 74, 87, 88, 109, 110, 113, 120—122, 127, 129, 131, 136, 139, 142, 144, 154, 155, 159, 163, 167, 169—175, 189, 190, 208, 219, 222, 224, 225
 Բրիան Արիստիդ 22, 66, 77, 78,

93, 100, 223, 246—248, 251—253
 Բրիստոլ 31
 Բրյուզոն Պոլ 249
 Բուտակ Ի. 11
 դը Բուրգոն 94
 Բուրգուան Մարգարիտ 24
 Գալուստյան Գր. 36
 Գեյթս 33
 Գիբոնս Հերբերտ Ադամս 265
 Դլեսգոու Ջորջ 243
 Դոգան—օղլու 108
 Դոքորո Գյուստավ 25, 128
 Դոլի Բերտա ժորժ 24, 25, 50, 57
 Դոնտո-Ռիրոն Ռ. դը 25, 75, 79
 Դովեն Օգյուստ 22, 72
 Դրենեմ 85
 Ժուրկո-Կրյաժին Վ. Ա. 11
 Ժուր 75, 86, 121, 130, 154, 155, 158, 164, 194, 207, 226, 259
 Դալբըր Ռեշեպ 18, 187
 Դամադ Տերիդ-փաշա 82, 87, 133
 Դայը Զադե 140
 Դեբոն ժորժ 62
 Դեֆրանս 74
 Դյուֆին 37, 155, 189, 195, 196, 261, 262
 Դոդան-բեյ 178—180
 Դրիո էդուար 23
 Եշկե Գոսհարդ 34
 Եսայան Զապել 37, 181, 184, 218
 Զավեն Պատրիարք 122, 125, 165
 Զարա Ֆիլիպ դը 24
 Զեյթունցյան Նազարեթ 35, 212,
 էրուզիադե Վելիֆ-բեյ 258
 էդիպ-բեյ 214
 էդիպ Հալիդե 19

Էլիոս Մեյրլ էվըլին 33, 149, 151—161
 էնդրյու 129
 էնվեր-փաշա 56, 137
 էսմեր Ահմետ Շյուբրյու 19
 էվանս Լուրենս 33—34
 էֆենդիևա Ն. Զ. 14, 15, 111, 117, 127, 143, 157, 158, 186
 Քարուլյան Գրիգոր 221
 Քալեաթ 137
 Քայարդա 88, 169—171, 175
 Քավուզեյան Ներսես ֆահանա 199, 200
 Քափո բեկ 126
 Քեվիկ-փաշա 84, 96
 Քերգյան Սոկրատ 35, 172, 173, 177, 186
 Քյուրապյան Արամ 114, 154
 Քոյնբի Անուդ 30
 Քուրբ Մեզար 236
 Քուֆան-բեյ 187
 ժամկոչյան Վահան 171, 225
 ժելայակով Ա. Գ. 12, 111, 127, 131, 141, 157, 158, 186, 187
 Իզմիրլյան Կարապետ 174, 183
 Իպի (պարոն) 180
 Իպի (տիկին) 179
 Իսմեթ-փաշա (Ինոնյու) 271
 Լամարգե 252
 Լեմին Ի. Մ. 73
 Լեյզ 95, 223
 Լենին Վ. Ի. 6
 Լեո 15, 261
 Լեսլի 119
 Լիենթ ժան 225
 Լիզ Լեոհարդ 31
 Լիրաու Վալտեր 34

Լյոյդ Ջորջ 41, 69, 99, 164, 221, 247

Լյուսֆի 137

Լյուիս Գոթարդ 32

Լյուիս Լարրի 32

Լոտի Պիեռ 24, 163

Լոնդան Ատուր 199

Խանզադյան Փիւրուզ 220

Խաչատրյան Հարություն 169

Խյուզայի Քահսին 137

Խոլազյան Ռաֆայել 214

Խուրշիդ-փաշա 211

Կալտուրպ 79

Կայգեր Ժակ 22, 65, 81, 84

Կասյան Ա. Հ. 6, 8, 9, 247

Կեննյան Անդրանիկ 219, 225

Կինրոս, լորդ 31, 75, 133, 156

Կիրակոսյան Ջ. Ա. 16

Կլեմանտ 29, 41, 69, 70, 72, 221

Կրալ Ավգուստ Ֆոն 34

Կոպլոնդր 117

Կուրան Ահմեդ Բեդվի 19

Համրլեն 113, 118

Համիդ-բեյ 260

Հայդար-բեյ 85

Հանտո Գաբրիել 64

Հաշիմ-բեյ 119

Հաշիմ-բեյ (Հաշեմ) 192, 193

Հասան Գատը-գաղե Հաշի 137

Հասլեր 222

Հարբորդ 75

Հոշաբաշ-օլլու Օմար 137

Հովարդ Հարրի 33

Հորբըն Ջորջ 33

Ճեզմի-բեյ 171

Ճեպենյան Սարգիս 168, 188

Ճիկերեյան Արամ 166

Մանդելշտամ Ա. 252, 261

Մեջիթ, դոկտոր 208

Մերիլ Ջոն 201

Մըսարզ Էֆենդի 137

Միլերան Ա. 22, 84, 165, 219, 222

Միլզ 198

Միլլեր Ա. Ֆ. 11, 12

Միրս է. 32

Միխայելյան Գ. Գ. 15

Մյասնիկյան Ա. Ֆ. (Ալ. Մարտու-նի) 6—8

Մյուրե Մառերն 26, 138, 145, 148, 150, 151, 156, 160

Մնացականյան, դոկտոր 225

Մոնտանյա 272

Մորբիո 143, 145

Մուսեն 269

Մուշեղ արքեպիսկոպոս 159, 162

Մուստաֆա, դոկտոր 137, 153, 156

Մուսե 252

Յաղոբյան Եսայի 116

Յոզղեմիր 205, 207, 208

Յուզել 203

Յուսուֆ Աիյա-բեյ 241

Յուսուֆ Քեմալ-բեյ 226, 230, 232, 234, 237, 241, 245, 269—271

Նայի Յունուս 255

Նազրմ-բեյ 128

Նալբանդյան Կարապետ 225

Նապոլեոն Բոնապարտ 64

Նեհաթ-փաշա 128

Նիկոլ է. 23, 124

Նովիչև Ա. Գ. 11

Նորման Ռաբեր 138, 152, 154, 155, 157, 158, 167, 202

Նուպար-փաշա Պողոս 37, 113—115

Շահեն Սեդրակ 219

Շամսուտդինով Ա. Մ. 11, 12, 187

Շապուղյա Էնվեր Բեհնան 19

Շեյխ Սաիդ 192

Չալյան Կարապետ 175

Չիչերին Գ. Վ. 6, 7

Չոլազյան Արամ 212, 217

Չոպանյան Արշակ 37

Պաղտիկյան Արամ 139

Պայառես Միշել 25, 65, 74, 92, 140, 156, 163, 248, 259, 263, 265

Պեզիրեյան, դոկտոր 225

Պեշ էդգար 25

Պեննո Մորիս 25

Պերսի Ե. 73

Պերտինաֆու 72

Պիկո Ժորժ 18, 32, 41, 69, 73—82, 88, 112, 113, 114, 120, 221

Պիշոն Ժան 75, 81, 265

Պյուո Ռենո 20

Պողոսյան Հակոբ 35, 173

Պոլյանյան Տիգրան 36

Պուանկարե Ռ. 67, 93, 252

Ջերեսոյ Ալի Ֆուաթ 18, 76, --78, 188, 206

Ջելալեդդին Արիֆ-բեյ 242

Ջելվդեթ-բեյ 145, 149

Թամբորդ 244

Թաուֆ-բեյ 78—80

Թեշիդ-փաշա 97

Թրգան Պիեռ 26, 81, 87, 111, 127, 129, 130, 132, 144, 189

Թիգա Նուր-բեյ 272

Թոբեկ 82

Թոզ դեզ Օրդոն 143, 148

Թովկա Պերետտի դը լա 263

Ռոմիո 115, 119

Ռուբեն, իշխան 107

Սաժու 194

Սալահեդդին էյուբի 191

Սալահեդդին Աղիլ-բեյ 206, 207

Սահակ Բ կաթողիկոս Խապայան 165, 199, 210, 219, 221, 262

Սահակյան Արամ 36

Սալխա Մարկ 41, 112, 113

Սապահ-Գուլյան Ա. 220

Սավաի Հ. Ռ. 72

Սարանյան Պետրոս 169, 171—176, 186

Սարաֆյան Գևորգ 36, 202

Սարգսյան Ե. 12

Սեմիզյան Արշակ 171

Սենտ-Մարի Ֆիլ 142, 143, 198

Սենտ-Օլեր 244

Սեպուր Մ. 171

Սիմոնյան Հովհաննես 217

Սոկոլսկի Ե. 11

Սպերկո Վ. 27

Սուլեյման Շահ 236

Սուլիե էդուար 66

Սֆորցա 97

Վարդ-Մեխակ 36, 211

Վենիզելոս 41

Վերաժին Մինաս 223

Վեր-Հոջ էդվարդ 31

Վեու Պոլ դյու 27, 50, 110, 111, 143, 144, 154, 155, 159, 189, 263

Վիլսոն 90, 193

Վրանգել 94

Տամատյան Միհրան 37, 122, 125, 170, 172, 174—176, 181, 182, 221, 224, 225

Տատ, դոկտոր 182, 183

Տեստի 21, 22, 95, 163

Տեր-Ղազարյան Հարություն 147, 159
Տեր-Վարդանյան Հովսեփ 36
Տոնգա ժեռար 20, 24, 25

Ուշնկ 19

Փոսթյան Եմավոն 169, 176
Փրայս Կ. 33

Քամինգ Լենրի 31
Քեդուրի էլի 32
Քենսան-բեյ 208
Քե Ռոբեր դը 86, 88
Քերեթ 140, 143, 144, 149, 153—156, 158, 159
Քերզոն. լորդ 29, 82, 85, 165, 244, 245, 271
Քլլըջ Ալբեմուր 20
Քլլըջ Ալի 20, 136, 150, 153, 193, 202, 203

Քրեֆվուզ Քենեթ 30
Քինգ 72
Քոլտ (տիկին) 180
Քրեյն 72

Օժե 195, 197
Օսման 236
Օսման էֆենդի 126

Ֆեյսալ էմիր 85
Ֆարբեր Կլոդ 24
Ֆեվզի-փաշա 230
Ֆիլիպենկո Դ. Ն. 13—15, 111
Ֆիշեր Սիդնեյ 33
Ֆլանդեն 252
Ֆրանկլեն-Քույան 12, 23, 30, 226, 230—234, 237, 242, 245, 246, 248, 254, 257, 259, 260
Ֆրեմբզեն Հանս 34
Ֆրունզե Մ. Վ. 6, 239

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

Աբդուլու 121
Ագալիա 47, 97
Ագանա 35, 37, 47, 86, 88, 108—112, 118—121, 126, 128, 129, 135—137, 139, 143, 144, 154, 155, 161, 167—170, 172, 179, 181, 183, 186, 187, 190, 191, 198, 206, 207, 218, 221, 223—226, 236, 259, 261, 263
Ադիյաման 204, 215
Ադրիանապոլիս 89, 91
Ազիզիե 168, 181
Ալեքսանդրապոլ 97, 98
Ալեքսանդրես 21, 40, 69, 102, 113, 118, 235, 240, 241, 255, 263, 264
Ալեքսանդրեսի ծոց 101, 102
Ալժիր 191, 250, 251
Ախարհա 184, 185
Ամանոս 101, 107, 119, 125
Ամերիկա (ԱՄՆ) 17, 32, 71, 72, 78, 90, 115, 164
Այդըն 47
Այնթապ 19, 24, 27, 35, 36, 86, 109, 120, 121, 129, 136, 142—145, 166, 187, 189, 192, 198—207, 209, 215, 248, 260, 263, 264
Այրան-Պունար 126
Անատոլիա 12, 14, 41, 45, 50, 63, 66, 72, 73, 81, 82, 89, 94, 109, 133, 135, 178, 250, 256, 258
Անգլիա 6, 7, 22, 23, 30, 31, 39, 40, 56, 58—61, 66—70, 72, 73, 79, 81—84, 89, 91, 92, 95, 98, 100, 103, 105, 106, 164, 229, 233, 242—244, 245, 247, 249, 250, 253—255, 263, 268, 269
Անգորա տե՛ս Անկարա
Անդրկովկաս 9, 40, 105, 231, 267
Անկարա 6—8, 12, 27, 28, 32, 57, 58, 76, 83—86, 88, 94, 96—99, 103—106, 123, 124, 143, 177, 181, 209, 226, 229—234, 237, 239—246, 248, 249, 251—261, 264, 266—270, 272
Ասիա 95
Ալստրո-Հունգարիա 71
Արաբիա 41, 70
Արարա 117
Արզանա-Մադեն 101
Արդահան 54, 56
Արևելյան Քրակիա 89, 91, 97
Արևմտյան Քրակիա 54
Արևմտյան Հայաստան 49, 53, 92, 109, 116
Աֆիոն-Կարահիսար 233, 270
Բաբում 40, 54, 56

Քախչե 125
 Քաղղաղ 71, 102, 235, 236
 Քաֆու 40, 95
 Քելզիա 59, 89
 Քել-Պունար 156, 160
 Քենեսնի 204, 215
 Քելյուր 41, 71, 74—76, 86, 113, 117—119, 144 154, 162, 226, 251, 259, 263
 Քեռլին 61
 Քիբլիս 43, 90, 191, 241
 Քիրեջիկ 85, 129, 195
 Քյուզանդական կայսրություն 107
 Քոզանքի 86, 118, 119, 144, 187, 236, 246
 Քոնն 34
 Քոսֆոր 39, 54
 Քրիստոսական կայսրություն տե՛ս Անգլիա
 Քրուսա 59
 Քուզարիա 17
 Քուլոն 89

 Քաքեսի ծոց 250
 Քալիպոլի 89, 91
 Քեհմանիա 58—62, 67, 71, 84, 130, 226, 265
 Քրոնեք 179, 180

 Քամասկոս 59, 71, 73, 162
 Քարդանեկ 39, 54, 91
 Քիարքեֆի 43, 101, 191
 Քոմյուպրենար 270
 Քորք-Յուլ 119, 121, 126, 263

 Քզիպտոս 70, 71, 114, 115
 Քզեսա տե՛ս Ուրֆա
 Նմեն 40
 Ննիշենի 233
 Նվրոպա 99, 114, 115, 165, 174, 224, 229, 230 232, 259, 269, 270

Սրուսաղեմ 59, 162, 191
 Սրեան 37, 78
 Սրեանյան Հանրապետություն 79
 Սփրատ 101, 102, 237

 Չեյթուն 36, 121, 139, 184, 210—217, 262, 264
 Էլբիստան 137, 140
 Էլոլու 156
 Էկպեզ 125
 Էվերեկ 168, 181
 Էրզրում 14, 42, 43, 46—51, 53, 57, 90, 123, 124 126, 132, 133, 191, 228

 Քոփրակ Կալե 119
 Քրակիա 94, 104
 Քունիս 191, 250, 251
 Քուրֆիա 5—13, 15—20, 23—23, 30, 32, 34, 35, 40, 42, 43, 49, 52—58, 61—68, 70, 72, 79—83, 89—92, 94—99, 102—105, 114, 118, 124, 130, 135, 161, 184—186, 205, 222, 226, 227, 229—232, 235—243, 246—249, 251, 253—255, 257, 262, 265, 266, 268—272
 Իզմիր 20—21, 35, 41, 42, 47, 59, 89, 91, 92, 94, 96, 98, 104, 130, 131, 135
 Ինոնյու գյուղ 99
 Ինչիրլիֆ 121, 185
 Իշիլ (Սելեվկե) 108, 120
 Իսլահիե 86, 119, 125, 145, 152, 160—162
 Իսմաիլիա 116
 Իտալիա 59, 81, 89, 91—93, 95, 97, 245, 249
 Իրաֆ 40, 79, 83, 89, 90

 Լեհաստան 89

Կիրանան 83, 89, 251
 Լոզան 269—272
 Լոնդոն 28, 29, 41, 95—97, 99, 104, 105, 113, 179, 229, 230, 232, 233, 244, 246—248, 252, 266
 Լևանտ 20, 21, 67, 264

 Խարբեռզ 43, 101, 191

 Կանիրե 114, 115
 Կասաբա 59
 Կարա-Պունար 211
 Կարծարա 102
 Կարնարա 235
 Կարս 54, 56, 98, 267
 Կարս-Պագար 183
 Կեսարիա 76, 168, 181
 Կիլիկիա 8, 10, 12, 15—19, 21—23, 25, 27—29, 31, 33, 35—38, 40, 41, 57, 61—63, 69—74, 77, 79—81, 83—85, 87, 88, 92, 95, 97, 101, 102, 106—115, 118—132, 134—136, 139, 139, 144, 154, 155, 157, 162—166, 172—174, 177—179, 181, 183—187, 195, 199, 205, 210, 217—224, 225—228, 232, 233, 239, 240, 251—253, 257, 259—271
 Կիպրոս 116, 117, 263
 Կյուրին (Կարին) տե՛ս էրզրում
 Կոզան տե՛ս Սիս
 Կոնիա 249
 Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) տե՛ս Ստամբուլ
 Կովկաս 17, 47, 257
 Կորսիկա 62
 Կուլեզ 212
 Կուլեիֆ 237

Հալեպ 71, 73, 108, 120, 162, 167, 197, 209, 211, 215, 237
 Հանրն 15, 24, 33, 35, 38, 121, 129, 139, 166—189, 226, 243, 261, 262, 264
 Համա 59, 71
 Հայաստան 41, 52, 78, 89, 90, 97, 107, 120, 132, 133, 165, 174, 191, 222
 Հայկական Կիլիկիա տե՛ս Կիլիկիա
 Հայֆա 120
 Հասանբեյլի 121, 126, 261
 Հարավսլավիա 89
 Հարունիե 126, 143
 Հեջազ 40, 89, 90
 Հյուսիսային Կովկաս 99
 Հոլանդիա 59, 66
 Հոմս 71
 Հոննոս 67, 84
 Հոռոս կղզի 93
 Հոռոմ 97, 233
 Հունաստան 41, 81, 89, 93, 96, 263

 Ճապոնիա 89
 Ճիհուն տե՛ս Ջեյհուն գետ

 Մադագասկար 251
 Մալաթիա 204
 Մալթա կղզի 82, 83, 124,
 Մադարա 179
 Մամուրեք-ու-Ազիզ տե՛ս Խարբեռզ
 Մարմարա ծով 54
 Մարաշ 12, 13, 15, 19, 23, 24, 26, 27, 33, 35, 36, 38, 81, 98, 108—111, 120, 121, 125, 126, 129, 131, 136—140, 142—167, 177, 187, 192, 195, 198—200, 204, 210—215, 217, 248, 261, 262, 264

Մարտկոց 250
Մարտովա 102, 235
Մեծ Բրիտանիա տե՛ս Անգլիա
Մեյդան-էկրես 102, 235, 236
Մեղրել 116
Մերզիֆոն 262
Մերձավոր Արևելք 7—10, 22, 39, 41, 67, 68, 73, 82, 84, 95, 105, 106, 113, 118, 130, 144, 162, 177, 229, 242, 247
Մերսին 86, 108, 118, 119, 121, 129, 136, 187, 263, 264
Միշագետ 40, 41, 69, 70, 109, 120, 198, 223
Միջերկրական ծով 40, 67, 68, 107
Միջին Արևելք 77
Միսիս 121, 185
Մոսկվա 37, 76, 94
Մոսկով 40, 41, 69, 83, 84
Մուղանիա 59, 270
Մուրուս 39, 40, 42, 58, 79, 113, 118, 119
Մուսա լեռ 116

Յաֆա 59

Եղարի 121
Ենյի 98
Եփսոսի տե՛ս Նուսեյրիս
Նուսեյրիս 102, 235, 236, 246

Չեխոսլովակիա 89
Չինաստան 66
Չորանբեյ 102, 235, 236
Չուֆուր օվա 170

Պազարչըք (Բազարչըք) 143
Պաղեստին 41, 69, 83, 89, 117, 263
Պայաս 235
Պարամ 102
Պենեսնի տե՛ս Բենեսնի

Պերեբեր տե՛ս Ջերբի-Բերբերթ
Պոզանքի տե՛ս Բոզանքի
Պոնտոս 49
Պորո-Սայիդ 116
Պորտուգալիա 89

Ջաբեր-Կալեսի 236
Ջավրստոն 161
Ջանիկ 43
Ջերբի-Բերբերթ 108, 125, 136
Ջեզիրե 77
Ջեզիրե իրեն Օմար 102, 235
Ջեյհուն գետ 118, 223
Ջերաբուս 101, 197, 202
Ջիհան 129, 186, 216, 217

Ռաբատ 250
Ռումելիա 50, 135
Ռումիլիա 89
Ռուսաստան (ցարական) 66, 69, 71, 191

Սաարի ավազան 67
Սալոնիկ 59
Սակարյա գետ 27, 233, 255, 260, 267
Սան-Ռեմո 29, 83, 84, 106, 221
Սան-Ֆրանցիսկո 161
Սեբաստիա տե՛ս Սըվաս
Սելեֆիե տե՛ս Իշիլ
Սեյհուն գետ 118, 223
Սեն-ժերմեն 98
Սեվերեկ 194
Սըվաս 14, 32, 42, 43, 50—53, 57, 73—79, 81, 88, 101, 123, 124, 129, 132, 133, 191, 198, 228
Սիհուն տե՛ս Սեյհուն գետ
Սիս 35, 86, 88, 108, 129, 136, 167, 169, 170, 172, 173, 175, 179, 181, 183, 187, 188, 191, 210, 248

Սիրիա 10, 40, 41, 70—73, 75, 78, 79, 83, 85, 89, 90, 100, 102, 109, 110, 118, 120, 127—128, 155, 157, 162, 188, 235—237, 241, 244, 246, 250, 251, 253, 254, 259, 263, 264
Սովետական Միություն 6
Սովետական Ռուսաստան 12, 42, 56, 94, 99, 105, 267
Ստամբուլ 28, 33, 35, 40, 52, 54, 59, 63, 65, 72, 74, 75, 83—85, 87, 89, 94—98, 103, 109, 122, 142, 233, 244, 251, 255, 261
Սուլթանիե 211
Սև ծով 39, 48, 59
Սևր 89, 91—96, 100, 103, 104, 106, 184, 185, 221, 226, 230, 246, 249, 255

Վանկա (Ֆեե) 171, 176, 181
Վան 43, 85, 90, 191
Վիեննա 257

Տանկաստան տե՛ս Թուրքիա
Տավրոսի լեռներ 107, 119, 135
Տարսոն (Տարսուս) 118, 119, 121, 170, 187
Տեյ-Արիադ 197
Տեր-Ջոր 167, 195, 211
Տիգրանակերտ 215
Տիգրիս 235, 246
Տրապիզոն 43, 90
Տրիանոն 98
Տրիպոլի 71

Ուրֆա 13, 24, 33, 101, 120, 129, 166, 187, 189, 190, 192—198, 204, 248, 264

Փարիզ 23, 28, 39, 41, 69—73, 84, 85, 95, 110, 114, 115, 117, 123, 232, 233, 245, 258, 271
Փոֆր Ասիա 42—44, 70, 96, 98, 244, 249
Շոֆր Հալֆ 74, 88

Քիլիս 102, 200, 204, 217, 235, 260, 264
Քյուրահյա 233
Քուրդստան 74, 92, 104

Օսմանիե 121, 137, 216, 217, 261, 264
Օսմանյան կայսրություն 10, 14, 22, 31, 39, 41, 43—46, 48, 50, 53, 54, 58, 59, 63, 64, 68, 72, 83, 89, 91, 92, 105, 108, 133, 249

Ֆրեդրիկս 265
Ֆունուգ 212, 216
Ֆրանսիա 5, 7, 8, 10, 13, 19—32, 41, 56, 58—74, 77—85, 87—89, 91—96, 98, 99, 103, 105, 106, 112—115, 132, 138, 155—157, 163—166, 172, 177—179, 185, 186, 188, 204, 295, 319, 218—223, 226, 227, 229, 231—234, 238—255, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 268, 269

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ֆեբաժուարյուն	5
Գլուխ առաջին—Իրադրությունը թուրքիայում առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո	39
Գլուխ երկրորդ—Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները 1919—1921 թթ.	58
Գլուխ երրորդ—Իրադարձությունները Կիլիկիայում 1919—1921 թթ.	107
Գլուխ չորրորդ—1921 թ. Անկարայի պայմանագիրը	229
Եզրափակում	269
Ա մ փ ո փ ու մ (ռուսերեն)	273
Ա մ փ ո փ ու մ (ֆրանսերեն)	285
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	301
Անձնանունների ցանկ	316
Ցեղանունների ցանկ	321

ՌՈՒՐԵՆ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
РУБЕН ГАРЕГИНОВИЧ СААКЯН

ՔՈՒՐՔ-ՏՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԿԻՒԿԻՄՆ 1919—1921 թթ.

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր Ա. Ա. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Կազմը՝ Կ. Կ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆԻ
Տեխն. խմբագիր Ա. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչներ Ա. Ա. ՂԱՓԱՆՅԱՆ,
Ի. Գ. ԱԲԳԱՐՅԱՆ

ՎՃ 03454 Պատկեր 378 Տպաքանակ 10000
ԽՀԽ 1283, Հրատ. 3319: Հանձնված է արտադրության 15/IX
1970 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11/I 1971 թ.: Տպագր.
20,5 մամուլ, հրատ. 14,4 մամուլ, պայման. 17,68 մամուլ,
Թուղթ № 1, 84 × 108 1/32: Գինը 1 ո. 11 կ.:
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան,
Երևան, հարեկամության 24